

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192697

UNIVERSAL
LIBRARY

स्वराज्याचा अरुणोदय

लेखक
आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे

कु ल क र्णी ग्रं था गा र पु णें २.

किंमत तीन रुपये

ए क मे व वि के ते
कुलकर्णी ग्रंथागार
१८४ शनिवार, पुणे २

प्रकाशन २१ वै

मुखपृष्ठ चित्रकार
र. श. मुळगांवकर

प्रकाशक
पंडित अनंत कुलकर्णी
मु. पो. लेहारा (पायगा)
जि. उस्मानाबाद

मुद्रक
अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ
अग्रणी मुद्रणालय
आनन्द चेम्बर्स, आवराई पुणे ४

पंचेचाळीस सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत महायुद्ध समाप्त झाले. या युद्धाच्या काळात हिंदी स्वातंत्र्याची चळवळ जवळजवळ स्थगितच झालेली होती. काँग्रेसचे नामवंत नेते कारागृहांत खितपत पडलेले होते. देशाच्या राज-कार्य क्षितिजावर दडपशाहीच्या धूसर मेघांचा मलिन थर सांचून राहिलेला होता. युद्ध संपताच थोड्या दिवसांनी देशामधील स्वातंत्र्याच्या राजकारणांत हालचाल सुरू झाली. गांधीजी मुंबईला आले आणि त्यांनी जनाब जीनांशी तडजोडीची बोलणी सुरू केली. तथापि ही बोलणी निष्फळ ठरली. नंतर लॉर्ड वेव्हेल यांनी हिंदी स्वातंत्र्याची आपली योजना देशापुढे मांडली. त्या योजनेचा कारागृहांतून सुटलेल्या काँग्रेसनेत्यांनी मोठ्या उत्साहाने सत्कार केला. स्वातंत्र्यवादी जनतेच्या आशेला या योजनेमुळे अपरंपार भरती चढली. पण जनाब जीनांनी खालून सुरुंग लावून ती योजना उडवून टाकली. पुढे इंग्लंडमधल्या निवडणुका होऊन महायुद्ध जिंकणारे इंग्लंडचे पंतप्रधान चर्चिल आपल्या खुर्चीवरून उडाले आणि त्यांच्या जागी मजूर पक्षाचे पंतप्रधान अँटनी बेडन बसले. त्यानंतर लौकरच प्रांतिक आणि मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या निवडणुका करण्याबाबत ब्रिटिश सरकारने फर्मान काढले. या निवडणुका लढवण्याचा काँग्रेसने निर्धार केला. आणि त्या मनःस्थितीत देशातील सर्व काँग्रेस कार्यकर्ते मुंबईच्या गोवालिया रणक्षेत्रावर एकत्र जमले. येथपासून या 'स्वराज्याच्या अरुणोदया'चा आरंभ झालेला आहे. यापुढच्या एक वर्षाच्या काळात देशामध्ये ज्या ज्या महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडी झाल्या. त्यांवर वेळोवेळी 'नवयुग' मध्ये मी जे जे अभिप्राय व्यक्त केले त्यांपैकी कांही ठळक लेखांचा या लहानशा पुस्तकात समावेश केलेला आहे. २ सप्टेंबर १९४६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली जनतेच्या मध्यतर सरकारची दिल्ली येथे स्थापना झाली. या 'स्वराज्याच्या अरुणोदया'चे स्वागत करतांना मी जे उद्गार काढले होते त्याची या ठिकाणी पुनरावृत्ति करण्याचा मोह आबरत नाही. त्या वेळी मी असे म्हणालो होतो की—“स्वातंत्र्ययुद्धाचा एक मोठा टप्पा आज आपण गांठला

या भावनेने हिंदी जनतेच्या नेत्रामध्ये कृतार्थतेचे आनंदाश्रु उभे राहतिले यात सशय नाही. तथापि देशाचे मध्यवर्ती राज्ययंत्र कॉंग्रेसच्या हाती आले याचा अर्थ देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असा मात्र कोणी करू नये. जनतचें स्वतंत्र स्वातंत्र्य अद्यापि यावयाचें आहे. देशामधल्या दारिद्र्याचा आणि अन्नाचा प्रश्न मिटवण्याचें सामर्थ्य जनतेच्या अर्गी ज्या दिवशी येईल त्या दिवशी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असे म्हणावयाला हरकत नाही. चाळीस कोटी जनतेमध्ये चैतन्य उत्पन्न करणारा तो स्वातंत्र्याचा सूर्य या स्वराज्याच्या अरुणोदयामधून लोकर उदय पावावा हीच आमची उत्कट इच्छा आहे. ” असा ‘स्वराज्याच्या अरुणा’ला आशेचा आणि हर्षाचा अर्थ दिलेला या पुस्तकाच्या शेवटच्या लेखांत आढळून येईल. तो ‘स्वराज्याचा अरुणोदय’ होत असतांना आमच्या अन्तःकरणांत उत्साहाच्या ज्या भावना होत्या आणि कॉंग्रेसनेत्यांच्या भविष्यकालीन कर्तृत्वाकडे आम्ही ज्या आशेने बघत होतो त्यामधला एक अंशहि या क्षणी उरलेला नाही हे वाचकांना सांगतांना माझे अंतःकरण शतशः विदर्ण होत आहे. स्वराज्याचा अरुण ज्या वेळी क्षितिजावर आला त्या वेळी स्वातंत्र्याचा सूर्य प्रकट होण्याच्या आधी देशाच्या फाळणीची भयंकर बीज कडकडून होक्यावर कोंसळून पडेल अशी कुणाचाहि अपेक्षा नव्हती. गेल्या वर्षामध्ये या देशांत ज्या कांहीं अनन्वित गोष्टी झाल्या त्याला जगाच्या इतिहासांत तुलना नाही जे कधीहि आपल्या ध्यानीमनी वा स्वप्ना नव्हते ते घडलेले पाहण्याचें आपल्या नशीर्बा आले हजारों वर्षे उराशी प्राणापेक्षांहि अधिक आत्मीयत्वाने जतन करून ठेवलेली जीवनांतील मूल्ये कोंसळून चक्काचूर झाली. स्वराज्य मिळाल्याचा आनंद मानावा का देशाची फाळणी झाल्याबद्दल शोक करावा हेच कळनासे झालेले आहे. मनाच्या अशा व्याकुळ अवस्थेत असलेल्या वाचकांच्या हातीं हें पुस्तक ठेवतांना आनंदपेक्षां मला विषादच अधिक वाटत आहे. तथापि या स्फुट लेखांमध्ये वेळोवेळीं मी प्रकट केलेले विचार वाचकांपुढे पुन्हा मांडण्याचा धीर मला एकाच गोष्टीमुळे होतो आहे. आणि ती गोष्ट म्हणजे ही की ज्या सोळा मे च्या ब्रिटिश शिष्टमंडळाच्या योजनेच्या खडकावर कॉंग्रेसनेत्यांच्या मुत्सद्दीगिरीचें जहाज आढळून फुटले

त्या खडकाच्या घातुकतेची सूचना मी त्याच वेळी त्यांना देऊन ठेवलेली होती. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीशी झगडा न करतांना किंवा रक्ताचा एक थेंबहि न गाळतांना देशाचें स्वातंत्र्य मिळवण्याची काँग्रेसनेत्यांना घाई झालेली होती. सोळा मे च्या योजनेचें देशातील निरनिराळ्या पक्षांनी आणि आमच्या अनेक व्यवसायधूनी मोठ्या उत्साहानें स्वागत केलें. पण ही योजना मृगजे स्वातंत्र्याच्या मधाचें बोट तोंडाला लावून पाकिस्तानच्या खड्यांत देशाला ढकलण्याचें ब्रिटिशांचें एक धूर्त कारस्थान आहे असें महाराष्ट्रांत ज्या कांहीं थोड्या मंडळींनी तळमळून सांगितलें त्यापैकी मी एक होतो ही गोष्ट हें लेख वाचणारांच्या सहजच लक्षात येईल. सोळा मे च्या योजनेबाबत काँग्रेसनेत्यांची वृत्ति अत्यंत धरसोडीची होती. त्यांनी त्या योजनेचा धड स्वीकारहि केला नाहीं आणि तिला पूर्ण विरोधहि पण केला नाहीं. उलट त्या योजनेंतल्या कांहीं दोषांची जाहीर वाच्यता करून त्यांनी जनाब जीनांना सावध केलें आणि देशाच्या डोक्यावर पाकिस्तानची कुऱ्हाड पाडून घेतली. हा जुना इतिहास पुन्हा पुन्हा उगाळीत बसण्यांत मला आनंद होत नाहीं किंवा काँग्रेसनेत्यांपेक्षा मी स्वतः अधिक शहाणा आहे असें भासवण्याची भावनाहि यामध्यें नाहीं. काँग्रेसच्या राजकारणाशी निष्ठेनें आणि कर्तव्य बुद्धीनें जखडलेले सर्वच काँग्रेस भक्त कांहीं गाफील नव्हते एवढा बोध जरी हे लेख वाचून वाचकांना झाला तरी पुष्कळच झालें !

—प्रल्हाद केशव अत्रे

पहिलें चुंबन

(कथासंग्रह)

ग. ल. ठोकळ

प्रसिद्ध झाला !

मालकंस

(कादंबरी)

गोपीनाथ तळवलकर

प्रसिद्ध झाली !

पुन्हें काँग्रेसची सिंह-गर्जना : : १

तीन वर्षांनंतर—हो बरोबर तीन वर्षांनंतर गेल्या शुक्रवारी दुपारी तीन वाजतां गवालिया तलावाच्या विस्तीर्ण आणि ऐतिहासिक रणक्षेत्रावर काँग्रेसच्या अखिल भारतीय समितीची बैठक सुरू झाली. या बैठकीचा आरंभ ज्या वातावरणांत झाला त्याच्या स्वरूपाचें आणि वैभवाचें वर्णन काय करावें ? पुण्याला काँग्रेस वार्किंग कमिटीची बैठक गेल्या पंधरवड्यात सुरू झाल्यापासून पुण्या-मुंबईचें सारें वातावरण काँग्रेसच्या जयजयकारांनं गर्जून गेलेलें आहे. तीन वर्षे बंदिवासांत राहिलेल्या जनतेच्या पूज्य पुढाऱ्यांचें आतां आपल्याला पुन्हें दर्शन होणार या कल्पनेनें आणि हर्षानें लोकांना जवळ जवळ वेढ लागावयाची पाळी आलेली आहे. राष्ट्राध्यक्ष आझाद आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यावरील प्रेमाला पुण्यामध्ये तर एवढा महापूर आला की, जणू काय मुळशी पेट्याचें धरण फुटून सारें पुणें शहर जळवंड झालेलें आहे असेंच कोणालाही वाटलें असेल. काँग्रेसच्या प्रेमाच्या महापुराचा पुण्यामध्ये उसळलेला हा लोंढा पुढाऱ्यांच्या बरोबर अधिक उसळ्या मारीत आणि गर्जना करीत मुंबईला येऊन पोहोचला आणि त्यानें मुंबईकर जनतेच्या आधींच प्रक्षुब्ध झालेल्या भावनांचे सारे बंधारे आभाळांत भिरकावून दिले ! शुक्रवारी सकाळपासून सारें मुंबई शहर अतर्बाह्य काँग्रेससमय होऊन गेलें ! ढोक्यावर गांधी टोपी, अंगांत जवाहर जाकिट आणि हद्दयांत काँग्रेसप्रेम धारण करून जो तो गवालिया तलावाच्या मंडपाकडे धांवत सुटला !

भारतीय समितीची बैठक तीन वाजतां सुरू होण्याच्या आधीं कित्येक तास सहस्रावधि लोक मंडपाच्या भोंवतीं गराडा घालून होते. आजूबाजूच्या साऱ्या रस्त्यांची रहदारी संपूर्णपणें थांबली होती. रस्त्याच्या दुतर्फा प्रचंड

जनसमुदाय उभा राहिलेला होता. या जनसमुदायांत कोण होते ? हिंदु होते, मुसलमान होते, पार्शी दांते, ख्रिस्ती होते, पुरुष होते, स्त्रिया होत्या, तरुणांनी आणि मुलांनी तर कहर करून सोडलेला होता ! गबालिया मैदानाच्या आजूबाजूला असलेल्या साऱ्या उत्तुंग इमारतींच्या सौधभागावर आणि वातायना-मध्ये काँग्रेस त्या अथाग सागराचें वैभव पाहण्यास नागरिक स्त्रीपुरुषांचे थवेच्या थवे जमलेले होते ! काँग्रेसचे हजारां तिरंगी झेंडे बैठकीच्या मंडपावर, आणि सभोवार मोठ्या डौलाने फडकत होते. मंडपाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरील घराघरांमधून फडकणारे शेंकडों छोटे मोठे तिरंगी ध्वज काँग्रेस पुढ्यांच्या स्वागतासाठी सिद्ध होते.

मंडपामध्ये एकदर तीस हजार श्रोते बसण्याची सोय केलेली होती. तथापि या सव्येच्या पाच सहा पट प्रचंड जनसमुदाय मंडपात प्रवेश न मिळाल्यामुळे मंडपाबाहेर जेथे जागा मिळेल तेथे उभा किंवा बसलेला होता. या समितीसाठी साऱ्या हिंदुस्थानामधून जसे निरनिराळे प्रतिनिधी आले होते, तसेच या अलौकिक बैठकीचें वैभव स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहण्यासाठी देशाच्या कानाकोपऱ्यामधून सहस्रावधि काँग्रेसजन आलेले होते. हिंदुस्थानांतील एकेका जिल्ह्यामधून किंवा शहरामधून दोन-दोनशें, चार-चारशें लोक जमावाने आलेले होते. तथापि त्यापैकी फारच थोड्यांना, म्हणजे जवळ जवळ शेंकडा पांच सहानाच प्रवेशपत्रिका मिळू शकल्या. तथापि त्यामुळे ही मंडळी निराश झाली नाहीत. हप्त्याहप्त्याने आणि गटागटाने ही मंडळी त्याच त्या प्रवेशपत्रिका वापरून आत येत असत आणि राष्ट्रेत्यांना डोळे भरून पहाण्याची उत्कट क्षुधा शांत करीत असत.

अशा तऱ्हेने हिंदी जनतेचें काँग्रेसवर केवढें अमर्याद प्रेम आहे याचा प्रचंड पुरावा शुक्रवारी गबालिया मैदानावर साऱ्या मुबईकरांना स्वतःच्या डोळ्यांनी पहावयास मिळाला ! राष्ट्रांमध्ये काँग्रेस हें एक केवढें अमोघ सामर्थ्य आहे याची मुबईकरांना त्या वेळी पुन्हा खात्री पटली ! साी मुबईकर जनता ही अनेक वर्षांपासून काँग्रेसवर प्रेम करते. काँग्रेस हें नांव घेतल्यावर तिचें डोकें हर्षाने

फिरून जातें. साऱ्या मुंबईकरांच्या अंतःकरणावर काँग्रेसच्या हुकमतीचा शिक्रा-
मोर्तब कित्येक वर्षांपासून केलेला आहे. याबद्दल कोणाच्याहि मनांत कधींच
संशय नव्हता. गेल्या तीन वर्षांमध्ये काँग्रेसनें जो वनवास भोगला आणि
काँग्रेस-पुढाऱ्यांनीं ज्या नरक्रयातना सहन केल्या त्यामुळे काँग्रेसवरचें जनतेचें
प्रेम कमी होण्याचेपेवजीं सहस्र पटीनें वाढलेलें आहे ! सरकारी दडपशाहीच्या
आग्निदिव्यामधून सहीसलामत बाहेर पडल्यामुळे काँग्रेसचें तेज किती दिदिप्यमान
झालेलें आहे हें भाग्यशाली दृश्य लक्षावधि मुंबईकरांना गेल्या शुक्रवारी पहाव-
याला सांपडलें !

सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक शांतागम यांनीं मंडपाबाहेर उभारलेल्या उत्तुंग
महाद्वारामधून सहस्रावधि लोक जेव्हां आंत जात होते त्या वेळीं तें दृश्य स्वर्गस्थ
देवांनीं क्षणभर खालीं उतरून पहाण्यासारखें होतें ! मंडपाचा विस्तार आणि
शोभा काय वर्णन करावी ? सवध मैदान म्हणजेच मंडप ! मंडपाच्या एका
द्वारांत प्रवेश करून समोर नजर टाकली तर ती मंडपाच्या दुसऱ्या सीमेपर्यंत
पोहोचणें कांहीं शक्य नव्हतें ! जेथें पहावें तेथें माणसेंच माणसें ! जशीं कांहीं
अखड रीघ लागून राहिली होती त्याची ! शेंकडों स्वयंसेवक आणि स्वयंसेविका
श्रोत्यांना आपापल्या स्थानापर्यंत व्यवस्थितपणें पोहोचवीत होती ! श्रोत्यांच्या
डोक्यावर सहस्रावधि विजेचे पंखे गरगरत होते, आणि विजेचे दिवे प्रकाशन
होते. छे, छे, ती भारतीय समितीची बैठक कसली ! तें काँग्रेसचें जणूं कांहीं
वार्षिक अधिवेशनच होतें ! एवढा प्रचंड मंडप, एवढे सहस्र श्रोते आणि एवढी
विराट बैठक आम्हीं आमच्या आयुष्यांत आतांपर्यंत कधींच पाहिलेली नव्हती.
आमचे डोळे निवले, आमचे कान विसावले आणि आमचा अतरात्मा तृप्त
झाला ! धन्य ते श्रोते आणि धन्य ते सभाजन कीं, ज्यांना काँग्रेसपेमानें पवित्र
झालेल्या या तीर्थांमध्ये अवगाहन करावयाला मिळालें !

मंडपांत शिरून आसनस्थ होतां क्षणींच साऱ्या प्रेक्षकांचें अवधान
एकदम व्यासपीठाकडे वळत होतें ! ज्या दैवताची पूजा सारी हिंदी जनता सकाळ
संध्याकाळ आपल्या अंतःकरणांमध्ये करते, ती सारीं दैवनें प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर

स्मृतिमत् वावरांना बघून प्रेक्षकांच्या भावना स्तिमित झाल्यावांचून कशा बरें राहतील ! अहाहा, त्या वेळीं या साऱ्या दैवतांना डोळे भरून किती किती पहावें आणि अतःकरणामध्ये किती किती भरून व्यावें असेंच सर्वांना झालें ! ती राष्ट्रसभापति मौलाना आझादाची धीरगभीर आणि सामर्थ्यवान् गौरवणाकृति, कुरुक्षेत्रावर विजेप्रमाणें चमकणाऱ्या अर्जुनासारखी व्यासपीठावरून खालीं आणि खालून व्यासपीठावर तळपणारी पंडित जवाहरलालची ती तेजस्वी आणि चपळ मूर्ति, सरहद्दीवरच्या चालत्या बोलत्या डोंगराच्या एकाद्या कड्याप्रमाणें वावरणारे ते धिप्पाड सरहद्द गांधी; अर्धवट झोंपेमधून उठून एकादा सिंह जसा गुहेंतून बाहेर यावा तसा सन्नस्त आणि हिस मुद्रेनें ब्रिटिश नोकरशाहीकडे बघणारे ते वल्लभभाई आणखी दुसरेहि अनेक प्रभावी काँग्रेस नेते ! या सर्वांना पुन्हां एकत्र पाहिल्यावर प्रेक्षकांची अंतःकरणे हर्षानें उच्चबळल्याखेरीज कशीं राहतील ! या सर्वांच्या प्रतिमाचें चित्रण करतां करतां विचारे स्थिरचित्रक आणि चलचित्रक अगदीं थकून गेले !

तथापि या बैठकीच्या आरंभी प्रेक्षकांना जें एक अपूर्व रोमहर्षक चित्र पहावयाला सांपडलें, तसें चित्र या आयुष्यात पुन्हा त्यांना पहावयाला सांपडेल किंवा नाही याची शका आहे. हें चित्र म्हणजे स्वातंत्र्यवीर सुभाषबाबू बोस यांचे ज्येष्ठ बंधु शरच्चंद्र बोस आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या आलिं गनाचें ! बाघ बाघाला कसा भेटतो, सिंह सिहाला कसा भेटतो, वीर वीराला कसा भेटतो, मर्द मर्दाना कसा भेटतो, हें दृश्य त्या वेळीं आमच्या डोळ्यांना पहावयाला मिळालें ! शरद् बाबू आधीं एकटेच व्यासपीठावर आले. त्याबरोबर साऱ्या मंडपात 'आझाद हिंद की जय' च्या प्रचंड गर्जना उठल्या आणि टाळ्यांचा कडकडाट झाला. क्षणार्धांत खालून वल्लभभाई वेगानें धांवत आले आणि जवळजवळ शरद्बाबूच्या अगावर आपलें अग फेंकून दिलें. दोघांनीं आपले बाहुपाश एकमेकांच्या भोंवती घालून अशी कांहीं घट्ट मिठी मारली— किती वेळ झाला तरी तशाच बेभान स्थितींत दोघेही व्यासपीठावर उभे होते ! मंडपामधील असंख्य प्रेक्षकांच्या अगावर त्या वेळीं रोमांच उभे राहिले. कांहीं काळ सर्व सभाजन आपलें मानच जगू काहीं विसरून गेले ! बऱ्याच वेळानें

शरद्बाबूंनी आपली मान वल्लभभाईंच्या खांद्यावरून उचलली आणि दोघेही उपरण्यांनी आपल्या गालावरचे अश्रू पुसू लागले. ते दृश्य बघून साऱ्या प्रेक्षकांची अंतःकरणे गर्हिले रून गेली आणि त्यांच्या नेत्रांतही अश्रू उभे राहिले !

स्वातंत्र्यवीर सुभाषचंद्र बोस यांच्या ज्येष्ठ बंधूचे वल्लभभाईंच्या हस्ते काँग्रेसने केलेले हे हर्षनिर्भर स्वागत हे केवळ शरच्चंद्र बोस या एका व्यक्तीचे स्वागत नव्हते ! सुभाषचंद्र बोस यांच्या ज्या 'आझाद हिंद' विचारसरणीच्या मार्गे सारा बंगाल आहे, तो क्रांतिकारक बंगाल आज शरच्चंद्राच्या रूपाने काँग्रेसमध्ये प्रविष्ट होत आहे, त्या बंगालचे हे स्वागत आहे ! सुभाषचंद्राच्या शौर्याचे, धैर्याचे आणि त्यागाचे ते दिव्य तेज कारागृहामधून बाहेर पडलेल्या शरद्बाबूंच्या या नव्या अवताराचे स्वागत हजारों काँग्रेसजनासमोर वल्लभभाईंनी करून सुभाषचंद्राच्या लोकोत्तर राष्ट्रसेवेचा काँग्रेसच्या व्यासपीठावर गौरवच केला असे आम्ही समजतो !

आणि राष्ट्रसभापति मौलाना आझाद यांनी जेव्हा आपल्या अध्यक्षीय आसनावर बसून आपल्या आरंभीच्या भाषणाला सुरुवात केली, तेव्हा एकादा मेघ आभाळांत गडगडावा आणि त्याचा गभीर प्रतिध्वनि आकाशाच्या साऱ्या कानाकोपऱ्यापर्यंत गडगड करित जावा तसे सर्वांना वाटले ! मौलाना आझादांच्या आवाजाचे आणि शब्दांचे सामर्थ्य केवढे जबरदस्त आहे त्याची खूण प्रत्येकाच्या अंतःकरणामध्ये त्या वेळी पटली ! एकाद्या तोफेमधून एकामागून एक लाल रसरशीत गोळे जसे आभाळांत फेकले जावेत, तसे आझादांचे सामर्थ्यवान् उर्दू शब्द प्रेक्षकांच्या अंतःकरणावर जाऊन धडाधड धडकत होते ! आझाद बोलू लागले म्हणजे छातीवर दडपण पडल्यासारखे वाटते ! भावनांना जबरदस्त पीळ पडू लागतो. वाटते की, राष्ट्राचीं सुत्रे हातीं धरण्याचे आणि सांभाळण्याचे सामर्थ्य खरोखरच या जबरदस्त बिभूतीमध्ये आहे !

मौलाना आझाद म्हणाले, " तीन वर्षांपूर्वीच्या त्या ऐतिहासिक सभेनंतर आज त्याच शहरांत आणि अगदी त्याच जागेवर आपण पुन्हा एकत्र जमत आहोत ! " हे शब्द त्यांच्या तोंडून निघतांच सर्व प्रेक्षकांच्या डोळ्यांसमोर

आठ ऑगस्ट १९४२ चा तो क्रांतिकारक दिवस आणि त्या दिवशी महात्मा गांधींनी केलेली सिंहागर्जना उभी राहिली ! त्या गोष्टीला आज तीन वर्षे होऊन गेली ! आठ ऑगस्टच्या महात्माजींच्या क्रांतिकारक संदेशाने जागे झालेलं सारं हिंदी राष्ट्रे ठेंवून हतबल करण्यासाठी सरकारने आपल्या जुलुमी दडपशाहीची पराकष्टा केली ! अन्यायाच्या आणि बेकायदेशीरपणाच्या अग्रिकुंडांत सहस्रावधि स्वातंत्र्यवीरांच्या प्राणांचे बलिदान झालं. गेल्या तीन वर्षांत राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी जनतेने जो विलक्षण त्याग केला त्याला तुलना नाही, त्याला मर्यादा नाही ! मौलाना आझाद असे म्हणाले की, “ आगीच्या भट्टीमधून सोने जसे तावून सुलाखून निघते तसे सारे हिंदी राष्ट्र हालअपेष्टांच्या भयंकर भट्टीमधून आज तावून सुलाखून बाहेर निघालेले आहे ! ते होरपळलेले असेल, पण ते मेलं नाही ! ते जिवंत आहे, पूर्वीपेक्षा अधिक जिवंत आहे ! ”

आणि शुक्रवारी गवालिया तलावाच्या मैदानावर त्या विस्तीर्ण मंडपा— मध्ये आणि मांडवाबाहेरील प्रचंड परिसरामध्ये हेंच सामर्थ्यवान् दृश्य प्रत्येकाला आपल्या डोळ्यांनी पहावयाला मिळालं. तीन वर्षांच्या नरकयातना सोसूनहि हिंदी राष्ट्र अद्यापि मेलेलं नाही. एवढेंच नव्हे तर आपल्या पारतंत्र्याच्या शृंखला तोडून टाकण्याचा त्याचा वज्रनिर्धार पूर्वीपेक्षाही जास्त कठोर झालेला आहे ! तीन वर्षांपूर्वी महात्मा गांधी यांनी ‘ करेगे या मरेगे ’ हा जो क्रांतिकारक संदेश राष्ट्राला दिलेला होता तो संदेश राष्ट्राच्या अंतःकरणामध्ये अद्यापिही सज्जसज्जत आहे. याचा निर्वाळा त्या दिवशी काँग्रेसच्या झेंड्याखाली आणि मंडपामध्ये जमा झालेल्या त्या प्रचंड जनसमुदायाने निःसंशय दिला यांत शका नाही. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या सर्वस्वाची आहुति करण्यास राष्ट्र अद्यापिही सिद्ध आहे ! गेल्या तीन वर्षांत स्वातंत्र्ययुद्धाचं नेतृत्व ज्या महान नेत्यांकडे होतं त्यांच्यावर जनतेचं निस्सीम प्रेम आहे आणि त्यांच्या मागून बेधडक जाण्यास राष्ट्र तयार आहे, हें त्या दिवशी सर्वांना पटल्यावाचून राहिलं नाही. देशाचं स्वातंत्र्ययुद्ध अद्यापि संपलेलं नाही. लौकरच तें सुरू होणार आहे. कदाचित् हें स्वातंत्र्ययुद्ध शेवटचं देखील ठरण्याचा संभव आहे. म्हणून हें युद्ध यशस्वी करण्यासाठी लागणारं नवें सामर्थ्यवान् आणि क्रांतिकारक नेतृत्व काँग्रेसची ही अखिल भार-

तीय समिति या प्रसर्गी राष्ट्राला दिल्यावांचून राहणार नाही, असा आम्हांला विश्वास आहे.

करूं नाहीं तर मरूं !

हिंदी स्वातंत्र्याच्या इतिहासांत ऑगस्ट १९४२ रोजी भरलेलें काँग्रेसचें अखिल भारतीय समितीचें अधिवेशन जेवढें क्रांतिकारक ठरेल तेवढेंच २१ सप्टेंबर १९४५ रोजी भरलेलें तिचें अधिवेशनहि क्रांतिदर्शक झाल्या—वांचून राहणार नाही. तीन वर्षांपूर्वीच्या त्या अधिवेशनाचें वातावरण या अधिवेशनापेक्षां अगदीं निराळें होतें. त्या वेळीं महायुद्धाच्या भेसुर ज्वालांनीं सारें जग धूसर झालेलें होतें. कोण जिकणार आणि कोण हरणार, या सशयानें सारी मानवजात भयाकुल होऊन गेलेली होती. शत्रुराष्ट्रांच्या जबरदस्त आघातांनीं ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे डोळे जवळ जवळ पांढरे पडण्याची पाळी आली होती. तशाहि परिस्थितीत चाळीस कोटी जनतेच्या छातीवर पाय ठेवून साम्राज्यलोभी ब्रिटन स्वतःला वांचविण्याची केविलवाणी धडपड करीत होतें. स्वातंत्र्यप्रेमी हिंदी राष्ट्र ब्रिटिश सरकारवर त्या वेळीं अगदीं चिडून गेलें होतें! चालते होता कीं नाहीं या देशांतून!’ असें ब्रिटिशांना खडसावून बजावण्यापर्यंत देशांतील जनतेच्या संतापाचा पारा वर चढलेला होता!’ ‘काहीं तरी करूं, नाहीं नर एकदाचे मरूं तरी’ अशा त्वेषानें आणि आवेषानें जनतेचीं डोक्यां त्या वेळीं अगदीं भडकून गेलेलीं होती! खरोखरच त्या वेळेच्या भारतीय समितीच्या अधिवेशनाचें वातावरण गंभीर होतें, धूसर होतें आणि भेसुर होतें! ब्रिटिश सत्तेवर आतां निकराचा आघात केल्यावांचून देशाला दुसरा मार्गच नाही असा क्रांतिकारक निर्णय घेण्यासाठीं राष्ट्राचे पुढारी त्या वेळीं गवालिचा मैदानावर जमलेले होते.

वनवास संपल्यानंतर

पण या वेळेच्या अधिवेशनाचें वातावरण अगदींच निराळें होतें! तीन वर्षांपूर्वीं ऐन कळसाला पोहोचलेला महायुद्धाचा वणवा आतां विझून गेलेला

होता. त्यामुळे समाधानाचा आणि शांततेचा थोडासा तरी निःश्वास टाकायला मानवजातीला अवसर मिळालेला होता. तीन वर्षे तुरुंगांत खितपत पडलेले जनतेचे आवडते नेते बंदिवासातून बाहेर आलेले होते, आणि सरकारने आपली पूर्वीची मगरुरी आणि उद्दामपणा क्षणभर बाजूला ठेवून त्यांच्याशी सामोपचाराची आणि तडजोडीची भाषा करण्याचा अयशस्वी कां होईना, पण प्रयत्न तरी केलेला होता. इंग्लंडमधील पार्लमेंटच्या निवडणुका होऊन गेलेल्या होत्या. आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाही संरक्षणासाठी प्रधानपदावर आरूढ झालेल्या चर्चिल साहेबांच्या टोरीपक्षाला ब्रिटिश मतदारांनी आपल्या शिगावर घेऊन धुळीत फेंकून दिलेले होते. आणि त्यांच्या जागी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याशी आतापर्यंत निदान शाब्दिक सहानुभूति दाखविणाऱ्या मजूरपक्षाला प्रस्थापित केले होते. अर्थात् नव्या मजूर पक्षाकडून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटेल अशी आपली फसवणूक हिंदी जनतेने कधीच करून घेतली नसली तरी देखील हिंदी स्वातंत्र्याच्या प्रश्नावर शाब्दिक घोषणा करावयाला मजूर सरकारने प्रारंभ केल्यापासून देशांतील सर्वसामान्य निराशेचे काळेकुट्ट ढग हळूहळू वितळू लागलेले होते ! त्यांत कायदेमंडळाच्या निवडणुकांचा पुकार झाल्यापासून देशांतील राजकीय निष्क्रियतेमध्ये एक नवीनच हालचाल सुरू झालेली होती. सरकारी दडपशाहीचे निर्बंध भराभर सैल होऊ लागले होते. बेचाळीसच्या बंडांतले शेंकडो बंदिवान सैनिक कारागृहांतून बाहेर पडू लागलेले होते आणि तीन वर्षे वनवासांत गेलेली काँग्रेस पुन्हा आपल्या सिंहासनावर येऊन प्रतिष्ठित झालेली होती. हिंदी स्वातंत्र्याची नवीन योजना आणण्यासाठी व्हाइसरॉय वेव्हेल इंग्लंडला गेलेले होते; आणि या अधिवेशनाच्या आधी दोनच दिवस अगोदर ती घोषणा ते जाहीर करणार असल्याचे प्रसिद्ध झाले होते.

हिंदी राष्ट्राचा विजय

त्यामुळे या अधिवेशनाच्या आधीपासून देशामध्ये एक प्रकारचे नवीन आशेचे, हर्षाचे, उत्साहाचे आणि चैतन्याचे वातावरण पसरू लागले होते. जर्मनांचा पराभव होऊन आणि जपान जमिनदोस्त होऊन देखील देशाचे स्वातंत्र्य

पूर्वाह्निकेच दूर आहे हें कळून आल्याने हिंदी जनता ब्रिटिश सरकारविरुद्ध पूर्वीपेक्षा या वेळीं अधिक चिड्ढन गेली होती हें खरें. तथापि जर्मनी, जपानसारख्या बलाढ्य, शस्त्रसंपन्न राष्ट्रांना नेस्तनाबूद करणारे इंग्रज सरकार तीन वर्षे काँग्रेसशी निकरानें लढूनही तिच्या स्वातंत्र्य-सैनिकांना जिंकू शकले नाही किंवा पराभूत करू शकले नाही, या जाणिवेनें जनतेमध्ये एक जबरदस्त आत्मविश्वास निर्माण झालेला होता. 'चले जाव' म्हणून ब्रिटिशाना बेडरपणे सांगणारे जनतेचे शौर्यसागर नेते कारागृहांमधून जिवंत बाहेर येतील आणि पुन्हा आपल्या दृष्टीस पडतील, असें कोणाला बरे वाटले होते ? 'दांती तूण धरून शरण या' तरच सुटाल, नाही तर तुरुंगांत झिजून कुजून मराल' असेंच तीन वर्षे सरकार त्यांना दांतओंठ खाऊन सागत नव्हते का ? आधीं साम्राज्यसरकारची माफी माग्या, मग देशाच्या राजकारणाच्या गोष्टी पुढें बोलूं, अशा एकसारख्या धमकावण्या तीन वर्षे सरकार या नरशार्दुलांना देत नव्हते का ? तथापि जनतेच्या आणि सरकारच्या या युद्धांत शेवटीं सरकारच जनतेला शरण गेलें आणि जर्मनी, जपानवर विजय मिळविणाऱ्या बलाढ्य सरकारचा अर्धिसावादी काँग्रेसनें पराजय केला ! देशाचें राजकीय किंवा आर्थिक स्वातंत्र्य अद्यापि दूर असलें तरी या तीन वर्षांच्या युद्धानंतर जनतेचे नेते पुन्हां बध्मुक्त होणें आणि जनतेला फिरून भेटण्याचें आणि तिच्याशीं मोकळेपणानें बोलण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना मिळणें हा हिंदी राष्ट्राचा एक अपूर्व विजयच आहे असें म्हणावयाला नको काय ! या विजयाच्या हर्षपूर्ण वातावरणांत हें अधिवेशन भरत असल्यामुळे जनतेच्या आनंदाला आणि उत्साहाला सीमाच राहिली नाही !

आमचा 'विह-बी' दिन

“आम्हांला ठार मारण्याचा आम्हांला चिरदून टाकण्याचा, आम्हांला नेस्तनाबूद करण्याचा तीन वर्षे तुम्ही प्रयत्न केलात ! पण आम्ही मेलों नाही ! आम्ही हरलों नाही ! आम्ही डरलों नाही ! आम्ही जिवंत आहोंत ! ठणठणीत जिवंत आहोंत ! एवढेच नव्हे तर फिरून तुमच्याशीं जोरानें लढायला दड थोपटून आम्ही तयारच आहोंत !” हें ब्रिटिश सरकारला छाती ठोकवणें

गर्जून सांगण्याकरिता काँग्रेसची भारतीय समिती गोवालिया मैदानाच्या रण-क्षेत्रावर उभी राहिली ती जाणीव प्रारंभापासून जनतेला होती. म्हणूनच या अधिवेशनाला एवढे विराट स्वरूप प्राप्त झाले. युरोपच्या युद्धात विजय मिळाल्यामुळे जसा दोस्तांनी 'व्ही. ई.' दिन साजरा केला, किंवा जपानच्या युद्धात यश मिळाल्यामुळे जसा त्यांनी 'व्ही. जे.' दिन पाळला, तसा हिंदी स्वातंत्र्य युद्धामधल्या पहिल्या त्रैवार्षिक लढाईत काँग्रेसला ब्रिटिश सरकारवर अपूर्व जय मिळाला, म्हणून 'व्ही. बी.' दिनाचा विजयेत्सव करण्यासाठीच जणू काय हिंदी राष्ट्राचे सर्व नेते आणि प्रातिनिधि त्या ठिकाणी एवढ्या उत्साहाने जमलेले होते, अशीही कल्पना कोणाच्या डोक्यांत आल्यावाचून राहिली नाही.

ब्रह्मानंदी लागतां टाळी

तीन दिवसपर्यंत गवालिया मैदानावर आनंदाचा आणि हर्षाचा एक प्रचंड राष्ट्रीय उरुसच भरला होता ! तीस हजार प्रनिनिधी मंडपामध्ये बसलेले होते, तर दोन लक्ष लोक मंडपाबाहेर पावसामध्ये, चिखलामध्ये, झाडांवर, भिंतीवर जेथे जेथे जागा सांपडेल तेथे तेथे मंत्रमुग्ध होऊन बसलेले होते. वास्तविक सप्टेंबर महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत मुंबईमध्ये एवढी प्रचंड पर्जन्यवृष्टि होण्याचे कांहीच कारण नव्हते. तथापि या तीन दिवसांत पावसालाही असा कांही जोर चढला होता की, विचारूच नका ! वरतून एकसारखा धो धो पाऊस पडतो आहे आणि खाली इकडे नेत्यांच्या मुखामधून स्वातंत्र्याची रसवंती गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे एकसारखी धों धों वाहाते आहे ! आणि लक्षावधि लोक या गंगेच्या महापुरात बेभान होऊन डुबत आहेत, पोहत आहेत, अषगाहन करित आहेत ! कोणाला कशाचीच शुद्ध नव्हती ! पावसाने कपडे ओले चिंब झालेले असोत, गुढ्या गुढ्यापर्यंत पाय चिखलाने भरलेले असोत, आठ आठ तास एका जागी दाटीवाटीने बसल्यामुळे किंवा उभे राहिल्यामुळे पायाचे आणि पाठीचे अगदी तुकडे पडण्यापर्यंत पाळी आलेली असो, अथवा ध्वनियंत्रे बिघडल्यामुळे व्यासपीठावरील वक्तृत्व कधीमधी धडपणे ऐकू येवो वा न येवो ! त्याचे यत्किंचित् देखील कोणाला भान नव्हते ! कोणाची कशाबद्दल तक्रार

नव्हती ! कोणी हू का चू देखील करीत नव्हतें ! तहान आणि भूक याची आठवण देखील तीन दिवस लोक विसरून गेले होते ! प्रत्येकाच्या डोक्यांत ' स्वातंत्र्य—स्वातंत्र्य ' हाच एक निनाद घुमत होता ! स्वातंत्र्याच्या ब्रह्मानंदांत ज्याची त्याची टाळी लागून राहिलेली होती ! अशा वेळी कोण आपल्या देहाला अन् कपड्याला संभाळतो आणि कोण आपल्या छत्र्यांची अन् जोड्याची काळजी घेतो !

ही काँग्रेसची शिस्त !

एवढी अमर्याद गर्दी, एवढा असह्य समुदाय, एवढी प्रचंड सभा आम्ही आमच्या आयुष्यांत पूर्वी कधीहि पाहिली नव्हती. राष्ट्रीय सभेच्या वार्षिक अधिवेशनाशीच या बैठकीची तुलना करता येईल अस सांगणारे सांगतात. आणि काँग्रेसच्या भारतीय समितीची अशी सार्वजनिक बैठक पुन्हां भरणार नसल्याचें राष्ट्रपतींनीं जाहीर केलें असल्यामुळें आता हें अधिवेशन म्हणजे ' न भूतो न भविष्यति ' अशाच स्वरूपाचें झालें असें म्हणावयास हरकत नाही. बैठक सुरू होण्यापूर्वी कित्येक तास आधीपासून लोकांच्या झुडीच्या झुडी गवालिया मैदानाकडे जाऊ लागत. जवळ जवळ पाव मैलाच्या परिघापासून आंत मंडपापर्यंत भाणसांचे थवेच्या थवे एकसारखे उभे असत. त्यामुळें मोटारवाल्यांची तर अशी चेघा उडत असे की, कांहीं विचारूं नका. त्यांना मोटारी कुठें आणि कशा उभ्या कराव्यात आणि पुढें कसे जावें हेंच कळत नसे. पार्थी जाणाऱ्या प्रतिनिधींना तर आपण एवढी प्रचंड गर्दी ओलाडून मंडपापर्यंत सहीसलामत कसे पोहोचू शकू याची दुरूनच शंका वाटत असे. पण एवढें असूनही या तीन दिवसांत कोठें गडबड नाही, आरडाओरड नाही, धक्का बुक्की नाही, दंगामस्ती नाही की कांहीं नाही. प्रत्येकजण शिस्तींत वागत होता, शिस्तीने चालत होता, शिस्तीने हलत होता, दुसऱ्याला शांतपणें वाट करून देत होता आणि आपापल्या जागेवर व्यवस्थितपणें जाऊन बसत होता किंवा उभा राहत होता ! काँग्रेसच्या झेंड्याखाली जमा होणाऱ्या जनसमुदायांत अहिंसात्मक

सामर्थ्याची केवढी जबरदस्त शिस्त निर्माण झालेली आहे हें त्या तीन दिवसांत प्रत्येकाला डोळ्यांनीं पहावयाला मिळालें !

स्वतःच्या गळ्यांत तंगड्या

जी शिस्त महपाबाहेरच्या अफाट जनसमुदायांत दिसून येत होती, तिच शिस्त मंडपामधल्या आसनस्थ सभाजनांमध्येही आढळून येत होती. तीस हजार सभासदांच्या बघण्याची समाधानकारक व्यवस्था करणें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हती. अधिवेशनाच्या व्यवस्थापकांनीं या कार्मीं आटोआट श्रम आणि काळजी घेतली होती, त्याबद्दल काहीं प्रश्नच नव्हता. तथापि तक्रार करण्यासारखी पुष्कळच स्थळें तेंथें होती. पुष्कळ ठिकाणीं छतांमधून डोक्यावर पाणी गळत होतें, त्यामुळें खुर्च्या आणि कोंच भिजून चिंब झालेलीं असत. तथापि सभाजनांनीं त्याची मुळींच पर्वा केली नाही. सद्यावर आणि कोटावर नाना तऱ्हेचे रंग लागत होते, धोतराचे आणि विजारीचे पार्श्वभाग तर बघण्यासारखे किंवा न बघण्यासारखेच झालेले होते; पण त्याची कोणी लाज बाळगली नाही. जेथें पाय ठेवावा, तेथें बीत बीत चिखल झालेला होता. जोडे, बूट, वहाणा यांच्यासकट सर्वांचे पाय चिखलानें अगदीं लडबडून गेले होते. सभा सुरू झाल्यानंतर आपली जागा सोडून बाहेर येणें किंवा बाहेरून येऊन आपल्या जागेपर्यंत पोहचणें हें तर जवळ जवळ अशक्यच होतें. कारण, सर्वच आसनें इतक्या दाटीवाटीनें मांडलेली होती की, एकदां माणसें आपापल्या जागेवर बसलीं म्हणजे इकडून तिकडे जाणाऱ्या येणाऱ्यांचा मार्ग अजीबात बंद होत असे. तथापि, तशाहि परिस्थितींत कोणी सभासद नाइलाजानें आपल्या अगावरीन जाऊं लागला म्हणजे त्याला वाट देण्यासाठीं स्वतःच्या तंगड्या जवळ-जवळ स्वतःच्याच गळ्यांत अडकवून घेण्याचा जो अवघड व्यायाम दर दहा दहा किंवा पंधरा पंधरा मिनिटांनीं पुष्कळांना करावा लागत असे त्याबद्दल कोणीहि शब्दांनीं किंवा मूकाभिनयानें तक्रार व्यक्त केली नाही.

चहाच्या सुट्टीत

वरच्या वर्गाच्या सभासदांना फक्त पहिल्या दिवशीच काय ते आपापल्या तिकिटाच्या नंबराप्रमाणे, आसनावर बसावयाला मिळाले, पण त्यानंतर तो धरबद कांही राहिला नाही. ज्याला जी खुर्ची मिळेल तेथे त्याला बसतां येई. त्यामुळे आधी येणाऱ्याची उत्तम सोय होई. आणि उशीरां येणाऱ्यांना मात्र लांब बसावे लागे. पांच साडेपांचच्या सुमारास चहासाठी अर्धा तास सुट्टी देण्यांत येत असे. अर्थात् चहाची व्यवस्था व्यासपीठावरील नेत्यांसाठी किंवा कार्यकर्त्यांसाठी विशेषकरून असल्यामुळे केवळ त्यांच्या दृष्टीनेच ती चहाची सुट्टी होती. बाकीच्या सभाजनाना ती केवळ 'बाहेर' जाण्याचीच सुट्टी असे; पण बाहेर गेले तर आपली चागली सोयीस्कर जागा गमाविण्याचे भय असल्यामुळे पुष्कळ लोक गंभीर चेहरे करून तसेच धैर्याने आपल्या जागेवर मुकाम करून बसत आणि आपली जागा सांभाळीत.

वैतरणी ओलांडतांना

सर्व मंडपांत जागोजाग शेंकडों पखे लावलेले होते. तरी पहिल्या दिवशी उकाडा विलक्षण असल्याने त्या पंख्याचा फारसा उपयोग न होतां सर्वांच्या अंगांतून घामाच्या धारा वाहू लागल्या आणि तोंडाला वारंवार कोरड पडू लागली सभाजनाना पाणी मिळण्याची सोय व्यवस्थापकांनी केलेली होती. तथापि, मुख्य मार्गाच्या कडेला जे लोक बसलेले होते त्यांनाच विनासायास पाणी मिळू शकले. दूरवर जो श्रोतावृंद पसरलेला होता त्याला पाणी पुरविणे स्वयंसेवकाना शक्यच नव्हते तथापि दुसऱ्या दिवसापासून ही गैरसोय पावसाने दूर करून टाकली आणि मंडपानेले सारे वातावरण त्याने एकदम गारेगार करून टाकले रात्रो आठ साडेआठच्या सुमारास सभा संपल्यानंतर मंडपाबाहेर पडणे हे एक भयंकर दिव्यच होते. जवळ जवळ अर्धा तास पाऊण तास पर्यंत सभाजनाना रागेमध्ये उभे राहून मुगीच्या पावलाने सरकत सरकत बाहेर यावे लागे. मंडपाबाहेर पडावे तो असा मुसळधार पाऊस लागलेला असे की, विचारता

सोय नाही. आणि त्यात बाहेर चिखलाची चांगली डांबरी रबडी झालेली ! एक पाय टाकला की, तो जवळ जवळ चिखलात रुतूनच बसे. तो कसाबसा बाहेर उपसून दुसरा पाय टाकावा तर तो पाहिल्या पेक्षांहि अधिक खोल जाई ! तीन दिवसांतून किती जोड वहाणा, आणि ब्रूट त्या 'वैतरणी' मध्ये बेपना झाले असतात ते काहीं सांगता येत नाही. पण या सऱ्या हालअपेष्टांची कोणालाही शुद्ध नव्हती ! स्वातंत्र्याच्या विचाराने जो तो धुद झालेला होता ! कोठल्या तरी दिव्य आणि अद्भुत स्वप्नसृष्टीत आपण बाबुरत आहोत असेच ज्याला त्याला वाटत होते.

तारा कोणी कापल्या ?

शुक्रवारी ध्वनियंत्राच्या अपघातामुळे समितीचे कांहींच कार्य होऊ शकले नाही. म्हणून एवढा मोठा श्रोतृवृद्ध व्यवस्थापकांवर चिडून गेला म्हणतां की काय ? छे छे, मुळीच नाही ! बाहेर त्याबद्दल इतर लोकांनी काय वाटेल त्या बातम्या पसरविल्या असोत ! म्हणे, श्रोत्यांची त्या दिवशी अत्यंत निराशा झाली, त्यांना फार वाईट वाटले, सभेच्या कामाचा सत्यानाश झाला ! खरे सांगायचे म्हणजे तसे त्या दिवशी कांहीं एक झालेले नाही. श्रोत्यांची धिम्मी आणि प्रज्ञात वृत्ति अगदी होती तशी कायम असल्यामुळे वक्त्याचे भाषण ज्या विभागांत ऐकू येत नसे, त्या विभागातले श्रोते आपापले हात करून 'ऐकू येत नाही' असे ओरडून सागत असत. पण ते प्रकरण तेवढ्यावरच थांबत असे. राष्ट्रपतीचे प्रास्ताविक भाषण कुठे ऐन रंगात येत होते, त्याच्या उर्दू भाषेचा विलास कुठे भराला येऊ लागला होता, तोंच ध्वनियंत्राने दगा दिला ! पं. जवाहरलालच्या भाषणाच्या प्रारंभी पुन्हां त्याच गोष्टीची पुनरावृत्ति झाली ! तथापि श्रोत्यांपेक्षा राष्ट्रपति आणि पंडितजी यांचीच अत्यंत निराशा झालेली दिसली. पण त्याला कांहीं इलाज नव्हता. ध्वनियंत्राच्या चार ठिकाणी तारा जोडलेल्या पंडितजींनी स्वतः आपल्या डोळ्यांनी पाहिल्या ! हा कांहीं केवळ अपघात म्हणतां यावयाचा नाही. ही कोणा तरी पचमदळी लोकांची हरामखोरी होती हे उघड उघड आहे ! राष्ट्रद्रोही लाऊभाईचा याच्यामध्ये खात्रीने हात

असला पाहिजे अशीच ज्याने त्याने आपआपल्या मनामध्ये खूण गांठ बांधली ! पण उघडपणे तसे कोणीच कोणाला बोलून दाखविले नाही. सहा वाजावयाच्या सुमारास राष्ट्रपतींनी सभा बरखास्त झाली असे जाहीर करतांच हजारों सभा-सद शान्तपणे आपापल्या जागेवरून उठले आणि प्रसन्न वृत्तीने मंडपामधून चालू लागले.

पाक मुसलमान कोण ?

पाहिल्या दिवशी सभेचे काम झाले नाही म्हणून काय झाले ? राष्ट्राचे सारे परमपूज्य कर्णधार आणि कार्यकर्ते तर डोळे भरून सर्वांना पहावयाला मिळाले ! मग आणखी काय पाहिजे ? मौलाना अबुल कलम आझाद हे खरोखरच राष्ट्रसभापति होण्यास सर्वस्वी लायक आहेत, याबद्दल त्या दिवशी प्रत्येकाची खात्री पटली. त्यांचे व्यक्तिमत्व अत्यंत आकर्षक आणि प्रभावी आहे. त्यांचा आरक्त गौरवर्ण आणि मोहक चेहरा, त्यांच्या शरीराचा सडपातळ, पीळदार आणि ऐटबाज बाधा त्याच्या बोलण्याचालण्यातला सरदारी रुचाव आणि खानदानी कुरा आणि त्याचे विलक्षण भाषाप्रभुत्व आणि जबरदस्त वक्तृत्व यामुळे हा माणूस लक्षावधि लोकांवर हुकमत चालविण्यासाठीच जन्माला आला असावा असे वाटते. दोन तीनशे वर्षांपूर्वी जर मौलाना आझाद जन्माला आले असते तर ते कोठल्या तरी मुलुखाचे किंवा रियासतीचे बादशहा किंवा बझीरच झाले असते, याविषयी आम्हांला तिळमात्र सशय नाही. पाक मुसलमान कसा असावा असे आम्हांला कोणी विचारले तर आम्ही एकदम आझादांचे नांव घेऊ ! नाही तर तो पण जाऊ द्या ! अशा चांगल्या गोष्टी बोलताना कशाला त्याचे नाव द्या !

अबुल कलम म्हणजे काय ?

राष्ट्रपति मौलाना आझाद यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल आणि कर्तृत्वाबद्दल सर्वसामान्य जनतेमध्ये एवढे अज्ञान पसरलेले असावे या विचाराने मात्र आम्हांला त्या दिवशी अत्यंत वाईट वाटले. सिमला परिषदेपासून मात्र एकाद्या

माणसाचा शोध लागावा, तशा दृष्टीनें सारें राष्ट्र आतां त्यांच्याकडे आदरभावानें पाहूं लागलेलें आहे. आझाद यांना इंग्रजी येत नाही, काँग्रेसनें बनविलेला एक 'गुळाचा गणपति' आहे, असा धादात खोटा प्रचार मुस्लिम लीगनें त्यांच्या-विरुद्ध आतांपर्यंत करून त्यांजविषयीं जनमत कलुषित करून ठेविलेलें होतें. 'अब्दुल कलम आझाद' या नांवापैकी 'आझाद' हें लेखनासाठीं त्यांनीं धारण केलेलें टोपण नांव असून 'अब्दुल कलम', म्हणजे 'भाषाप्रभु' ही त्यांना वयाच्या सतराव्या वर्षी मिळालेली एक पदवी आहे, हें किती जणाना माहीत आहे बरें ? गेल्या महायुद्धाच्या काळात सरकारनें त्यांना विनाचौकशी अटकेंत ठेवलेलें होतें यावरून त्यांचा स्वातंत्र्यवाद तीस वर्षांपूर्वीं देखील किती जळजळीत होता हें कोणालाही कळून येण्यासारखें आहे. वकिंग कमिटीच्या एका सदस्याला आम्हीं विचारलें की, 'काय हो काँग्रेसमध्ये आज सर्वांत श्रेष्ठ वक्ता कोण आहे ?' त्याबरोबर, त्यानें एका क्षणाचाहि विलंब न करतां 'आझाद !' यांचेंच नांव उच्चारलें ! आझाद यांना इंग्रजी भाषा येत असूनहि ही व्हॅलेराप्रमाणें केवळ स्वाभिमानामुळे ते इंग्रजीमध्ये बोलूं इच्छित नाहींत, हें या तीन दिवसांच्या अधिवेशनांत पुष्कळ वेळां प्रत्ययाला आलें. काहीं काहीं वक्ते त्यांच्याशीं इंग्रजीत बोलत असूनहि ते त्याला उर्दूमधून उत्तरें देत असत. मधून गधून एखाद दुसरे वाक्य ते इंग्रजीमधून बोलत, पण लागलीच ते आपली चूक दुरुस्त करीत ! एकदां मात्र 'Those who are in favour of this amendment should raise up their hands !' असें सफाईदार इंग्रजीमधून ते झटकन् बोलून गेले तेव्हां साऱ्या सभागृहांतून कौतुक-युक्त स्मिताची एक मद लंकेर उठली !

कारुवाई शुरु होगी !

मौलाना आझाद व्यासपीठावर ज्या तऱ्हेनें वावरत होते आणि बोलत होते, त्यामुळे साऱ्या सभागृहामध्ये एकदमच त्याचा दूरात आणि दबदबा प्रस्थापित झाला. त्यांचा आवाज अगदीं खणखणीत आणि बोलण्याची

पद्धत करही आहे. ध्वनियंत्राच्या प्रमुखाशी बोलतांना 'अँ ! म्णून कधी कधी ते जो दीर्घ प्रश्नार्थक उद्गार काढीत तो साऱ्या सभासदांच्या कानात खणखणल्यावांचून राहत नसे. 'अब जलसेकी कारवाई शुरु होगी !' असे जाहीर करतांना 'रँ' चा उच्चार ते असा काही कुर्च्यानें करीत असत कीं, ऐकणाराच्या काळजांत काहीं तरी 'टर्' वाजल्यासारखें वाटे 'कारवाई' म्हणजे 'कामकाज' 'तजवीज' म्हणजे 'ठराव' 'तरमीम' म्हणजे, 'उपसूचना' आणि 'तकरीर' म्हणजे 'अनुमोदन' हे त्यांच्या तोंडून वारंवार निघणारे वजनदार उर्दू शब्द थोड्या अवकाशातच उर्दू न समजणाऱ्या श्रोत्यांच्याही परिचयाचे होऊन बसले. अशा तऱ्हेनें पहिल्या दिवशीं श्रोत्यांना कांहीं ऐकावयाला मिळालें नसेल तरी पाहावयाला पुष्कळच मिळालें. विशेषेकरून 'सुभाषबाबू' हे आता जनतेचे कसे जीव कीं प्राण होऊन बसले आहेत याचा त्या दिवशीं प्रत्यक्षच पुरावा पाहावयाला मिळाला.

सुभाषबाबू क्षिदावाद

गेल्या वर्षांतील मृत व्यक्तींविषयीं शोक व्यक्त करण्याचा जो ठराव आरंभी सभेपुढे आला त्यामध्ये 'सुभाषबाबू' चे नांव कसें नाहीं, असें एकानें ओरडून विचारलें. त्याबरोबर 'ते जिवत असावेत असें मला वाटतें !' असें आझाद यांनीं ताडकन् उत्तर दिल्याबरोबर, 'सुभाषबाबू क्षिदावाद' च्या प्रचंड आरोळाच्या साऱ्या मंडपामधून उठल्या आणि हजार सभासदांच्या अगावर हर्षाचे रोमांच उभे राहिले ! सुभाषबाबूचे थोरले बंधू शरद् बोस हे व्यासपीठावर आले तेव्हां पुन्हां साऱ्या मंडपामध्ये तोच जयनाद निनादला ! आणि सरदार बल्लभभाई यांनीं धांवत जाऊन शरद्बाबूंना जी कडकडून मिठी मारली, त्या मिठीत तीस हजार काळजे चिरडून ठार झाली आणि तें दृश्य बघून साठ हजार डोळ्यांमध्ये सरसरून अश्रू उभे राहिले ! गुजरातच्या सिंहाचे आणि बंगालच्या वाघाचे हें आलिंगन पाहून ज्यांचे कंठ त्या दिवशीं गदगदून आले ते खरोखरच धन्य होत ! बल्लभभाईनंतर शरद्बाबूंना दुसऱ्या अनेक नेत्यांनीं

आर्लिंगने दिली, पण छे, पहिल्याची ती अजब जादू पुन्हा कांहीं अनुभवावयाला मिळाली नाही !

सत्तावनी वंडाची पुनरावृत्ति !

शनिवारी सभेच्या प्रारंभालाच पडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्या वक्तृत्वाची तेजस्वी गोलदाजी जवळ जवळ एक तासभर केली आणि सारा मंडप दणाणून सोडला ! गेल्या तीन वर्षांमध्ये सरकारने जनतेवर अनन्वित अत्याचार आणि जुलूम केले. देश स्वतंत्र करण्याच्या आणि पारतंत्र्य झुगारून देण्याच्या जनतेच्या आकांक्षा चिरडून टाकण्याचा सरकारने आटोकाट प्रयत्न केला. तथापि, सरकारच्या या दडपशाहीचा जनतेने मोठ्या धैर्याने प्रतिकार केला ! हा प्रतिकार करताना जनतेच्या हातून जर कोठे अहिंसात्मक वर्तन झाले नसेल तर त्याची जबाबदारी केवळ सरकारवरच पडते ! जनतेच्या पूज्य पुढार्यांना अकस्मात् पकडून तिच्या शांततामय चळवळी दडपून टाकण्याचा प्रयत्न सरकारने जर केला नसता, तर देशामध्ये एवढा प्रचंड लोकक्षोभ होण्याचे कांहींच कारण नव्हते ! १९४२ च्या वंडात सातारा, मिर्नापूर, बिहार, बालिया या ठिकाणी पराक्रमाच्या ज्या तेजस्वी गोष्टी घडून आल्या, त्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात स्वरोस्वरच सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारख्या आहेत, अशी जवाहरलालांनी जेव्हा गर्जना केली, तेव्हा टाळ्यांच्या कडकडाटाने सारा मंडप खाली कोंसळतो आहे किंवा काय असेच वाटले. या वेळी पंडितजींच्या अंगांत जो विलक्षण आवेश संचारला होता तो आम्ही कधीही विसरणार नाही. ते उसळून म्हणाले, “ त्या वेळी सारे पुढारी तुसंगांत होते. जनतेला मार्ग दाखवावयाला कोणीही बाहेर नव्हते. त्या वेळी जनतेने स्वयंस्फूर्तीने जे जे कांही केले ते ते योग्यच केले ! मी त्या वेळी बाहेर असतो तर काय केले असते हे मला देखील सांगता येत नाही ! आतां इथे शांतपणे बसून जनतेच्या नांवाने खडे फोडण्यांत काय अर्थ आहे ! त्या वेळी जनतेचे आत्मिक बल एवढे प्रखर झाले होते की, जवळ जवळ सत्तावनी वंडाची ती पुनरावृत्ति असेच म्हणावयाला हरकत नाही ! ”

म्हणजे काँग्रेसचे वजन घटलं !

“कोण म्हणतो देशावरील काँग्रेसचें वजन घटलं ? ” असा जेव्हां जवाहरलालनीं जुभुःकार केला तेव्हां सर्वांच्या अंगावर हर्षाचे रोमांच उभे राहिले. ‘जेथें जेथें मी जातों तेथें तेथें काँग्रेसच्या झेंड्याखालीं लक्षावधि लोक जमा झालेले मला दिसतात. हें काय काँग्रेसचें वजन कमी झाल्याचें चिन्ह आहे होय ? या ठिकाणीं हा जो प्रचंड जनसमुदाय एकत्र जमलेला आहे तो काय काँग्रेसचें वजन कमी झालें आहे असें दाखवितो ! असा पुकार पंडितजीनीं करताच पुन्हा टाळ्यांचा गगनभेदी निनाद चोहोंकडून उठला, ‘हीं चिन्हे काय दाखवतात ? हीं चिन्हे असें दाखवितात कीं, सरकारी दडपशाहीनें जनता घाबरली नाही. उलट तीं आधिक जोरानें काँग्रेसच्या मागून येऊ लागली आहे ! परकी राजसत्ता झुगारून देऊन देश स्वतंत्र करण्याची तिची इच्छा अधिकच प्रबळ झालेली आहे ! लढाई संपली तरी जगांतला साम्राज्यवाद अजून मेला नाही ! पण लक्षांत ठेवा, हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्याशिवाय, आशियातील सारीं परतंत्र राष्ट्रे स्वतंत्र झाल्याशिवाय जगात स्वातंत्र्य आणि शांतता प्रस्थापित होणें अशक्य आहे ! ” पंडितजींचें भाषण संपताच त्यांच्या नांवाचा साऱ्या सभागृहामध्ये एवढा प्रचंड जयघोष झाला कीं, तो अजूनही आमच्या कानात घुमतो आहे !

बोलून चालून आम्ही माणसेंच !

नायडूंच्या मागून देवधर बॅटिंगला यावेत तसें पंडितजींच्या मागून वल्लभभाई व्यासपीठावर जेव्हां उभे राहिले तेव्हां श्रोत्यांच्या आनंदाला पारावारच राहिला नाही. वल्लभभाईंच्या नावाचा प्रचंड जयघोष चहूकडे उठला ! आणि एकदम सभा स्तब्ध झाली ! काँग्रेसच्या आंदोलनाला सरकारनें ‘काँग्रेसचें बड’ असें नांव दिलेलें आहे. त्याचा उल्लेख करून वल्लभभाई म्हणाले, “या नांवाचा मी मोठ्या आनंदानें स्वीकार करतों. सत्तावन सालाच्या बंडाप्रमाणेच बेचाळीस सालाचें देखील हें बंडच होतें. त्यावरून हीच गोष्ट सिद्ध होत नाही काय, कीं,

या देशांतील लोकांना स्वतंत्र होण्याची इच्छा आहे ! मला वाईट एवढेंच वाटतें की, या बेचाळीसच्या बंडाची आम्ही तयारी केली नव्हती ! तयारी करून जर कां आम्ही हें बंड केले असतें तर आमच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न या घटकेला आज शिल्लकच उरला नसता ! ” हें वाक्य उच्चारतांच साऱ्या सभेनें जबळ जबळ बल्लभभाईंना वरच्यावर उचलून घेतले ! आंतल्या आत एकादें यज्ञकुंड धुमसावें असा आवेशाचा अगार या वेळीं बल्लभभाईंच्या डोळ्यांमधून भडकूं लागला. ते गर्जून म्हणाले, ‘ या बंडाचे वेळीं जनतेनें जें काहीं केले तें स्वतःच्या संरक्षणासाठीं केले ! यांत वाईट काय झालें ? जनावरें देखील स्वतःचें रक्षण करण्यासाठीं दुसऱ्याच्या अगावर धावून जातात, तर आम्ही बोलून चालून माणसेंच होतो ! सरकारी दडपशाहीचा आम्ही प्रतिकार केला. यांत बिचडले कोठें ? ’ या वेळीं सभेच्या भावना इतक्या प्रक्षुब्ध झाल्या कीं, त्याला सुमारच नव्हता !

आशियांतून चालते व्हा !

बंगालच्या दुष्काळांत लक्षावधि लोक मेले असूनसुद्धां ती जबाबदारी सरकार आपल्या अगावर घेत नाही ! इतकें बेजबाबदार सरकार जगाच्या पाठीवर कोठें तरी असू शकेल काय ? एवढेच नव्हे तर दुष्काळग्रस्त भागाला साधी भेट देण्याची माणुसकी देखील लॉर्ड लिनलिथगो यांनीं दाखविली नाही ! या गोष्टीचा उल्लेख करून एखाद्या विद्युल्लतेप्रमाणें बल्लभभाई कडाडले की, “ अशा नालायक सरकारला या देशावर राज्य करण्याचा हक्क नाही ! ” खलास ! खलास ! बल्लभभाईंच्या क्रोधाचें तें दैदिष्यमान स्वरूप पाहून जो तो त्या क्षणीं आपल्या खुर्चीवर अगदीं खलास झाला ! त्या मूर्च्छेंमधून श्रोतृवृंद पुन्हां जरा कुठें शुद्धीवर येतो तोंच बल्लभभाईंनीं खवळलेल्या सिंहाप्रमाणें पुन्हां बिकाळ गर्जना केली कीं, “ लक्षांत ठेवा ! आठ ऑगस्टच्या आमच्या ‘ चले जाव ’ च्या ठरावांतला एक स्वल्पविराम देखील माझे ध्यावयाला आम्ही तयार नाही ! उलट हिंदुस्थानांतून चालते व्हा असें तुम्हांला सांगण्याऐवजीं आतां साऱ्या आशिया खंडांतून तुम्ही चालते व्हा असें आम्ही तुम्हांला बजावून सांगतो ! ” बल्लभभाईंच्या त्या गर्जेनें

चाळीस कोटी लोकांच्या आवाजाचें सामर्थ्य एकत्रित झालेलें होतें असेंच सर्वांना वाटतें.

आम्ही स्वातंत्र्य मिळविणार

प्रत्येक वाक्यावाक्याबरोबर वल्लभभाईंचा आवेश वाढत चाललेला होता आणि त्यांच्या गर्जना अधिकाधिक रौद्र आणि गंभीर होत चाललेल्या होत्या. श्रोत्यांकडे नीट न्याहाळून पाहून पुन्हां त्यांनीं सवाल केला, “आठ ऑगस्टचा ‘चले जाव’ ठराव आम्हीं केला म्हणून सरकार आमच्यावर खटले भरून आम्हांला न्यायासनासमोर उभें करणार होतें! मी विचारतों, आम्हांला न्यायासनासमोर येण्याची आधिक इच्छा होती. चौकशी न करतां त्यांनीं आम्हांला तुरुंगात काय म्हणून ठेवले आणि आज काय स्थिति झाली आहे? आम्ही याच्या न्यायासनासमोर उभें राहण्याच्या ऐवजी याच लोकाना आज जगाच्या न्यायासनासमोर उभें राहवें लागले आहे! यांच्याच न्यायबुद्धीची आतां खरी कसोटी लागणार आहे. पुष्कळ लोक म्हणत असत कीं, हें ‘लोकयुद्ध’ आहे! हें जर खरोखरच लोक-युद्ध असतें तर तें संपल्यानंतर आतां आम्हांला स्वातंत्र्य मिळालें नसतें काय? मग कुठें आहे तें आमचें स्वातंत्र्य? सर सिकंदर हयातखान म्हणाले होते कीं, या युद्धानंतर जर आपला देश स्वतंत्र झाला नाही, तर मी काँग्रेसच्या झेंड्याखाली सरकारशीं लढेन! बिचारे शिकंदर मरून गेले! त्यांच्या वारसदारांनीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागावयाला नको काय? युद्धांत सरकारशीं सहकार्य करून काहींच फायदा नव्हता. हें काँग्रेसचेंच म्हणणें शेवटीं खरें ठरलें! म्हणून कोट्यवधि लोक आज काँग्रेसच्या मार्गे आहेत,” बोलतां बोलता वल्लभभाईंनीं आपला सूर एकदम चढवला आणि ते गरजले, “आमच्या स्वातंत्र्याच्या मार्गावर आतां आम्हांला कोणीही अडवू शकणार नाही! स्वातंत्र्य मिळाविण्याची आम्हीं प्रतिज्ञा केलेली आहे आणि आम्ही तें मिळाविणारच मिळाविणार!” आभाळांत विद्यु-स्तताचा कडकडाट व्हावा असा या वेळीं सान्या सभागृहामधून टाळ्यांचा कडकडाट उठला! आणि सिंह गुरगुरत जसा आपल्या गुहेकडे वळावा तसे वल्लभभाई आपल्या जागेवर जाऊन बसले.

काँग्रेसमधला जादूगार वक्ता

काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी आचार्य कृपलानी म्हणजे विद्वत्ता आणि विनोद यांचे एक मिश्रित मिश्रण आहे. त्याचे विचार गांभीर्य व्यक्त करतें, तर त्यांच्या ओठावर सदैव रेगाळणारे मंदास्मित त्यांच्या भेदक विनोदबुद्धीची साक्ष देते. त्यांच्या वक्तृत्वाचा एकंदर नमुनाच निराळा ! हिंदुस्थानी आणि इंग्रजी या दोन भाषा त्यांच्या घरी जणू कांहीं पाणीच भरताहेत ! हिंदुस्थानी बोलता बोलतां कधी ते इंग्रजी भाषेत बोलावयाला सुरुवात करतील आणि इंग्रजी बोलतां बोलतां ते हिंदुस्थानीच्या क्षेत्रांत भटकत जाताल ! कुठें थांबणें त्यांना माहित नाही की कुठें अडखळणें त्यांना ठाऊक नाही ! ते कधी रागवायचे नाहीत किंवा कधी ओरडावयाचे नाहीत ! वक्तृत्वाच्या कोठल्याही कृत्रिम युक्त्यांचा अवलंब ते कधीही करित नाहीत ! त्यांच्या भाषेचा प्रवाह अगदीं अस्खलित, संध आणि शांत चाललेला असतो. एवढेंहि असून त्यांना कोठलीही भावना किंवा कोणताही रस विशेष श्रम न घेतां सहजपणें सभेंत निर्माण करतां येतो. आणि असख्य श्रोत्यांचें लक्ष एकसारखें स्वतः कडे खेंचून धरतां येतें. मोठ्या माणसानें लहान पोराला जसें खेळवावें तसें कृपलानी आपल्या वक्तृत्वानें वाटेल तेवढ्या मोठ्या सभेला खेळवीत आहेत असें वाटतें म्हणून जवाहरलाल आणि बल्लभभाई यांच्या वक्तृत्वानें दिपलेल्या श्रोत्यांना आचार्य कृपलानी अगदीं बोल बोल म्हणतां तसेंच पुष्कळ वेळ झुलवीत ठेवू शकतात ! नाही तर त्यांच्या मागून दुसऱ्या अलबत्या गलबत्या वक्त्याचा काय पाढ लागला असता तिथें ?

सामोपचार आणि प्रतिकार !

काँग्रेसच्या गेल्या साठ वर्षांच्या उत्क्रांतीचा, कार्याचा आणि साधनांचा जिवंत चित्रपट आचार्य कृपलानींनीं सभेच्या डोळ्यापुढें उभा केला; देशांतील सर्व जनतेसाठीं स्वराज्य संपादन करणें हेंच काँग्रेसचें प्रारंभापासूनचें ध्येय होतें. १९२० सालापासून काँग्रेस ही खरीखुरी जनतेची संघटना झाली आणि शांततेच्या सनदशीर

साधनावरोध असहकार आणि कायदेभंग या क्रांतिकारक अस्त्रांचा उपयोग करायचें तिने ठरविलें. १९२९ सालीं 'संपूर्ण स्वातंत्र्या'चा काँग्रेसने पुकार केला तर १९४२ सालीं ब्रिटिश सरकार या देशातून चालतें झालें तरच देशाला स्वातंत्र्य मिळेल, अशी तिने गर्जना केली. हिंदी जनतेची स्वातंत्र्याची तहान गेल्या साठ वर्षांमध्ये एकसारखी वाढतच गेली आहे आणि परकी राज्य-सत्ता उलथून टाकण्याचा तिचा निर्धार आतां खंबीर झालेला आहे. सरकारवर जनतेचा आता काढीझतका देखील विश्वास नाही आणि सामोपचारानें सरकार आपणाला कांहीं देईल असें जनतेला मुळींच वाटत नाही. अशी परिस्थिति असून देखील 'शक्य तेथें तडजोड आणि सामोपचार, आणि अशक्य असेल तिथें असहकार आणि प्रत्यक्ष प्रतिकार' हेंच काँग्रेसचें यापुढें धोरण राहिल अशी आचार्य कृपलानींनी घोषणा केली !

आम्ही विसरूं काय ?

आचार्य कृपलानींच्या जिभेची धार किती तिखट आहे आणि त्यांचें वक्तृत्व किती मर्मभेदक आहे याचा पडताळा या वेळी प्रथम आम्हाला आला. ते म्हणाले, "पल्लोहार्बरवर अचानक हल्ला करून जपाननें अमेरिकेचा जसा विश्वासघात केला, तसा जनतेच्या आवडत्या पुढार्यांना अकस्मात् पकडून इंग्रज सरकारनें हिंदी जनतेचा विश्वासघात केला यात मुळींच सशय नाही. जनतेच्या हातून हिंसा घडली याजबद्दल तक्रार करावयाला सरकारला कांहीं तोंड आहे काय ? हिंसेनें सरकारचे हात कोंपरापर्यंत बरबटलेले आहेत ! जनतेच्या हिंसेविरुद्ध खरी तक्रार कुणी करावयाची असेल तर गांधीजींनीं करावयाची, काँग्रेसनें करावयाची ! कारण अहिंसा हें आजपर्यंत आमचें धोरण आहे ! हिंसेविरुद्ध सरकारनें ओरंडा करावयाचा म्हणजे चोराच्याच उलट्या बाळा ! सरकार आतां आम्हाला म्हणतें कीं, जें झालें गेलें तें आपण आतां विसरून जाऊं आणि एकमेकांना मदत करूं या ! " क्षमा करा आणि विसरा ! " या वेळीं आचार्य कृपलानींच्या काळजामध्ये खळबळ चाललेली असावी ती त्यांच्या रुद्ध स्वरावरून प्रत्येकाच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडली, दुःखाचा

आंबडा गिळून ते शांतपणें म्हणाले, “आम्ही विसरूं ! आम्ही काय काय विसरूं ! सांगा, आम्ही काय काय विसरूं ! जालियनवाला बागेंत निरपराधी रक्ताचे जे पाट वाहिले ते आम्ही विसरणें कधी शक्य आहे काय ? इतकेंही असून आम्ही अहिंसेचें धोरण स्वीकारतों आहोंत याचा अर्थ आम्ही तें सारें विसरण्याचाच प्रयत्न करीत आहोंत असाच नाही काय ? आणि तुम्ही मात्र आम्हांला जें द्यायचें ते नेमकें विसरूनच जातां याला कांहीं अर्थ आहे काय ! ” असें बोलतां बोलतां कृपलानींचा आवाज एकदम कठोर झाला आणि स्वर थोडासा उंच करून ते त्वेषणें म्हणाले, “ कोण म्हणतो लोक दमलेले आहेत ! लोकांत उत्साह राहिला नाही ! मी म्हणतों, असें जे कोण म्हणत असतील ते पुढारीच मुळी थकलेले आहेत लोकांचे पुढारी होण्याची त्यांची मुळी लायकीच नाही ! स्वातंत्र्य मिळविण्याचा लोकांचा निर्धार अगदीं दुर्दम्य आहे ! आमचें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं आम्हांला अँटम बॉब वापरायची मुळीच जरूरी नाही ! महात्मा गांधीचें नेतृत्व हाच मुळी आमचा अँटम बॉब ! त्यांच्या नेतृत्वानें आम्ही स्वातंत्र्य मिळवूच मिळवू ! ” आचार्य कृपलानी खाली बसल्यानंतरही किती वेळ तरी सारें सभागृह टाळ्यांच्या कडकडाटाने निनादून राहिलें होतें.

‘ चलेजाव ’च्या वाटाघाटी

आचार्य कृपलानींच्या व्याख्यानानंतर इतर वक्त्यांच्या भाषणाचा सूर एकदम तिसऱ्या सप्तकापर्यंत जाऊन पोहोंचला. आणि मौलाना नुरुद्दीन बिहारी यांनीं तर वक्तृत्वाचा कळसच केला ! इतकें आवेशपूर्ण, अस्वलित आणि प्रखर भाषण आम्हीं आमच्या आयुष्यांत कधीही ऐकलें नाही. दहा पंधरा मिनिटें एकसातबारी फटाकडे फडाफड वाजावेत तसें आम्हांला वाटलें. उर्दू भाषेचा आवेश, डौलदार रुबाव यांची एक झगझगीत आरासच त्यांनीं श्रोत्यांपुढें मांडली ! हे भाषण ऐकल्यापासून मौलाना साहेबांवर आम्ही बेहद्द खूष आहोंत ! त्यानंतर महावीर त्यागी हे व्यासपीठावर आले ! त्यांचाही जवळ जवळ तोच खाक्या ! ध्वनिक्षेपकांत जवळ जवळ तोंड खुपसूनच त्यांनीं बोलाबयाला सुरुवात केली तेव्हां पंडित जवाहरलालनीं त्यांना दोन्ही दडाला पकडून मागे ओढलें, तेव्हां

त्यांनीं ताबडतोब कोटी केली कीं, “पहा हो, मी पुढें जातों आहे आणि माझे पुढारी मला भागें खेंचण्याचा प्रयत्न करित आहेत !” महावीर म्हणाले, “सरकारनें आतांपर्यंत एवढे अत्याचार केले असतां त्यांच्याशीं यापुढें आपण तडजोडीचें आणि सामोपचाराचें धोरण स्वीकारणें म्हणजे एकाद्या बायकोनें आपल्या नवऱ्याला ‘तू रोज उशीरां घरीं परत येतोस, दारू पिऊन मला मारतोस आणि माझा छळ करतोस तरी पण तुला मी आज जेवायला वाढतें तसें म्हणण्यापैकींच आहे !” त्या वेळीं सभागृहात खूपच हंशा पिकला ! बंगालचे एक वृद्ध कार्यकर्ते श्री. शिरीषचंद्र चतर्जी म्हणून आहेत त्याच्या तोंडात एक दांत देखील शिल्लक नाही ! तथापि त्यांच्या अगात वक्तृत्व आणि वीरश्री नुसती थैमान बालते आहे ! त्याचें इंग्रजी भाषण स्पष्टपणें ऐकू येत नसलें तरी ध्वनिक्षेपकापुढें उड्या मारीत जेव्हा ते गरजू लागत तेव्हां श्रोते त्यांच्यावर खूष असत. सामोपचारानें स्वातंत्र्य मिळविणें शक्य नाही असें त्यांनीं सांगितले. त्याचें भाषण लांबत चाललें, तसें राष्ट्रपति त्यांना म्हणाले, “तुम्ही आमचा वेळ जास्त वायां बालवू नका !” त्याबरोबर म्हातारा एकदम गर्कन वळून राष्ट्रपतींना म्हणाला, “तुम्हीही यापुढें सिमल्याला जाऊन आमच्या वेळेचा अपव्यय करित जाऊ नका !” खूपच हशा झाला तव्हां ! आचार्य कृपलानी यांनीं आक्षेपकांना उत्तरे देतांना पुन्हा गमत केली ! ते म्हणाले, सशस्त्र राष्ट्र देखील शत्रूशीं तडजोडीचों बोलणीं करतात. मग आपण तर बोलून चालून अहिंसावादीच आहोंत. आपणांस ब्रिटिश सरकारशीं सामोपचारानें बोलणें करावेंच लागणार ! उदाहरणार्थ, उद्या हिंदुस्थान सोडून ब्रिटिश लोक इंग्लंडला जायला निघाले म्हणजे त्यांना एकदर जहाजें किती लागतील याच्या वाटावाटी सामोपचारानेंच आपणाला त्यांच्याशीं कराव्या लागणार नाहीत काय ? कृपलानीच्या त्या विनोदामुळें सभागृहात गरभागमर झालेलें वातावरण एकदम थंड झालें आणि श्रोत्यांना खूपच मौज वाटली.

पांच वर्षांच्या आंत

रविवारीं दुपारीं लार्ड वेव्हेल याच्या नव्या घोषणेवर सरदार बल्लभभाईंनीं हल्ला चढविला. क्रिप्स साहेबांनीं मागें जी योजना आम्हाला देऊ केली होती

आणि जी आम्ही झिडकारली होती तीच टाकाऊ योजना पुन्हा थोडासा बदल करून वेव्हेल साहेबांनी आतां आमच्या पुढे मांडलेली आहे असें वल्लभभाईंनी सांगितले. ज्या योजनेंत हिंदी स्वातंत्र्याचा उल्लेख सुद्धा नाही, तिचा स्वीकार आम्ही करू म्हणतां कीं काय ? शक्य नाही ! नवी वेव्हेल-योजना ही अस्पष्ट, अयोग्य आणि अपुरी आहे, असाच काँग्रेसनें आपला निर्णय दिलेला आहे ! अशी परिस्थिति असतांही सरकारनें निवडणुकी जाहीर केल्या आहेत. फारच थोड्या लोकांना आज मतदानाचा अधिकार आहे ! निवडणुकीला लागणारे स्वातंत्र्याचे मोकळे वातावरण सरकारनें देशांत अद्यापि निर्माण केलेलें नाही ! सोशलिस्ट पक्ष, पुरोगामी पक्ष, किसान संघटना याजवर पूर्वी बंदी होती तशीच अजूनही कायम आहे. निवडणुकी होईपर्यंत देशांतले नालायक आणि सडके सरकार आहे तसेंच चालू राहणार आहे ! अशी परिस्थिति असून सुद्धा काँग्रेस या निवडणुकी लढवणार अशी वल्लभभाईंनीं घोषणा केली. ते म्हणाले, “ आम्ही कांहीं जमिनदार भाडबलवाले नाहीत. आम्ही गरीब आहोंत. निवडणुकी लढवायला आमच्याजवळ ‘चांदीच्या गोळ्या’ कुठून असणार ! आमची अतः करणे याच आमच्या खऱ्या गोळ्या ! याच गोळ्यांनीं आम्ही सारीं कायदेमंडळे आमच्या ताब्यांत घेणार ! आम्ही जर कायदेमंडळामध्ये गेलों नाहीत तर देशांतले प्रतिगामी, पंचमस्तभी नतदृष्ट लोक तेथें जाऊन बसतील आणि देशाचा सत्यानाश करतील ! तथापि निवडणुकींत भाग घेतांना काँग्रेस आपल्या ध्येयाला कधी विसरणार नाही ! ब्रिटिशांचे मजूर मंत्रिमंडळ पांच वर्षे टिको किंवा न टिको, आम्ही मात्र या पाच वर्षांच्या अवधीत या देशाचा राज्यकारभार आपल्या ताब्यांत घेतल्यावाचून कधीही राहणार नाही, हें सरकारनें पक्कें समजून असतें ! ” टाळ्यांच्या कल्लोळात वल्लभभाईंनीं ज्या वेळीं आपले भाषण पुरें केलें त्या वेळीं त्यांच्यावरून आपले प्राण ओवाळून टाकावेत असेंच सान्या सभासदांना वाटल्याखेरीज राहिलें नाही.

लालभाई, खालीं बसा !

वल्लभभाईंच्या नंतर गोविंद वल्लभ पंत म्हणाले, “ नवीन वेव्हेल योजना म्हणजे डोंगर पोखरून सरकारनें त्यांतून काढलेला एक मेलेला उंदीर आहे !

निवडणुकीच्या मार्गात इतके अडथळे निर्माण करून पुन्हा सरकार आम्हांला निवडणुकी लढवा म्हणून सांगतें आहे ! उन्हामध्ये बसवून बर्फ तयार करा असे म्हणण्यापैकीच हें आहे !” बल्लभभाईच्या ठरावाला डॉ. सत्यद आश्रफ आणि मियां इफातिखारुद्दिन यांनीं जेव्हा दोन उपसूचना पाठविल्या तेव्हां सभागृहांत खूपच खळबळ उडाली. मुस्लिम बहुसंख्यांक प्रांतांना मध्यवर्ती सरकारमधून फुटून निराळे व्हावयाला काँग्रेसनें परवानगी द्यावी म्हणजे काँग्रेसनें ‘पाकिस्तान’ मान्य करावे असाच त्या दोन्ही उपसूचनांचा हेतू होता. डॉ. आश्रफ आणि मियांजी यांच्यावर भारतीय समितीचे सभासद आर्षीपासूनच चिडलेले होते. याचें कारण म्हणजे डॉ. आश्रफ हे एक ‘स्वातंत्र्यद्रोही कम्युनिस्ट’ आहेत आणि मियांसाहेबांनीं प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षपदाचा नुकताच राजिनामा दिलेला आहे. डॉ. आश्रफ व्यासपीठावर येतांच भारतीय समितीचे केदारनाथ आर्य एकदम रागानें ओरडले, “तुम्ही कम्युनिस्ट आहात, आम्हांला तुमचें काहीं एक ऐकावयाचें नाही.” कम्युनिस्ट पक्षाविरुद्ध काँग्रेसनें अद्यापि शासन निर्णय दिला नसल्यानें डॉ. आश्रफ यांना बोलूं दिल्यावाचून राष्ट्रपतींनाही गत्यंतर नव्हतें. डॉ. आश्रफ जोरजोरानें ओरडून बोलूं लागले. त्याबरोबर साऱ्या सभागृहांतून धिकाराच्या आरोळ्या उठल्या आणि डॉ. आश्रफ यांना अधिक वेळ बोलतां येणें अशक्य झालें ! लालभडक चेहरा करून बिचारे लालभाई आपल्या जागेवर जाऊन बसले. मियांसाहेबांची देखील श्रोत्यांनीं जवळ जवळ तशीच बोटवण केली, ते म्हणाले, “मुस्लिम लीग हीच मुसलमानांची आज काँग्रेस झालेली आहे” येथपर्यंत श्रोत्यांनीं कसाबसा दम काढला; पण जेव्हां ते म्हणाले की, “या पंचवीस हजार लोकांत मला पचवीस मुसलमान देखील दिसत नाहीत !” तेव्हां मियांसाहेबांना श्रोत्यांनीं शिंगावर उचलून भिरकावून दिलें.

जवाहरलालांची गर्जना

संबंध अधिवेशनांतलें एक अत्यंत तेजस्वी आणि सामर्थ्यवान् वक्तृत्व करण्यास यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू पुढें सरसावले. या सुमारास सभा-

गृहांतलें वातावरण अतिशयच तापलें होतें ! अनेक वक्त्यांच्या एकाटीपेक्षां एक वीरश्रीयुक्त गर्जना ऐकून ऐकून सभाजनांचीं डोकीं खरोखरच ठणकायला लागलेलीं होती. श्रोत्यांच्या भावनाचा प्रक्षोभ आतां आणखी वाढवीत नेल्यानें आपल्याला त्याच्या मनावर जो काहीं परिणाम करावयाचा आहे, तो होणें शक्य नाहीं हें पंडितजींनीं तावडतोव ओळखलें ! श्रोत्यांचीं अंतःकरणें काहीं वेळ तरी आतां शांत व्हावयाला पाहिजेत, मग त्यावर आपल्याला काय लोखंडाचे पण घालावयाचे आहेत ते आपण घालूं, असा निर्धार करून पंडितजींनीं आपल्या शांत आणि गोड आवाजात अगदी धिमेपणानें बोलावयास सुरुवात केली. उन्हांतून खूप तापून आल्यानंतर थंडगार शहाळ्यामधलें पाणी प्याल्यानें आपला अतरात्मा जसा सतृप्त होतो, तसें पंडितजींच्या वक्तृत्वाचें गुलाब पाणी अंगावर झिमझिम सांडत असता त्या वेळीं आम्हाला वाटत होतें. किती वेळ तरी त्याच एका झात मधुर स्वरात पंडितजी बोलत होते ! मजूर पक्ष अधिकारावर आला तरी ब्रिटिश सरकारचे हिदुस्थानबद्दलचें पूर्वींचें धोरण अद्यापिही कसें बदललेले नाहीं, तें त्यांनीं न रागावता न चिडतां श्रोत्यांना समजावून सांगितलें. आणि निवडणुकी जिर्णपर्यंत कॉंग्रेसही आपलें पुढचें धोरण कां जाहीर करणार नाहीं, याचीही कारणें त्यांनीं श्रोत्यांना समजावून दिलीं. त्यानंतर आतां सभेची मनोभूमिका आपल्याला सर्वस्वी अनुकूल आहे असें ओळखून पंडितजींनीं लागलाच आपला पवित्रा आणि स्वर बदलला. त्याच्या चेहऱ्यावरचा आणि डोळ्यातला तो सौम्यपणा नाहीसा झाला. त्यांच्या गळ्यावरच्या शिरा एकदम फुगून बाहेर आल्या. आपल्या पातळ सदस्यांच्या बाह्या कोंपरापर्यंत चढवीत चढवीत, बाध टिपण मरण्यापूर्वीं जसा दबून बसतो तशी अकिंचित् पाठ झुकवून पंडितजींनीं बोलावयास सुरुवात केली. ते म्हणाले, देशांतील सर्व जमातींमध्ये आपुलकीचा भाव निर्माण करणें हे कॉंग्रेसच कर्तव्य आहे. मुसलमानांमध्ये तो आपलेपणा वाढविणें हें आमचें कर्तव्य आहे तथापि मुसलमानांना 'आपलें' म्हणणें आणि मुस्लिम लीगला 'आपली' म्हणणें या दोन गोष्टींमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. आजपर्यंत आम्ही मुस्लिम लीगच्या दरवाज्याशीं अनेक वेळां गेलों. पण प्रत्येक वेळी आमची निराशाच झाली ! ” या ठिकाणीं एकदां

ज्वाल्ममुखी फुटावा तसा पडितजींच्या कोधाचा एकदम स्फोट झाला. ते कडा-
डून म्हणाले, “कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाबद्दल मुस्लिम लीगनें जे अपमानास्पद शब्द
उद्गारले ते आम्ही कधीं तरी विसरू काय ? आमच्या अध्यक्षांची त्यांनीं
स्पेशल माफी मागितल्याखेरीज एक शब्द त्यांच्याशीं बोलावयाला यापुढें आम्ही
तयार नाही ! नाही—नाहीं—मुस्लिम लीगशीं यापुढें आमचा ‘समझौता’ होणें
कदापीही शक्य नाही ! मुस्लिम जनतेकडे आम्ही शभर वेळां जाऊ, पण
मुस्लिम लीगच्या दारांत आम्ही पाऊलही टाकणार नाही ! एकमेकांशीं सौदा
आणि ठराव करून स्वातंत्र्याचा लढा कुठें लढता येतो होय ! आम्ही तुरुंगांत
गेलों तेव्हां आमच्या ठरावाची लोकांनीं काय वासलात लावली ? स्वतंत्र हिंदु-
स्थानां काय करावयाचें तें स्वतंत्र हिंदुस्थानच त्या वेळीं ठरवील !”

पांच मिनिटें एकसारखा ढगांचा आणि विजाचा कडकडाट होत रहावा
तसें त्या वेळीं झालें. पडितजींच्या प्रत्येक वाक्यावाक्याला सभागृहामध्यें टाळ्यांचा
कल्लोळ होत होता आणि भावनांच्या लाटा उचबळत होत्या. भेजर नायडूनीं
एकसारख्या दहा बारा ओव्हर बाउंडच्या मारल्या तर प्रेक्षकांची जी स्थिति
होईल तशीच निराळ्या दृष्टीनें श्रोत्यांची त्या वेळीं अवस्था झाली ! पडितजींच्या
वक्तृत्वाचा हा विक्रम ज्यांनीं त्या दिवशीं पाहिला असेल त्याला आपल्या
आयुष्याचें सार्थक झालें असेंच वाटल्यावाचून राहणार नाही. व्याख्यान संपल्या-
नंतर जवळ जवळ पाच मिनिटेंपर्यंत सभामंडपात टाळ्यांचा अखंड कडकडाट
होत राहिला ! खरोखर, त्या दिवशीं प्रेक्षकांना जें पहावयाचें होतें तें पहावयाला
मिळालें आणि श्रोत्यांना जें जें ऐकावयाचें होतें तें तें ऐकावयाला मिळालें !

मुस्लिम लीगमध्ये जा !

सभेच्या भावनाचा विदु इतक्या उंचीपर्यंत जवाहरलालनीं चढविल्या-
नंतर त्याच्यामागून त्या व्यासपीठावर उभें राहण्याची कोणाची हिंमत होती ?
हें सामर्थ्य एकट्या सरदार बल्लभभाईंच्या अंगांत होतें ! नव्हे, त्यानंतर बल्लभभाई
बोलणार हें सर्वांना माहितच होतें ! फारच नाट्यपूर्ण प्रसंग होता तो ! रंगभूमी-

वरून टाळ्यांच्या कडकडाटात एका वीरानें जावें आणि जयघोषाच्या दणदणाटांत दुसऱ्या वीरानें तेंथें प्रवेश करावा तशा वैभवांत आणि रुचावांत व्यासपीठावर येऊन सरदारांनीं आपल्या भाषणास सुरुवात केली. ते म्हणाले, “ मुस्लिम लीग जें जें मागतें तें तें काँग्रेसनें त्यांना द्यावें असें या कम्युनिस्टांना वाटतें मग या देशाचे तुकडे झाले, तरीही त्याची त्यांना पर्वा नाही ! त्यांच्या वतनावरून असें वाटतें कीं, ते काँग्रेसमध्ये नसून काँग्रेसच्या विरुद्धच आहेत. मुस्लिम लीगला खूष करण्यासाठीं आजपर्यंत आम्ही काय कमी प्रयत्न केले ! त्यासाठीं आम्ही जातीय निवाडा पत्करला मुस्लिमलीगशीं समतेचें तत्त्व मान्य करून काँग्रेस ही हिंदुसंघटना आहे असें जवळ जवळ मान्य करण्यापर्यंतही आम्ही गेलों ! या आमच्या हातून चुका घडल्या हें मला मान्य आहे. पण एवढेही करून मुस्लिम लीगचें समाधान होत नाही, आतां काय म्हणावें ! काँग्रेसमध्ये एकही मुसलमान असतां कामा नये असा त्यांचा हट्ट आहे ! मुस्लिम लीगच्या आणि आमच्यामध्ये कांहींही मतभेद असले तरी ते राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या आड काय म्हणून यावेत ? काय वाटेले तें झालें तरी मुस्लिम लीगच्या दारांत आम्ही आता जाणार नाही ! ज्यांना आमच्यामध्ये रहावयाचें असेल त्यांनीं रहावें, नाही तर मुस्लिम लीगमध्ये चालूं लागावें ! ” बल्लभभाईंच्या या घोषणेचा साऱ्या सभाजनानीं अत्यंत हर्षानें जय जयकार केला !

जवानके मालिक !

त्या दिवशीं वक्तृत्वाचे एकाहीपेक्षां एकेक देदीप्यमान चमत्कार ओल्यांना पहावयास सांपडले ! जवाहरलाल आणि बल्लभभाई यांनीं केलेल्या अद्वितीय विक्रमावर शेवटीं राष्ट्रसभापतींनीं खरोखरच सुवर्णकळस चढीवला ! उर्दू शब्द-सृष्टीचा जणू कांहीं बादशहाच बोलतो आहे, असा प्रत्येकाला भास झाला. वाहवा, काय तो उच्चाराचा ठसका, काय ती भाषेची मस्ती आणि मिजास, काय तो शब्दाशब्दांमधून रसरसणारा आवेश ! माझ्या शेजारी नटश्रेष्ठ पृथ्वीराज बसले होते ते मान डोलवून एकदम हर्षानें उद्गारले, “ बस जवानके मालिक है ! ” आपल्या सामोपचाराच्या भाषणांत ते म्हणाले, “ देशप्रेमाचा

प्रखर विस्तव या राष्ट्रांत पेटलेला आहे. या विस्तवाला जनतेचे नेते आपल्या पदराने वारा घालवून तो भडकवितात, अशा कल्पनेने सरकारने साऱ्या नेत्यांना कारागृहांत कोंडून ठेवले. त्यांना वाटले की, देशातील ही आग आतां विझणार ! यण मेल्या तीन वर्षांत जनतेने आपल्या अनंत हस्तांनी या आगीला वारा घालून ती भडकविलेली आहे ! माझ्यासमोर त्या आगीने धगधगणारे शेंकडों निखारे या ठिकाणी मला दिसत आहेत ! सरकारने लक्षांत ठेवावे की, देशप्रेमाचा हा अगार आता कालत्राही विझणे शक्य नाही ! मग समुद्राच्या सहस्रावधि लाटा उसळोत, वरून मोठमोठे पर्वत कोसळोत किंवा सारे आभाळ तुटून खाली पडो ! ” राष्ट्रपतींच्या या तेजस्वी भाषणांतच तीन दिवसांच्या त्या प्रचंड अधिवेशनाचे सारे रहस्य सांगिलेले होते. कॉंग्रेसच्या झेंड्याखाली गवालिया मैदानावर जमलेल्या लक्षावधि लोकांनी गर्जना करून असेच जणू कांही जगाला सांगितले की, आता हिंदी जनतेच्या हृदयात पेटलेली स्वातंत्र्यप्रेमाची ही आग ब्रिटिश सरकारने काय वाटेल ते जग केले तरी विझणे अशक्य आहे !

जनताजनार्दनाचा रुद्रावतार

तीन दिवस गवालिया मैदान स्वातंत्र्याच्या वारकऱ्याची पढी झालेली होती. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत ज्यांनी आपले सर्व बलिदान केलेले आहे अशा स्वातंत्र्यवीरांच्या मुखांतून वाहणारी चैतन्याची चंद्रभागा तीन दिवस तेथे दुथडी भरून वाहत होती. आणि त्या चंद्रभागेच्या तीरावर स्वातंत्र्याच्या नामाचा गजर करीत लक्षावधि अतःकरणे देहभान विसरून तीन दिवस एकसारखी थयथय नाचत होती. चाळीस कोटी जनता ज्या वैकुंठासाठी, ज्या मोक्षासाठी गेली साठ वर्षे ब्रिटिश सरकारच्या दारांत धरणे धरून बसली आहे ते स्वातंत्र्याचे वैकुंठच, तो स्वातंत्र्याचा मोक्षपटच जणू काय त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष उतरलेला आहे असाच तीन दिवस सर्वांना साक्षात्कार होत होता ! गेली तीन वर्षे स्वातंत्र्यासाठी राष्ट्राने आपल्या अग्रूंचे, घर्मांचे आणि रक्ताचे जे बलिदान केले त्या बलिदानाने प्रसन्न झालेल्या परमेश्वराने त्या तीन

दिवसांत आपलें दैदिप्यमान दर्शन लक्षावधि लोकांना देऊन त्यांच्या डोळ्यांचें जणू काय पारणेंच फेडलें ! पारतंत्र्यांत रुतलेल्या भारताचा उद्धार करण्यासाठीं जनताजनार्दन लौकरच जो रुद्रावतार धारण करणार आहे त्याचें प्रखर स्वरूप या तीन दिवसांत प्रकट झालें म्हणूनच कीं काय आकाशही लक्षावधि पर्जन्यधारानीं त्या रुद्रावर एकसारखा अभिषेक करित होतें !

उद्यांचें स्वातंत्र्ययुद्ध

अधिवेशनाच्या तीन दिवसांत जनताजनार्दनाचा रुद्रावतार अनेक वेळां प्रकट झाला असें आतां आम्हीं जें म्हटलें ती केवळ कविकल्पना नसून तें एक प्रखर सत्य आहे. या तीन दिवसांत भारतीय समितीनें जे प्रस्ताव मान्य केले त्यांमध्ये जनतेच्या भावनेचा हा रुद्रावतार प्रकट झालेला कोणालाही दिसणार नाही. कारण त्या प्रस्तावांची भाषा अत्यंत सौम्य आणि संयमित आहे. तीन वर्षे काँग्रेसनें आपले कष्ट, दुःख आणि अपमान ज्या धैर्यानें आणि सहनशीलतेनें गिळून घेतलें, तें धैर्य आणि ती सहनशीलता हे प्रस्ताव लिहितांना काँग्रेसनें सोडलेली नाही ! तथापि या प्रस्तावाच्या खालीं दडपलेल्या भावनांचा जो दाहक अंगार, जो जळजळीत निखारा, रखरखतो आहे त्याच्या ठिणग्या आणि ज्वाळा या तीन दिवसांत प्रत्येक वक्त्याच्या मुखांतून अगदीं बेधडकपणें बाहेर पडत होत्या ! बेचाळीसचें बंड हा राष्ट्राच्या स्वातंत्र्ययुद्धामधला एक तेजस्वी कालखंड आहे असें सर्व काँग्रेसनेत्यांनीं एकमुखानें आतां मान्य केलेलें आहे ! आठ ऑगस्टच्या ठरावांतला एक स्वल्पविराम देखील आम्हीं मागें घ्यावयाला तयार नाहीं अशी काँग्रेसतर्फे सरदार वल्लभभाईंनीं आरोळी ठोकलेली आहे ! एवढेंच नव्हे तर आशिया खंडामधून तुम्हांला हांकलून दिल्यावांचून आम्ही स्वस्थ बसणार नाहीं अशी ब्रिटिश सरकारला त्यांनीं ठणठणीत ताकीदही देऊन ठेवलेली आहे ! निर्मेळ स्वातंत्र्य मिळाल्याखेरीज राष्ट्राचें समाधान होणें शक्य नाही, परकी राज्यसत्ता या देशांतून उलथून अकल्याखेरीज जनतेला शांतता मिळणें शक्य नाही, स्वातंत्र्याच्या बाबतींत ब्रिटिश सरकार किंवा मुस्लिम लीग यांच्याशीं यापुढें कोणत्याही तऱ्हेचा

‘समझौता’ करावयाला काँग्रेस तयार नाही अशा गर्जना भारतीय समितीच्या व्यासपीठावरून ज्या तीन दिवस उठत होत्या त्याचा अर्थ काय आहे ? त्याचा अर्थ हाच आहे की, सामोपचाराची आणि तडजोडीची भाषा जरी काँग्रेसच्या तोंडून आज ऐकू येत असली तरी पुढील स्वातंत्र्ययुद्धाची रणाशिंगे आणि रणभेऱ्या तिच्या अंतःकरणामध्ये एवढापासून वाजू लागल्या आहेत आणि ब्रिटिश सरकारने चाळीस कोटी जनतेचे हे राष्ट्र जर ताबडतोब स्वतंत्र केले नाही तर बेचाळीशी बडाच्या बेचाळीसपट घनघोर सग्राम या देशात सुरू करण्याची काँग्रेसची हिमत आहे !

काँग्रेसचे नवे नेतृत्व

काँग्रेसच्या अतःकरणात आज काय जळते आहे हे या तीन दिवसांच्या अधिवेशनात उत्तम तऱ्हेने व्यक्त झाले. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले, तीं ती मंडळी आज काँग्रेसच्या देव्हान्यांतलीं दैवते होऊन बसलेली आहेत ! ‘स्वातंत्र्यवीर सुभाषचंद्र बोस’ हे काँग्रेसजनांचे आज जीव की प्राण होऊन बसलेले आहेत ! त्यांच्या नावाचा उल्लेख जेव्हा जेव्हा होत असे तेव्हा तेव्हा त्यांच्या जयजयकाराने सारे सभागृह दणाणून जाई ! शरच्चंद्र बोस याचा जो प्रचंड सत्कार सभाजनानी केला त्याच्या मार्गे देखील तीच भावना होती ! जयप्रकाश नारायण, अच्युत पटवर्धन आणि अरुणा असफअली ही काँग्रेसमधल्या क्रांतिकारक प्रवृत्तीची त्रैमूर्ति आज प्रत्येक काँग्रेस जनाच्या मानसमंदिरात विराजमान झालेली आहे ! त्यांचीं नावे ही उद्यांच्या क्रांतियुद्धाच्या प्रेरणा आणि घोषणा होऊन बसलेल्या आहेत ! जेव्हा जेव्हा म्हणून त्यांचीं नावे उच्चारलीं जात तेव्हा तेव्हा हजारों काँग्रेसजनांच्या अगावर रोमाच थरारत असत आणि नेत्रांत अश्रू तरारत असत ! हीच, हीच काँग्रेसच्या नवीन नेतृत्वाची आणि क्रांतिकारक कर्तृत्वाची प्रसादचिन्हे होत !

लालभाई मुदीवाद !

गेलें महायुद्ध हें जगांतील फॉसिझमचा विध्वंस करणारें आणि परतंत्र राष्ट्रांना स्वातंत्र्य देणारें 'लोकयुद्ध' आहे असा दम माजवून ज्या काळ्या कम्युनिस्टांनी आठ ऑगस्टच्या काँग्रेसच्या भूमिकेला विरोध केला, आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे भाडोत्री हस्तक बनून राष्ट्रीय स्वातंत्र्याशी द्वेष्ट केला, त्या हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाचा या अधिवेशनानें एकमतानें धिक्कार केला ! डॉ. सत्यद आश्रफ या कम्युनिस्ट सभासदाला व्यासर्पाटावर येऊन बोलणेंही जवळजवळ अशक्य झालें. पंडित जवाहरलाल तर बोलतां बोलतां कम्युनिस्टावर कडाडलेच, "गेलें महायुद्ध ह हिंदी जनतेचें लोकयुद्ध आहे काय ? त्या युद्धाला लोकयुद्ध म्हणणाऱ्यांना खराखरच शरम वाटायला पाहिजे ! बेचाळीसचें वंड हेंच खरें लोकयुद्ध ! त्या वेळीं सरकारी दडपशाहीचा जनतेनें जो सामर्थ्यवान् प्रतिकार केला त्यालाच लोकयुद्ध म्हणावयाला पाहिजे ! " तसेंच कम्युनिस्टांचें 'आंतरराष्ट्रीय' ढोंगही पंडितजींनीं चागलेंच उबडें केलें. ते म्हणाले, "आंतरराष्ट्रीय वादी होण्याआधीं आपण राष्ट्रवादी व्हावयाला पाहिजे. जगाच्या नकाशात जोपर्यंत तुम्हांला स्थान नाही तोपर्यंत आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या गप्पा मारण्यांत काय अर्थ आहे ? रशियानें आपल्या आंतरराष्ट्रीयत्वाचा बळी देऊन शेवटीं राष्ट्रवादाचाच स्वीकार नाहीं कां केला ! राष्ट्र आधीं स्वतंत्र करा मग आंतरराष्ट्रीयत्वाबद्दल बोलू " 'पाकिस्तान' मान्य करून मुस्लिम लीगशी 'समझौता' करा या कम्युनिस्टांच्या आत्मघातकी सूचनेला जवाहरलाल नेहरूंनीं सरळ केराची टोपली दाखविली ! मुस्लिम लीगशीं समझौता यापुढें अगदीं अशक्य आहे अशी काँग्रेसनें एकमुखानें या अधिवेशनांत आरोळी ठोकली !

सही लोकमान्य टिळक

बल्लभभाई पटेल आणि जवाहरलाल नेहरू यांनीं हें अधिवेशन गाजविलें आणि जिंकलें असेंच म्हणावयाला हवें. बल्लभभाईंचें व्यक्तिमत्व आणि वक्तव्य वाहून आम्हांला क्षणाक्षणाला लोकमान्य टिळकाची आठवण होई. तोच वर्ण, तीच मूर्ति, तीच मुद्रा, तीच गुर्मी आणि गुरगुर आणि बोलण्याची तीच शैली

आणि तेंच सामर्थ्य ! वल्लभभाईंच्या वयाला सत्तर वर्षे होऊन गेलीं हें कोणाला सांगितलें तरी खरें वाटायचें नाहीं. गेलीं तीन वर्षे तुरुगामध्ये ते व्याधिग्रस्त होते व अद्यापिहि ते व्याधिमुक्त झालेले नाहींत यावर कोणाचाहि विश्वास बसणें शक्य नाहीं ! अंगावर उपरणें पाघरून अगदीं साध्या आणि शुभ्र पोषाखात इळूइळू पावले टाकीत ते जेव्हा व्यासपीठावर येत तेव्हा आपलें प्रत्येक पाऊल जणू काय आपण ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या छातीवर टाकीत आहों, असा आविर्भाव त्यांच्या मुद्रारून दिसून येत असे. उत्तम हिंदी किंवा उर्दू भाषेत त्यांना बोलता येत नाहीं. तथापि भाषेसाठीं म्हणून ते कुठेंहि अडत नाहींत. त्यांचे प्रत्येक वाक्य म्हणजे एकेक घणाचा घाव आहे. श्रोत्याच्या काळजाचा ठाव घेतल्यावाचून ते राहत नाहींत. कारण, अगदीं सामान्य श्रोत्यांना कळेल अशाच भाषेत आणि अशाच वेतानें ते बोलत असतात. प्रचंड लोकसमुदायापुढें राजकारणामधल्या कोणत्याहि कठीण विषयावर सोंपें बोलणारा त्याच्या एवढा सामर्थ्यवान् वक्ता आमच्या पाहण्यांत आज तरी नाहीं. लोकमान्य टिळकाचा राजकीय हजरजबाबीपणा त्याच्याहि अगात आहे. एकदां श्रोते धनियंत्र विघडलें म्हणून मोठमोठ्यानें ओरडावयाला लागले. तेव्हा वल्लभभाई शांतपणानें म्हणाले, “ ज्या वेळीं तुम्ही ओरडावयाला आम्हाला पाडिजे आहे, त्याच वेळीं तुम्ही ओरडा ! हें तुमचें ओरडणें वायफळ आहे ! ” त्याबरोबर श्रोते एकदम चपापले आणि आरडा ओरड शांत झाली. एकदां बोलतां बोलता ते हसून म्हणाले, “ आम्ही सर्व येथें जमलों त्याचा एक हेतु असा होता कीं, आम्हाला ढोळ्यांनीं पहावयाच होतें कीं, आमच्यापैकीं कोण जिवंत आहेत, कोण मेले आहेत, कोण म्हातारे झाले आहेत, कोण थकले आहेत, कोण बाहेर आहेत, कोण भुईखाली आहेत ! ” वल्लभभाईंच्या त्या सस्मित सहजोद्वाराच्या आड काळीज पिळवटणारें केवढें कारुण्य धवधवलें आहे हें लक्षांत येताच आमच्या ढोळ्यात पाणी आलें. ‘ कृतांतकटकामलध्वज जरा दिसों लागली ! ’ हा केकावलीतला श्लोक आपल्या गीतारहस्याच्या प्रस्तावनेच्या आरभीं देण्यांत लोकमान्यांचा जी भावना होती तीच वल्लभभाईंच्या या भाषणामध्येही प्रकट झाली असें आम्हाला वाटलें.

पांच्याप्रमाणें अस्थिर आणि

चित्याप्रमाणें चपल

पंडित जवाहरलालजींच्या व्यक्तिमहत्त्वाचें आणि वक्तृत्वाचें वैशिष्ट्य अगदीं निराळें आहे. त्यांच्या वयाला छपन्न वर्षे पूर्ण झालीं आहेत किंवा त्याचे सारे केंस आतां रुप्यासारखे पांढरे झालेले आहेत असें सांगणें म्हणजे त्याची बदनामी करण्यासारखें आहे. असें सांगण्यानें त्यांचें शब्दाचित्र यथा योग्य स्वरूपांत डोळ्यांसमोर उभें राहणें शक्य नाहीं. पंडितजींची शरीरयाष्टि अद्यापिही पंचवीस तीस वर्षांच्या तरुणासारखी चपल, लवाचिक आणि तेजस्वी आहे लांबून तर त्याचा चेहरा खरोखरच तीस वर्षांच्या तरुणासारखा दिसतो. पंडितजी एका ठिकाणीं कुठें स्थिर बसले आहेत असें दिसणार नाहीं. घटकेंत ते टणकन् उडी मारून उठतील आणि कुठें तरी घाईघाईनें चालत जातील, क्षणांत ते गुडघ्यावर उभें राहून कोणाशीं तरी बोलतील, क्षणांत ते कोणाचे दंड धरून त्याला हलवतील तर क्षणांत ते रागारागानें हातवारे करून कोणाशीं तरी जोरजोरानें बोलताहेत असें लांबून दिसेल ! जातां जातां एकाद्या स्वयंसेवकाच्या अगावर ते गुरकावतील, तर एकाद्या तरुणाला हंसून ते स्वाक्षरीही करून देतील ! कधी गळ्यात सुताचा हार घालून येतील, तर कधी हातांत झेंडूच्या फुलाच्या माळाही मिरवीत येतील, त्यांच्या अस्तन्या तर एकसारख्या दंडापर्यंत सांवरलेल्या ! आणि पाठ अर्धवट झुकलेली ! जणू काय हा माणूस कोणाशीं द्वयुद्ध सेळावयालाच निघाला आहे कीं काय ! ध्वनिक्षेपकाच्या पुढें व्याख्यान देत असतील तेव्हांच हे सदगृहस्थ एके ठिकाणीं बराच वेळ उभे आहेत असें दिसावयाचें. नाहीं तर एरव्हीं याचा एका जागीं कधी पत्ताच नसायचा ! पांच्याप्रमाणें अस्थिर, वांच्याप्रमाणें लहरी आणि तांच्याप्रमाणें दूर दूर म्हणजे पंडित जवाहरलाल ! छपन्न वर्षांच्या वयाच्या आणि पंधरा वर्षांच्या कारावासाचा जवाहरलालांच्या तारुण्यावर आणि चैतन्यावर यत्किंचितही परिणाम झालेला नाहीं ! एकाद्या रबरी चेहऱ्याप्रमाणें ते उदळ

असतात ! एकाद्या कारंज्याप्रमाणें ते उसळत असतात आणि एकाद्या चित्या-
ग्रमाणें ते पळत असतात !

संपूर्ण स्वातंत्र्याशिवाय समाधान अशक्य !

महात्मा गांधीजी या अधिवेशनामध्ये येऊं शकले नाहींत हें या अधिवेशनाचें एक मोठेंच वैगुण्य म्हटलें पाहिजे, तथापि आठ ऑगस्टच्या त्याच्या कातिकारक सदेशाचा सचार व्यासपीठावरील प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी झालेला असल्याकारणानें महात्माजीची अनुपस्थिति इतकी विशेष जाणवली नाहीं. तथापि वायव्य सरहद्दीवरील त्या घिप्पाड नरसिंहाची गर्जना मात्र श्रोत्यांना ऐकण्याची फार इच्छा होती ! स्वातंत्र्यवीर सुभाष बाबूचा सदेश, पुन्हा त्यांच्या बंधूच्या मुखातून आपल्या कानांवर एकदा पडावा अशी श्रोत्यांना अतिशय तहान लागून राहिली होती ! देवी सरोजिनींच्या कोकिल कठातून स्वातंत्र्यगीताचा गोड टहुकार आपल्याला ऐकावयाला मिळावा अशी श्रोत्यांना अत्यंत तळमळ वाटत होती ! आणि अध्यक्षस्थानी असलेल्या त्या 'उर्दू शब्दसृष्टीच्या ईश्वरा'च्या रसवतीचे यापेक्षाही अधिक चेतोहर विलास पहाण्याची सभाजनाना तीव्र पिपासा होती ! पण वेळेच्या अभावी या गोष्टी शक्य झाल्या नाहींत ! आणि श्रोत्यांच्या आकाशा तशाच अतृप्त राहिल्या. "घड्याळ काहीं आमच्या काबूत नाहीं, आणि कांटे बघा कसे भरधाव पळताहेत !" किंवा "घड्याळाशीं आमचा सलोखा कितपत आहे हें तुम्हांला ठाऊकच आहे" अशी विनोदी टीका मधून मधून करून राष्ट्रपति श्रोत्यांच्या अपेक्षा विफलतेवर नाजूक फुंकर घालीत होते, म्हणून बरें ! आतां आम्ही बोलून चालून महाराष्ट्रीय पिढाचे असल्यामुळें या निराशेंत एक शल्य आमच्या मनांत विशेषेंकरून सलत होतें. आणि तें शल्य म्हणजे या तीन दिवसांमध्ये एकही महाराष्ट्रीय विभूति सभाजना-समोर आलेली आम्हांला पहावयाला मिळाली नाहीं ! अखिल भारतीय कीर्तीचा मार्ग इंग्रजीच्या किंवा हिंदुस्थानीच्याच मैदानांतून जातो हें तत्त्व या वेळीं आम्हांला विशेष पटलें. प्रचंड जनसमुदायापुढें इंग्रजी किंवा हिंदुस्थानी भाषेंत ग्रभावी वक्तृत्व करण्याचे सामर्थ्य असलेली एकच महाराष्ट्रीय विभूति आम्हांला

माहित आहे ! पण आमच्या दुर्दैवाने ती आज भूमिगत आहे ! ती व्यक्ति जनतेच्या विराट् व्यासपीठावर उभी राहिली असती तर—पण नको—नको तो विचार ! तें शल्य आमच्या मनांत नेहमीच डाचत राहणार ! त्याला कांहीं इलाज नाही. चला, झालें तें ठीकच झालें ! अशा सन्हेनें भारतीय समितीचें अधिवेशन सपलें ! काँग्रेसनें नव्या नेतृत्वाचे नगारे वाजविले ! उद्याच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचें रणार्शिग काँग्रेसनें गवालिया मैदानावर फुकलें ! हें युद्ध होणें न होणें हें आता केवळ ब्रिटिश सरकारच्या हातात आहे ! कांहीं झालें तरी संपूर्ण स्वातंत्र्यावांचून हिंदी राष्ट्राचें समाधान होणें शक्य नाही ! हाच या अधिवेशनाचा सदेश आहे !

स्वातंत्र्ययुद्धाची नवी गर्जना

आठ ऑगस्ट १९४२ रोजी महात्मा गांधींनी 'चले जाव' अशी घोषणा करून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध 'करेंगे या मरेंगे !' असा बडाचा झेंडा उभारला आणि नऊ ऑगस्टपासून हिंदुस्थानच्या दुसऱ्या स्वातंत्र्य-युद्धाला सुरुवात झाली. पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध १८५७ साली झाले होते हे सर्वांना माहीत आहेच या दुसऱ्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे सेनापति महात्मा गांधी आणि त्याचे सहकारी वीर यांना सरकारने बलात्काराने कारागृहात घातल्यानंतर त्यांनी देशांत उघडलेली स्वातंत्र्ययुद्धाची पाहली आघाडी देशातील असख्य तरुणांनी प्राणावर उदार होऊन पुढे चालविली. या स्वातंत्र्ययुद्धाची दुसरी आघाडी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी हिंदुस्थान-बाहेर उभेऊन 'आझाद हिंद सरकारची' स्थापना केली. ब्रिटिश सरकारचें राज्य या देशातून उलथून टाकण्यासाठी या देशांतल्या स्वातंत्र्यवीरानी आज-पर्यंत जे जे पराक्रम केले, त्या पराक्रमाचा उच्चांक सुभाषचंद्रांनी गाठला ! नेताजी सुभाषचंद्रांच्या 'आझाद हिंद फौजे'त सहस्रावधि हिंदु, मुसलमान, शीख सैनिक स्वयंस्फूर्तीने दाखल झाले आणि 'जय हिंद ! जय हिंद !' अशा युद्धगर्जना करीत हे सैन्य दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर 'तिरंगी झेंडा' लावण्याच्या निश्चयाने चालून गेले. महात्मा गांधींच्या सेनापतित्वाखाली देशांत उघडलेली स्वातंत्र्ययुद्धाची आघाडी यशस्वी करण्यासाठीच नेताजी सुभाषचंद्रांनी देशाबाहेर तिरंगी झेंड्याखाली दुसरी आघाडी उभारली आणि आपल्या सैन्यातल्या निरनिराळ्या पलटणींना, 'गांधी पलटण',

‘नेहरू पलटण’ अशीं नावे दिलीं. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नेताजी सुभाषचंद्र आणि आझाद सैनिक यांनी पराक्रमाची आणि बलिदानाची जी शर्थ केली, त्यामुळे या देशांतील कोट्यवधि जनतेचे डोळे दिपून गेलेले असून काँग्रेसच्या यापुढील स्वातंत्र्यलढ्याला त्यामुळे एक विलक्षण सामर्थ्य आणि चैतन्य प्राप्त करून दिलेले आहे. म्हणूनच ‘आझाद हिंद सैनिकां’च्या संरक्षणासाठी काँग्रेसचे नेते सर्वांच्या पुढे दिलीला धांवून गेलेले आहेत आणि ‘चलो दिल्ली’ व ‘जय हिंद’ या आझाद सैनिकांच्या देशीप्यमान युद्धघोषणांचा काँग्रेस नेत्यांनी मोठ्या हर्षाने स्वीकार केलेला आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नेताजी सुभाषचंद्र व आझाद सैनिक यांनी जे बलिदान केलेले आहे, त्याबद्दल अखिल राष्ट्राने आपला आदर, प्रेम आणि कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या या युद्धगर्जना आपल्या हृदयात, कठात आणि ओठात निनादविल्या पाहिजेत. थोड्याच काळाने सुरू होणाऱ्या आपल्या तिसऱ्या स्वातंत्र्ययुद्धाची सिद्धता करण्यासाठी याच युद्धगर्जनांनी आपण आपले सामर्थ्य आणि स्फूर्ति एवढापासून सघटित केली पाहिजे. राष्ट्राच्या दैनंदिन जीवनात ‘जयहिंद’ आणि ‘चलो दिल्ली’ या गर्जनांचा जेवढा प्रचार होईल तेवढा आपण करण्याचा यापुढे प्रयत्न केला पाहिजे. ह्या कल्पनेने आम्ही स्वातंत्र्यप्रेमी जनतेपुढे पुढील योजना ठेवतो :

(१) ‘आझाद हिंद सैनिक’ परस्परांना जेव्हा भेटत तेव्हा ‘जय हिंद’ असे म्हणून ते परस्परांना अभिवादन करीत असत. तसे ‘जय हिंद’ हे अखिल हिंदी राष्ट्राचे आता ‘अभिवादन’ व्हावयाला पाहिजे. यापुढे रोजच्या व्यवहारांत एकाद्याला भेटताना वा त्याचा निरोप घेताना ‘जयहिंद’ असे म्हणण्यात यावे. ‘राम राम’, ‘सलाम अले कुम’, ‘खुदा हाफीज’, ‘नमस्कार’, ‘नमस्ते’, ‘जय जय’, ‘जय गोपाळ’, ‘जोहार’, ‘गुड मॉर्निंग’ वा ‘गुड इव्हनिंग’, हीं अभिवादने यापुढे स्थगित करण्यात यावीत. ‘आझाद सैनिकां’ त सर्व धर्माचे सैनिक होते हे लक्षांत ठेवून या देशातील हिंदू-मुस्लिम-शीख-ख्रिस्ती बांधवांनी ‘जय हिंद’ असे अभिवादन निःसंकोचपणे करीत जावे.

(२) 'वंदे मातरम्' चे राष्ट्रीय महत्त्व सर्वांना माहीत आहे. तथापि, 'वदे मातरम्' पक्षांही 'जय हिंद' चे सामर्थ्य अधिक आहे. 'आईला जयजयकार असो' असे म्हणणे अधिक श्रेष्ठ मातृभक्तीचे लक्षण आहे. म्हणून यापुढे जेथे 'श्रीगणेशाय नमः' किंवा 'वदे मातरम्' लिहिण्याचा आपला परिपाठ आहे तेथे तेथे 'जय हिंद' असे लिहिण्यांत यावे.

(३) पत्राची सुरुवात यापुढे 'कृतानेक साष्टांग नमस्कार,' 'रामराम विनाति विशेष,' 'सप्रेम नमस्कार' अशी न करता 'जय हिंद आपले पत्र पोहोचले,' इत्यादि अशीं शब्दांनी करित जावी. पत्राच्या अखेरीस माझा 'जय हिंद' अमक्या अमक्याला कळवा' असे लिहीत जावे.

(४) लग्नाच्या, मुजीच्या, समारंभाच्या, आमंत्रणाच्या किंवाहुना सार्वजनिक स्वरूपाच्या सर्व पत्रिकांच्या शिरोभागी 'जय हिंद' असेच लिहिण्यात यावे.

(५) सार्वजनिक व्याख्यानाचे वेळी वक्ता व्याख्यानास उभा राहतांच सर्व श्रोत्यांनी 'जय हिंद ! जय हिंद !' अशा गर्जना कराव्यात आणि व्याख्यान संपावयाचे वेळी व्याख्यात्याने 'जय हिंद ! जय हिंद !' असे म्हणून आपल्या व्याख्यानाचा समारोप करावा.

(६) राष्ट्रीय सेवादल, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, हिंदुस्तानी सेवादल, बालवीर पथक, लोकसेना अशा ज्या निरनिराळ्या स्वयंसेवकांच्या संघटना देशात आहेत, त्यांनी 'जय हिंद' या अभिवादनाचा आतां स्वीकार करावा. 'नमस्ते' च्या ऐवजी 'जय हिंद' म्हणत जावे.

(७) शाळेमध्ये आणि कॉलेजमध्ये विद्यार्थ्यांनी पहिल्या तासाला शिक्षक जेव्हा वर्गात येतील तेव्हा एकदम उठून 'जय हिंद' म्हणावे. शिक्षकांनीहि 'जय हिंद' असे म्हणून भगवत खुर्चीवर बसावे. शेवटच्या तासालाहि वर्गातून उठतांना विद्यार्थ्यांनी 'जय हिंद' असे म्हणावे, आणि शिक्षकांनी 'जय हिंद' असे प्रत्याभिवादन करून भगवत वर्गाबाहेर पडावे.

(८) ' जय हिंद ' हें नाव असें आहे कीं, तें मुलाना आणि मुलींनाहि ठेवता येण्यासारखें आहे. ' कुमारी जय हिंद जोशी ' किंवा ' कुमार जय हिंद जोगळेकर ' असें म्हणता येण्यासारखें आहे

(९) गोष्टी, कादंबऱ्या, नाटके यांच्या लेखकांनीं यापुढें आप लय कूर्तामर्घाल पत्राच्या तोडीं ' जय हिंद ' असेंच अभिवादन घालण्याची प्रथा सुरू करावी. रंगभूमीवरचें एकादें पात्र 'जय हिंद' म्हणावयास विसरलें, तर 'प्रेक्षकांनीं त्याला त्या गोष्टीची आठवण देऊन ' जय हिंद ' म्हणावयाला लावावें.

(१०) अशा अनेक तऱ्हेनें ' जय हिंद ' चा प्रचार साऱ्या राष्ट्रांमध्ये करतां येण्यासारखा आहे. मात्र कोणत्याहि तऱ्हेनें ' जय हिंद ' ची अप्रतिष्ठ होईल असा त्याचा उपयोग न होईल, अशी प्रत्येकाने काळजी घ्यावी.

(११) आमच्या या योजनेप्रमाणें ज्या ज्या गावामधून, सस्थामधून कॉलेजामधून, शाळामधून आणि दलामधून ' जय हिंद ' चा प्रचार होईल; त्यानीं त्यानीं त्याचीं वृत्ते आमच्याकडे पाठविल्यास आम्ही तीं ' नवयुग ' मधून मोठ्या आनंदानें छापूं. ' जय हिंद ' चा प्रचार करण्याचे कामीं सर्व वृत्तपत्रांनीं आणि व्याख्यात्यांनीं पुढाकार घ्यावा आणि नेताजी सुभाषचंद्राच्या स्वातंत्र्य युद्धाची गर्जना देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहचविण्याचें पुण्य संपादन करावें अशी आमची नम्र विनंति आहे.

जयहिंद ! जयहिंद !! जयहिंद !!!

स्वातंत्र्याचा झगडा टळत नाही : : : ३

साडेसहा वर्षांपूर्वी युरोपमध्ये साम्राज्यशाही राष्ट्रांचे भयंकर महायुद्ध सुरू झाले. हे युद्ध म्हणजे जगाच्या स्वातंत्र्यावरचं एक महान् सकटच होते. मानवजातीच्या भवितव्यावर आलेले तें एक भयंकर गंडातर होते नाझी हुकूमशाहीविरुद्ध लढणारी दोस्त राष्ट्रे तोंडाने नुसती म्हणत हाती की, आम्ही जगाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढतो आहोत, आम्ही जगात शाश्वत लोकशाही स्थापन करण्यासाठी झगडतो आहोत ! तथापि नाझीच्या हुकूमशाहीत आणि दोस्तांच्या 'लोकशाही'त तत्त्वतः काहीच भेद नव्हता. जगाचें सार्वभौमपद जिकण्याचा तो सर्व गोऱ्या राष्ट्रांचा प्राणांतिक झगडा होता. हे सत्य त्या वेळी केवळ महात्मा गांधी आणि कॉंग्रेस यांनीच ओळखले. म्हणून केवळ हिंदुस्थान देशाच्याच नव्हे तर जगातील सर्व गुलाम राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यासाठी कॉंग्रेसने त्या वेळी आरोळी ठोकली आणि ढोंगी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध युद्ध पुकारले. जगाच्या सऱ्या इतिहासात एवढ्या धैर्याचें, एवढ्या पराक्रमाचें आणि एवढ्या सात्त्विक भावनेचें उदाहरण कोणालाहि काढून दाखावेता येणार नाही ! सर्व जगाला आग लागली असतांना हिंदी राष्ट्रांला आपल्या गुलामगिरीची आठवण झाली नाही, त्याला मानवजातीची गुलामगिरी प्रथम आठवली. खरोखर ही अतिमानुष कोटीमधलीच गोष्ट आहे ! स्वर्गातल्या देवांनी त्यावेळी हिंदुस्थानांतील जनतेवर खरोखरच पुष्पवृष्टि केली असली पाहिजे ! सहा वर्षे सारे जग रक्ताच्या महापुरामध्ये बुडून मरणोन्मुख झाले असतांना, मानवजातीच्या स्वातंत्र्याचें चिमुकले निशाण जगामध्ये केवळ कॉंग्रेसनेच फडफडत ठेवलेले होते ! या युद्धात जर्मनी आणि जपानसारखी प्रचंड राष्ट्रे जर्मनदोस्त झाली. विजयी-

ब्रिटिश साम्राज्यशाही देखील खिळखिळीत होऊन मोडकळीला आली ! पण या दिव्यामधून काँग्रेस नुसतीच जिवत बाहेर आली नाही. तर तिचें तेज आणि सामर्थ्य पूर्वापेक्षां अनंत पटींनीं वाढलेलें आहे. आज साऱ्या जगाचें लक्ष तिच्यावर खिळून बसलें आहे. काँग्रेसचा लढा हा सत्याचा लढा होता, हा न्यायाचा आणि नीतीचा लढा होता, म्हणूनच या साडेसहा वर्षांच्या वनवासा-मधून ती सहीसलामत बाहेर येऊ शकली !

हिंदी स्वातंत्र्याचें युद्ध गेलीं साडेसहा वर्षे काँग्रेस जिवावर उदार होऊन लढत आहे. बेचाळीस साली महायुद्धाचा फास ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या नरड्याला लागून तिचे डोळे अक्षरशः पादरे होण्याची वेळ आली होती, तरी तिच्या तोंडून स्वातंत्र्याचा 'स्व' देखील निघेना; म्हणून 'चालते व्हा या देशांतून !' अशी सात्त्विक क्रांतीची घोषणा महात्माजींना पुकारावी लागली ! त्या घोषणेचे पडसाद साऱ्या देशभर निनादले ! महात्माजींच्या त्या हाकिला लक्षावधि वीरांनीं साद दिली ! ब्रिटिशांना या देशामधून हाकलून देण्यासाठीं सारीं जनता सिद्ध झाली ! देशामधून, देशाबाहेरून, प्रकाशातून, अंधारामधून ब्रिटिश साम्राज्याच्या शेंकडों मर्मावर प्रहार आणि आघात होऊ लागले. ब्रिटिश साम्राज्यशाही आतां मरते आहे का जगते आहे, अशी या देशांत स्थिति होऊन गेली. या निर्वाणीच्या झगड्यात शेंकडों मुलांनीं, तरुणांनीं, स्त्रियांनीं आणि पुरुषांनीं आपल्या प्राणांचे बळी दिले ! जगामधल्या पराक्रमाचे आणि त्यागाचे सर्व उच्चाक मोडले गेले ! खरोखर, भारतीय स्वातंत्र्याच्या युद्धात हें बेचाळीसच्या आंदोलनाचे पर्व अद्वितीय आणि दिव्य म्हणूनच गणले जाईल, याविषयी मुळींच शका नाही ! गेलीं चार वर्षे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीशीं निकरांनीं लढतांना हिंदी राष्ट्रांने ज्या हालअपेष्टा, ज्या यातना, जें दुःख आणि जें दैन्य सहन केलें, त्याला जगाच्या इतिहासांत तुलना नाही ! पस्तीस लाख लोक भुकेनें तडफडून तडफडून मरतांना त्याला उघड्या डोळ्यांनीं पहावें लागलें. महागाईमुळे आणि काळ्या बाजारामुळे कोट्यवधि कगाल जनता जनावरांचें जिणें जगत असतांना त्याला मुकाट्यानें पाहणें भाग पडलें ! देशामधले हजारों स्वातंत्र्यवादी वीर जुलुमानें आणि दडपशाहीनें तुरुंगांत घालून सरकारनें

देशांतील न्यायाचा आणि कायद्याचा दिवसांदिवळ्या खून केला तरी ते त्याला सहन करावे लागले. हिंदी राष्ट्रांने 'चले जाव'ची आपली घोषणा मुकाट्याने परत घ्यावी आणि नाक मुठीत घरून आपल्याला शरण यावे म्हणून ब्रिटिश सरकारने जंग जंग केले आणि आकाशपाताळ हालवून सोडले. पण 'पूर्ण स्वातंत्र्य' मिळविण्याच्या निर्धाराने लढत असलेले हिंदी राष्ट्र ब्रिटिशाना अणुमात्रही शरण गेले नाही. किंबहुना जगांतील महायुद्धाचा वणवा निझल्यानंतर हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्ययुद्धाला अधिकच रौद्र स्वरूप प्राप्त झाले ! आझाद हिंदू वाराच्या स्तोत्रानी आणि जयजयकारानी दाही दिशा निनादून गेल्या. नेताजी सुभाषचंद्रांच्या जयघोषाने तर आभाळ खाली कोंसळते आहे की काय असे वाटू लागले ! कायदेमंडळाच्या निवडणुकी झाल्या. त्यांचा निर्णयही देशामधल्या आम जनतेने सरकारला 'चले जाव' असाच दिला ! तुरुंगाचे दरवाजे उघडले गेले ! हजारों युद्धकैदी गर्जत बाहेर आले. त्यानींही 'चले जाव'च्या आरोळ्या गगनापर्यंत नेऊन भिडविल्या ! आणि चव्चेचाळीस महिने दऱ्याखोऱ्यांत दडून सरकारला 'दे माय धरणीं ठाय' करून सोडणारे क्रांतिकारक भूमिगत जेव्हा बाहेर आले तेव्हा देशाच्या या सीमेपासून त्या सीमेपर्यंत आणि या कोपऱ्यापासून त्या कोपऱ्यापर्यंत स्वातंत्र्याचा जो प्रचंड गदारोळ उठला त्यामुळे ब्रिटिश साम्राज्यशाही पायापासून डोक्यापर्यंत थरथर कापू लागली ! तिची मनोमन खात्री पटली की, जनतेच्या स्वातंत्र्यलढ्याला आतां अधिक विरोध करण्याच्या भानगडीत आपण पडलो तर आपली या देशात यापुढे कांही धडगत नाही ! गेल्या तीस वर्षांमध्ये दोनदा झालेल्या महायुद्धामध्ये आपली साम्राज्यशाही कशी तरी यशस्वी होऊं शकली. पण आतां जर का जगात पुन्हा तिसरे महायुद्ध काही कारणांमुळे सुरू झाले तर आपले साम्राज्य औषधाला देखील पृथ्वीतलावर शिळक राहणार नाही याबद्दल ब्रिटिशांची आतां मनोमन खात्री होऊन चुकलेली आहे. हिंदी जननेशीं दोस्ती केल्यावांचून यापुढे जगात आपला निभाव लागणार नाही, हिंदी जनतेच्या साहाय्यावांचून आणि सद्भावनेवांचून आपणाला या जगांत जिवंत राहतां येणें अशक्य आहे, हे ब्रिटिशांना आतां पक्के कळून चुकले आहे. म्हणूनच "आम्ही जातो, तुमचे

राज्य तुम्ही सांभाळा ! ” असे शब्द ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे मुख्य प्रधान अँटली याच्या तोंडून जाहीरपणे पार्लमेंटमध्ये प्रथम बाहेर पडले !

“ ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे दिवाळे पुकागवयाला काही मी मुख्य प्रधान झालों नाही ! ” असे मगसूर उद्गार ज्या खुर्चीवर बसून मदाघ चर्चिलने काही दिवसापूर्वी काढलेले होते, त्याच खुर्चीवरून काळाने चर्चिलला गचाडी मारून उठविले आणि त्याच्या जागी अँटलीला बसवून त्याच्या मुखाने हिंदी स्वातंत्र्याची, म्हणजेच ब्रिटिश साम्राज्याच्या दिवाळ्याची, घोषणा करविली आणि ती चर्चिलला कान उघडे ठेवून ऐकावयाला लावली ! हा ब्रिटिश साम्राज्यशाहीवर काळाने उगविलेला एक विलक्षण सूड आहे यात शका नाही पंधरा मार्च रोजी पार्लमेंटमध्ये मुख्य प्रधान अँटली यांनी केलेली घोषणाही ब्रिटिश साम्राज्यशाहीने हिंदी स्वातंत्र्याला दिलेली पहिली मान्यता होय ! गेली साडेसहा वर्षे जिवावर उद्गार होऊन चालविलेल्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये हिंदी राष्ट्रांनी मिळविलेला हा पहिला घवघवीत विजय होय ! बेचाळीसच्या ऑगस्टमध्ये जनतेचे पूज्य पुढारी आणि कार्यकर्ते सरकारने जबरदस्तीने तुरुंगात घातले, तेव्हापासून आतापर्यंत जवळजवळ साडेतीन वर्षे देशातील राजकारण अडून बसलेले आहे असे बाह्यात्कारी तरी सर्वांना दिसत होते. राजकारणाचा डाव असा कुजवून ठेवल्याचे सारे खापर जो तो काँग्रेसच्याच डोक्यावर फोडीत होता. क्रिप्स, योजना झिडकारण्यामध्ये काँग्रेसने अत्यंत अक्षम्य अशी घोडचूक केली, असेच अनेकजण खोरडत होते. ‘ चले जाब ’ची चळवळ अपेशी ठरली आणि काँग्रेसचा या लढ्यात सपशेल पराभव झाला ’ असा गिला काँग्रेसचे मुख्य मित्र आणि पाजी शत्रू यांनी गेली साडेतीन वर्षे एकसारखा करून काँग्रेसचे डोकें अगदी भंडावून सोडले होते ! या बाबतीत काँग्रेसचे प्रामाणिक टीकाकारही काँग्रेसचे कट्टर शत्रू बनले होते. जीनावरोबर वाटाघाटी करावयाला महात्माजी आपण होऊन गेले, किंवा पहिल्या सिमला परिषदेमध्ये काँग्रेसने व्हाईसरॉय-साहेबांचे पुढारीपण पत्करून मोठ्या उत्सुकतेने भाग घेतला याचा अर्थ काँग्रेस ही ब्रिटिश सरकारला किंवा स्वातंत्र्यविरोधी मुस्लिम लीगला नाक मुठीत धरून आतां शरण गेली असा करून अनेक टीकाकारांनी काँग्रेसची वाटेल तशी

बदनामी केली. काँग्रेस मवाळ झाली, काँग्रेस म्हातारी झाली, सरकारशी लढण्याचें सामर्थ्य काँग्रेसमध्ये आतां राहिलें नाहीं, असें ज्याला जें जें म्हणून काही सुचेल तें तें त्यानें काँग्रेसला बोलून घेतलें. तथापि, पधरा मार्च रोजी अँटली यांनीं पार्लमेण्टमध्ये हिंदा स्वातंत्र्याची जी प्रथम निःसंदिग्ध घोषणा केली तिच्यामुळे काँग्रेसच्या आजपर्यंतच्या सर्व टीकाकारांच्या आणि विरोधकांच्या बत्तिशा सपशेल बाहेर आल्या ! अँटलीची स्वतंत्र्यघोषणा हा काँग्रेसच्या 'चले जाव' चळवळीचा विजय होय ! 'स्वराज्य' हा शब्द उच्चारल्याबद्दल ज्या देशातल्या माणसाना सरकार एक वेळ कारागृहात धाडीत होतें, त्या देशाला आम्ही 'स्वातंत्र्य' [INDEPENDENCE] देणार असें सांगण्याची त्याच सरकारच्या मुख्य प्रधानावर पाळी यावी हा काँग्रेसच्या 'चले जाव' राजकारणाचा विजय होय ! आम्ही हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देतो, असें नुसतें तोंडानें म्हणून मुख्य प्रधान स्वस्थ बसलें नाहीं तर त्या स्वातंत्र्याची सर्व सिद्धता करून देण्यासाठीं त्यांनीं तीन मंत्र्यांचें एक शिष्टमंडळही ताबडतोब या देशामध्ये रवाना केलें !

दोन महिन्यापूर्वी ब्रिटिश सरकारचें हें त्रिमंत्रिमंडळ या देशामध्ये आलें आणि तेव्हापासून देशातल्या निरनिराळ्या राजकीय पक्षांच्या नि पुढाऱ्यांच्या सल्ल्यानें आणि सहाय्यानें हिंदी स्वातंत्र्याची सर्वमान्य योजना तयार करण्याच्या कामीं या शिष्टमंडळानें जिवापाड श्रम घेतले, ही गोष्ट आतां सर्वांना माहित आहे. या शिष्टमंडळाचें स्वागत आणि सत्कार देशातील सर्व जातींच्या आणि धर्मांच्या जनतेनें उत्तम तऱ्हेनें केलें. महात्मा गांधी आणि काँग्रेसचे प्रमुख पुढारी यांनीं तर या शिष्टमंडळाची इतकी उत्तम प्रसिद्धी केली कीं, सांगतां सोय नाहीं. शिष्टमंडळामधले तिन्ही शिष्ट प्रामाणिक आहेत, त्यांचे हेतु फार चांगले आहेत, ते तिघेही अतिशय सभ्य आहेत, सज्जन आहेत; या देशाला स्वातंत्र्य देण्याचें खरोखरच त्यांच्या मनात आहे, या देशाला स्वातंत्र्य दिल्याखेरीज आपण स्वदेशाला जाणारच नाहीं अशी शपथ घेऊनच ते इकडे आले आहेत, तेव्हां त्यांच्या हेतूबद्दल कोणीही संशय घेऊ नये आणि त्यांच्या प्रयत्नावर सर्वांनीं विश्वास ठेवावा, असे देशातील बहुतेक सारे पुढारी जनतेला

पुन्हा पुन्हा आर्जवानें आणि बजावून सांगत होते. ब्रिटिश सरकारच्या कोणत्याही शिष्टमंडळाबद्दल सद्भावनेचें इतकें अनुकूल वातावरण या देशांतल्या जनतेमध्ये आजपर्यंत कधीही त्यापूर्वी निर्माण झालें नसेल ! शिष्टमंडळाच्याही लक्षांत ही गोष्ट आल्यावांचून राहिली नाही. कोणतेंही पूर्वग्रह किंवा गैरसमज मनांत बाळगून, किंवा कोणतीही पूर्वनिश्चित योजना खिशांत घालून आपण या देशांत आलों नाहींत असें जनतेला त्यांनीं अनेक वेळां आश्वासून आणि आर्जवून सांगितलें. शिष्टमंडळाच्या कार्याचा आरंभ अत्यंत उत्तेजक वातावरणांत झाला. तथापि भेटी आणि मुलाखती यांच्यामध्ये शिष्टमंडळाचा एक महिन्यावरही अधिक काळ जाऊन या सर्व शिष्टार्थमधून निश्चित बाहेर काय येणार याबद्दल जेव्हां जनतेला शंका वाटू लागली, तेव्हां देशामध्ये निराशेचें वातावरण इट्टइट्ट पसरूं लागलें. किंबहुना देशाच्या स्वातंत्र्याची योजना तयार करण्यासाठी म्हणून आलेले शिष्टमंडळ पाकिस्तानच्याच चाकोरीत अडकून पूर्वीच्याच सिमला परिषदेची पुनरावृत्ति होते किंवा काय असें पुष्कळांना भय वाटूं लागलें. अखंड हिंदुस्थानच्याच प्रभावर वाटाघाटीचें सर्व गाढें अडून बसलें. काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांना पहिल्या सिमला परिषदेनंतर पुन्हा एका टेबलाभोंवतीं एकत्र आणणें ही गोष्ट जवळ जवळ अशक्यप्रायच समजली जात होती. 'पाकिस्तान' चें तत्त्व आधीं मान्य केल्यावांचून मुस्लिम लीग कांहींही बोलावयाला तयार नव्हती ! तर अखंड हिंदुस्थानच्या आपल्या ध्येयापासून एक तसूभरही मागें सरावयाला काँग्रेस कबूल नव्हती. अशा दुर्धर परिस्थितींत शिष्टमंडळानें काँग्रेस आणि लीग यांच्या प्रतिनिधींना एकत्र आणलें आणि त्यांच्यांत तडजोड घडवून आणण्याची पराकाष्ठा केली ! दोन्हीही पक्षांनीं, परस्परांना जास्तीत जास्त सवलती आपणाला काय देतां येतील हें शिष्टमंडळाला समजावून सांगितलें. तथापि दोघांमध्ये संपूर्ण मतैक्य होणें अशक्य आहे असेंच शेवटीं शिष्टमंडळाला आढळून आलें, वादाचा प्रश्न पंचाकडे सोंपवावा असाही बूट निघाला. जीनांनीं आधीं तें मान्य केलें, पण मागाहून त्यांनींच कोलांटी उडी खायून त्या गोष्टीला सपशेल नकार दिला. झालें ! वाटाघाटी फिसकटल्या ! यानंतर पुढें तडजोडी चालविणें अशक्य झालें. पुन्हा देशामध्ये निराशेची लाट

उठली ! 'या परिषदेचा असा बोजवारा वाजणार असें आम्ही मार्गेच सांगत होतो' अशी भाषा बोलणारे 'अकलेचे खदक' ज्योतिषी यशस्वी ठरणार असा रंग दिसू लागला. काँग्रेसचा झगडा टळत नाही. सरकारने कोणाला पकडावयाचे यांच्या याचा देखील एव्हापासून तयार करून ठेवल्या आहेत, अशा बातम्या आधीपासून उठत होत्या; त्या खऱ्या आहेत असेच या वेळीं सर्वांना वाटू लागलें !

आतां शिष्टमंडळाची खरी कसोटी होती. मुख्य प्रधान अँटली यांच्या पंधरा मार्चच्या घोषणेची अब्रू सांभाळण्याची जबाबदारी तर त्यांच्यावर होतीच; पण त्याखेरीज त्यानीं आपल्या सद्भावनेची आणि सद्देतूंची जी स्तुति गेले दोन महिने जनतेकडून फुकटाफाकट करवून घेतली होती, त्या स्तुतीचा आणि ती स्तुति करणाराचा बोजही शिष्टाचाराला अनुसरून राखणें त्यांना भागच होते. जवळ जवळ दोन महिने तोंडाला कुलूप लावून जनतेच्या सहनशीलतेचा, अत पाहणाऱ्या या शिष्टमंडळाला शेवटीं सोळा मे या दिवशीं, आपल्या मौनाचें पारणें सोडावें लागलें. त्या दिवशी शिष्टमंडळानें आपली योजना जाहीर केली.

या योजनेमध्ये पहिली आणि अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिष्टमंडळानें पाकिस्तानला नकार दिला आणि मुस्लिम लीगच्या म्हणण्याप्रमाणे देशाची राजकीय फाळणी करण्याचें साफ नाकारलें. सर्व देशाचें आणि संस्थानांचें मिळून एक संयुक्त सार्वभौम राज्य स्थापन करण्यांत यायें असें शिष्टमंडळानें आपलें स्पष्ट मत दिलें आहे. मुस्लिम लीगच्या अनुयायांखेरीज, देशांतील सारी जनता, ही अखंड हिंदुस्थानाची पुरस्कृती आहे. हें शिष्टमंडळानें निःसंदिग्धपणें मान्य केलें, हें अतिशयच उत्तम झालें. पाकिस्तानची कल्पना कां मान्य करतां येत नाही, याविषयी शिष्टमंडळानें जो कोटिक्रम केलेला आहे, तो बिनतोड आहे. प्रत्येक मठ हिंदुसभावाद्यांनीं तो भाग मुखोद्घन करून रोज सकाळीं संध्येप्रमाणें म्हणावा, असा आहे. हिंदुस्थानामध्ये एकदूर मुस्लिम लोकसंख्या किती यावर

प्रकाश टाकून मुस्लिम लीगवाल्याची थापेबाजी शिष्टमंडळाने उजेडांत आणली हे उत्तम केलें. देशांत दहा कोटी मुसलमान आहेत, अशा बेगुमान थापा जीना देखील आजपर्यंत मारित होते. तथापि १९४१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे पंजाबात एक कोट बासष्ट लक्ष, सरहद्द प्रांतांत सत्तावीस लक्ष, सिंधमध्ये बत्तीस लक्ष, बलुचिस्तानात चार लक्ष, बगालमध्ये तीन कोट तीस लक्ष, आसाममध्ये चौतीस लक्ष आणि बाकीच्या साऱ्या हिंदुस्थानांत दोन कोट, अशी मुसलमानांची लोकसंख्या आहे. म्हणजे, एकूण संबंध हिंदुस्थानांत सात कोटी, नव्वद लक्ष मुसलमान आहेत. तेव्हां आतां तरी हे मुस्लिम लीगवाले दहा कोटी मुसलमान असल्याच्या थापा मारावयाचे सोडून देतील, अशी आशा आहे.

पाकिस्तान दिल्याने देशांतील अल्पसंख्याकाचा प्रश्न मुळीच सुटत नाही. पंजाब, सरहद्द, सिंध, बलुचिस्तान या विभागांत बासष्ट टक्के मुसलमान तर अढतीस टक्के इतर, आणि बगाल-आसामांत, साडेएकावन्न टक्के मुसलमान व साडे अठेचाळीस टक्के इतर ! उरलेल्या हिंदुस्थानांत नऊ टक्के मुसलमान आणि एक्याण्णव टक्के इतर ! पाकिस्तान मागतांना. मुस्लिम लीगवाले जो कांहीं कोटिकर व आपरातात तो सर्वच्या सर्व पाकिस्तानमधल्या अल्पसंख्याकानाही सवतासुभा काढून द्यावा हें सिद्ध करण्याला उद्योगी पडतो, हें शिष्टमंडळाला आढळून आलें. बरे, केवळ बहुसंख्य मुस्लिम जनतेच्या विभागापुरतें पाकिस्तान मर्यादित करावें तर असलें चतकोर दुरिद्री पाकिस्तान मुस्लिम लीगवाले पत्करावयाला तयार नव्हते. कारण मग त्या पाकिस्तानांतून पूर्वेला अंबाला, जालंधरसारखे संपन्न विभाग आणि पश्चिमेला सर्व आसाम आणि कलकत्ता शहरांसकट पश्चिम बगाल हे विभाग वजा करावे लागतात ! शिवाय, पंजाब आणि बगालसारख्या तेजस्वी इतिहासपरंपरा आणि संस्कृति असलेल्या प्रांतांची फाळणी करणे हें तेथील जनतेच्या इतिविरुद्ध आहे, हें शिष्टमंडळाला स्पष्टपणे दिसून आलें. आर्थिक आणि लष्करी दृष्ट्याही देशाची फाळणी करणे शक्य नव्हतें. दळणवळण, टपाल, तार ही खाती अखंड हिंदुस्थानच्या दृष्टीनेच आरंभापासून सुरू करण्यांत आली होती. शिवाय लष्करी संरक्षणाच्या दृष्टीने पाकिस्तानचे विभाग हे अत्यंत

अपुणे आहेत असेंच शिष्टमंडळाचें मत पडलें. त्याखेरीज दोन पाकिस्तानामध्ये सातशें मैलांचे अंतर आहे आणि या दोन पाकिस्तानामधलें दळणवळण हें सर्वस्वी 'हिंदु-स्थान'च्याच मजीवर अवलंबून राहील. या सर्व आक्षेपांचा आणि दोषांचा विचार करून शिष्टमंडळानें पाकिस्तानला मृतमाती देऊन टाकली आणि अखंड हिंदुस्थानाचा पुरस्कार केला !

शिष्टमंडळाच्या या योजनेत एकंदर सहा महत्त्वाचीं कलमें आहेत. तीं अशीं:

(१) सर्व हिंदुस्थानाचें आणि संस्थानांचें मिळून एक संघराज्य असावें. या संघराज्याच्या हातीं परराष्ट्र, संरक्षण आणि दळणवळण अशीं तीनच खातीं असावीत. या तीन खात्यांना लागणारा पैसा उभारण्याचा संघ-राज्याला अधिकार असावा.

(२) या संघराज्याला एक कार्यकारी मंडळ आणि एक कायदेमंडळ असावें. या मंडळात खालसा आणि संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधि असावेत. जातीय महत्त्वाचा कोणताहि प्रश्न ठरविण्यास हिंदु आणि मुसलमान या दोन जमाती-पैकीं प्रत्येकीच्या बहुमताची आवश्यकता असावी.

(३) संघराज्याकडे जीं खातीं आणि अधिकार आहेत त्याखेरीज बाकीचीं सर्व खातीं आणि शेषाधिकार प्रांतांच्या ताब्यांत राहावेत.

(४) संस्थानांना हीं संघराज्याचीं खातीं आणि अधिकार बगळून बाकीं सर्व खातीं आणि अधिकार मिळावेत.

(५) निरनिराळ्या प्रांतांना एकत्र येऊन आपापले गट बनवितां यावेत, आणि या गटराज्याच्या हातीं कोणकोणतीं खातीं आणि अधिकार बाबयाचे हें ठरवितां यावें.

(६) दूर दहा दहा वर्षांनीं संघराज्याची आणि गटराज्याची घटना आमूलाग्र बदलतां यावी.

हे सहा मुद्दे लक्षांत घेऊन देशाची राजकीय घटना तयार करण्यांत यावी, असें शिष्टमंडळानें सुचविलेलें आहे. त्यानंतर ही घटना तयार करण्या-साठी देशाची घटनासमिति कशी निवडण्यात यावी याबद्दल शिष्टमंडळाने अशी

योजना सुचविलेली आहे. प्रौढ मतदानपद्धतीनें सर्व जनतेचे प्रतिनिधि घटना समितीमध्ये निवडावेत ही सगळ्यांत उत्तम कल्पना; पण तसें करण्याला वेळ खूप लागेल आणि दिरंगाई होईल. म्हणून तो मार्ग नको, असें शिष्टमंडळाचें मत आहे. नवीन निवडून आलेल्या प्रांतिक कायदेमंडळाच्या सभासदांना घटना समिति निवडण्याचा अधिकार द्यावा तर तेंही बरोबर होणार नाहीं. कारण प्रांतिक कायदेमंडळांतील सभासदांच्या संख्येचें अगणि लोकसंख्येचें काहींच प्रमाण नाहीं. आसामची लोकसंख्या एक कोट तर आसामच्या कायदेमंडळामध्ये सभासद एकशेंसाठ. आणि बंगालची लोकसंख्या सहा कोट असूनही बंगालच्या कायदेमंडळांत सभासद संख्या अडीचशें ! शिवाय जातीय निवाड्यामुळे अल्प-संख्याकांना प्रमाणाबाहेर जागा मिळाल्यानें त्यांच्या लोकसंख्येचें आणि कायदेमंडळांतील जागांचे काहींच प्रमाण राहिलेलें नाहीं. म्हणून शिष्टमंडळानें अशी योजना सुचविलेली आहे की, प्रांतिक कायदेमंडळाच्या सभासदांनी दहा लक्ष लोकसंख्येला एक प्रतिनिधि, या हिशेबानें आपापल्या प्रांताचे प्रतिनिधि निवडावेत. या दृष्टीनें हिंदुस्थानामधल्या सर्व जनतेच्या तीन जमाती शिष्टमंडळानें मान्य केलेल्या आहेत. बहुजन, मुललमान आणि शीख, बहुजनांत, शीख आणि मुसलमान वजा करून सर्व धर्माचे, जातीचे आणि वशाचे लोक येतात. या घटनासमितीच्या निवडणुकीसाठीं प्रांतांचे तीन गट कल्पण्यांत आले आहेत. अ, ब आणि क. 'अ' गटांत मद्रास, मुंबई, संयुक्त प्रांत, बिहार, मध्यप्रांत आणि ओरिसा हे प्रांत येतात. 'ब' गटात पंजाब, सरहद्द, सिंध आणि ब्रिटिश बलुचिस्तान हे प्रांत येतात. आणि 'क' गटांत, बंगाल आणि आसाम हे प्रांत येतात. दहा लक्ष जनतेला एक प्रतिनिधि, या हिशेबानें मद्रास-मुंबई या 'अ' गटाला घटनासमितीवर १६७ बहुजन आणि २० मुसलमान अशा १८७ जागा मिळतात. पंजाब-सिंधच्या 'ब' गटाला २२ मुसलमान, ९ बहुजन आणि ४ शीख, अशा ३५ जागा मिळतात व बंगाल-आसाम या 'क' गटाला ३४ बहुजन व ३६ मुसलमान अशा ७० जागा मिळतात. अशा तऱ्हेनें, संबंध हिंदुस्थान देशाच्या घटनासमितीमध्ये, २९२ खालसा प्रांतांचे आणि ९३ संस्थानांचे, असे एकंदर ३८५ सभासद निवडले जातात.

खालसा प्रांतांच्या २१२ सभासदांत ७८ मुसलमान आहेत. संस्थानचे ९३ सभासद कसे निवडावयाचे, ते राजामहाराजांचे प्रतिनिधि राहणार की प्रजेचे प्रतिनिधि राहणार, हे संस्थानांशीं बोलणें करून ठरवावयाचें आहे. आजपर्यंत देशामध्ये ज्यांना अल्पसंख्यांक म्हणून सपजलें जात होते, त्यांचे प्रतिनिधि या घटना समितीवर नाहींत. म्हणून, अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचें संरक्षण करण्यासाठीं एक निराळें 'सल्लागार मंडळ' घटना समिति नेमील. आरंभी घटना समितीच्या सर्व सभासदांची बैठक होईल आणि आपल्या कार्याची सर्वसाधारण रूपरेषा ते आंखतील. त्यानंतर अ, ब आणि क गटांचे सभासद निरनिराळे गटवारीनें बसून, आपापल्या प्रांतांची आणि गटाची घटना ठरवितील. देशाच्या नवीन घटनप्रमाणें निवडणुकी होऊन, नवीन कायदेमंडळें स्थापन झाल्यानंतर, मग एकाद्या प्रांताला आपल्या गटामधून बाहेर येण्याची इच्छा झाली, तर येतां येईल ! सध्या ज्या प्रांताला ज्या गटामध्ये घालण्यांत आलेलें आहे, त्याला सर्व संस्कार हाईपर्यंत त्या गटांतच रहावें लागेल, मग त्याला आज त्या गटांत राहण्याची इच्छा असो वा नसो !

शिष्टमंडळाच्या या योजनेमधील कोणतीही एखादी गोष्ट बदलावयाची झाल्यास, घटना समितीमधील दोन प्रमुख जमातींच्या प्रत्येकीं बहुमतानेंच ती बदलतां येईल. नवीन घटना तयार करण्याचें काम शक्य तितक्या जलदीनें पुरें करावयाचें आहे. तथापि, कितीही धाई केली म्हणून हें किंचकट काम लौकर थोडेंच होणार आहे ? तेव्हां या मध्यंतरींच्या काळामध्ये देशाचा राज्य-कारभार चालविण्यासाठीं प्रमुख राजकीय पक्षांना संमत असें एक 'मध्यंतर सरकार' स्थापन व्हावें, अशी शिष्टमंडळाची इच्छा आहे. किंबहुना 'मध्यंतर सरकार' स्थापन करणें ही गोष्ट शिष्टमंडळाला सर्वांमध्ये अधिक महत्त्वाची वाटते. कारण दुष्काळाचा महान् दैत्य देशापुढें 'आ' बासून उभा आहे. त्याखेरीज देशाच्या भवितव्याशीं निगडित असलेल्या अनेक युद्धोत्तर योजना समोर उभ्या आहेत. निरनिराळ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये देशाला भाग घ्यावयाचा आहे ! हीं सर्व कामें राष्ट्रीय सरकार अस्तित्वांत आल्यावांचून कशी होणार ? आ राष्ट्रीय सरकारमधली युद्धमंत्र्यासकट सर्व मंत्र्यांचीं खातीं हिंदी जनते-

च्या हाती सोंपविण्याची ब्रिटिश सरकारची तयारी आहे. हिंदी युद्ध मंत्र्याच्या हाताखाली काम करण्यास आपण तयार आहो, असे सेनापति आकिनलेक यांनीही परवां सांगितले आहे. ही सर्व योजना हिंदी जनतेने जर स्वीकारली, तर यादवी आणि युद्ध केल्यावांचून, देशाला अत्यंत थोड्या अवकाशात स्वातंत्र्य मिळवितां येईल, असे शिष्टमंडळाने आश्वासन दिले आहे. अर्थात् ही जनतेने मान्य केली नाही तर दगधोपे, यादवी, हत्या यांच्या भयंकर आपत्तीमधून देशाला जावे लागेल, अशीही शिष्टमंडळाने जातांजातां एक धोक्याची सूचना देऊन ठेवली आहे.

तीन मंत्र्यांच्या या योजनेला ब्रिटिश सरकारचा पाठिंबा आहे. आतां ही योजना म्हणजे दोन्ही पक्षांची बाजू ऐकून दिलेला न्यायाधिकाचा शेवटचा निवाडा नसून, ते एक जनतेपुढे ठेवलेले शिफारसवजा निवेदन आहे, असे शिष्टमंडळाचे म्हणणे आहे. पण ते खरे नव्हे. सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांनी बजावून सांगितले आहे की, याबाबत फिरून कसल्याही वाटाघाटी करावयाला आम्ही तयार नाही. आम्ही एकदम आतां कामाला लागणार ! ही योजना देशाने मान्य केली नाही, तर देशाला भयंकर त्रास भोगावा लागेल, असा त्यांनीही दम देऊन ठेवलेला आहे. त्रिमंडळाच्या या योजनेमधले एक अक्षर किंवा त्या अक्षराची कानामात्रा देखील कोणाला बदलता येणार नाही. त्यांत बदल करावयाचा झाल्यास दोन्ही जमातींच्या बहुमतानेच तो होऊ शकेल ! ही गोष्ट जवळजवळ अशक्यच आहे. म्हणून त्रिमंडळाची ही योजना शिफारसवजा नसून ती एक काळ्या दगडावरची रेघ आहे, यात मुळीच शंका नाही. म्हणून आम्ही तरी शिष्टमंडळाच्या या शिफारशीला 'निवाडा' म्हणूनच संबोधतो. हा शिष्टमंडळाचा निवाडा ज्या दोन पक्षांनी प्रथम स्वीकारावयाचा आहे, त्यांनी याबाबत अद्यापि मौनच राखलेले आहे. काँग्रेस हा निवाडा मान्य करणार काय ? मुस्लिम लीग या निवाड्याला संमति देऊन 'मध्यंतर सरकारा' त भाग घेणार काय ? या प्रश्नाला अद्यापिही निश्चित उत्तर देतां येत नाही ! काँग्रेस हा निवाडा शहर टक्क्यांनी स्वीकारणार आणि मुस्लिम लीग येवो वा न येवो, व्हाईसरॉयच्या मदतीने 'मध्यंतर सरकार' बनविण्याच्या कामी ती पुढाकार घेणार, अशा

बातम्या काँग्रेसच्या ' जानी दोस्ता ' नीं आधींच सान्या देशांत उठवून काँग्रेसवर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत. एवढेंच नव्हे तर ' मध्यतर सरकार ' मध्ये कोणकोणते काँग्रेस पुढारी, कोणकोणत्या खात्याचे मंत्री होणार, या बातम्याही काँग्रेसच्या वकिंग कमिटीचा निर्णय जाहीर होण्याचे आधी सचित्रपणें वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होऊं लागलेल्या आहेत. काँग्रेसनें निवाडा अद्यापिही मान्य केलेला नाही. निवाड्यामध्ये पुष्कळच दोष आहेत, अत्यंत ढोबळ दोष आहेत. ते दूर करण्याचें स्पष्ट आश्वासन त्रिमंत्रिमंडळानें दिल्यावांचून किंवा ते दूर होण्याची निःसंदिग्ध शक्यता काँग्रेसला दिसल्यावांचून काँग्रेस या योजनेला कधींही मान्यता देणार नाही, असें आमचें स्पष्ट मत आहे. जनाव जीना यांनीं ही योजना आपणांस मान्य नसल्याचा पुकारा केलेला आहे. तथापि, ती स्वीकारण्याची किंवा नाकारण्याची जबाबदारी त्यांनीं लीगच्या ' वकिंग कमिटी ' वर ज्या अर्थी टाकलेली आहे, त्याअर्थी काँग्रेस काय करते तें पहावयाचें अन् मग आपला निर्णय जाहीर करावयाचा, याच आपल्या जुन्या तत्राचा लीग या वेळीं अवलंब करणार असें दिसत आहे. काँग्रेस ही योजना स्वीकारणार असा आधीपासून जनतेचा जो समज होऊन बसलेला आहे, त्याला देखील थोड्या फार अंशानें काँग्रेसचे पुढारीच कारण होत. सशस्त्र युद्ध केल्यावांचून देशाला स्वतंत्र्य कसे मिळतें हें दृश्य हिंदुस्थान जगाला लौकरच दाखवील, असें खुद्द राष्ट्रपति अबुल कलम आझाद् हे नुकतेच जाहीरपणें म्हणाले होते. इंग्रज लोक या देशामधून लौकरच चंबूगबाळें आवरून जाणार आणि देशाला पूर्ण स्वतंत्र्य निश्चितपणें मिळणार, असें उल्लेख अनेक काँग्रेस पुढार्यांनीं अलिकडे अलिकडे आपल्या भाषणांत केलेले होते. शिष्टमंडळाची ही योजना प्रसिद्ध होतांच, " तुम्हांला ही योजना आवडो वा न आवडो, हिंदुस्थानच्या इतिहासांत तिला अतिशय महत्त्व आहे. " असें आपलें मत महात्मा गांधींनीं ताबडतोब प्रकट केलें; एवढेंच नव्हे तर, या दुःखपूर्ण भूमीला सौख्यपूर्ण देशाचें स्वरूप देण्याचें सामर्थ्य या योजनेमध्ये आहे ! ' अशीही या योजनेबद्दल महात्माजींनीं ग्वाही देऊन ठेवली. त्यामुळे काँग्रेस योजनेचा स्वीकार ताबडतोब करणार, असाच

सामान्य लोकांचा साहजिकच समज होऊन बसला ! तथापि महात्माजींची भाषणें दिवसेंदिवस अधिक सूत्रमय आणि लाक्षाणिक होत चाललेली आहेत. त्यामुळे त्यांच्या वक्तव्यामधल्या कांहीं शब्दांकडे केवळ बघणाऱ्यांचा पुष्कळ वेळां गैरसमज झाल्यास नवल नाही ! या 'योजनेला हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अतिशय महत्त्व आहे' असें विधान ज्या वक्तव्यांत महात्माजींनीं केलें, त्याच विधानांत त्यांनीं असेंही पण जनतेला सांगितलें कीं, " इंग्रजी भाषा अवघड आहे. वीस वर्षे इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्ये राहून सुद्धा त्या भाषेवर माझे प्रभुत्व आहे असें मला म्हणतां यावयाचें नाही. म्हणून शिष्टमंडळाची ही योजना लोकांनीं इंग्रजी मधून न वाचतां हिंदुस्थानी भाषेमधून वाचावी आणि त्या योजनेचा अर्थ कळण्याचें सामर्थ्य आपल्या बुद्धीमध्ये येवो म्हणून त्यांनीं परमेश्वराची मनोभावे प्रार्थना करावी ! " महात्माजींच्या हे तोंडून उद्गार निघाले आहेत म्हणूनच आम्ही त्यांच्याकडे गभीरपणें पाहतों. नाही तर उपरोधिक विनादाचा एक उत्कृष्ट मसुना म्हणून आम्ही या वक्तव्याकडे पाहिलें असतें आणि पोट धरघरून हसलों असतों. 'बुडत्या बँकेवरची बिन तारखेची हुडी' असें क्रिप्स योजनेचें वर्णन करून महात्माजींनीं त्या योजनेचा त्या वेळीं सपशेल बोऱ्या वाजविलेला होता, त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष स्वातंत्र्याचा पुकार न करतां शिष्टमंडळानें देऊ केलेली ही स्वातंत्र्याची योजना म्हणजे एक 'प्रॉमिसरी नोट' आहे, अशीही त्या योजनेवर महात्माजींनीं टीका केल्याचें प्रसिद्ध झालेलें आहे. शिष्टमंडळाची ही योजना, महात्माजी म्हणतात त्याप्रमाणें, कळावयाला खरोखरच अत्यंत कठीण आहे. ती जितकी फिरून फिरून वाचावी तितकी ती अधिक अधिक कठीण वाढू लागते. बाह्यात्कारी ती कितीही आकर्षक आणि भरीव वाटत असली, तरी जसें जसें आंत खोल जावें, तसें तसें तिच्या पोटांतले छुपे चोरकप्ये आणि तिच्या अंतरंगामधलीं भनानक भुयारें आपल्या नजरेला दिसूं लागतात. म्हणून महात्माजींप्रमाणें आम्हीही परमेश्वराची अशीच प्रार्थना करतो कीं, " हे परमेश्वरा, आम्ही हिंदुस्थानांतील बरीच लोक बुद्धीनें अत्यंत मूढ आहोंत आणि आमच्यावर राज्य करणारे हे

इंग्रज लोक स्वभावाने अत्यंत धूर्त आणि काबेबाज आहेत. म्हणून त्यांनी आम्हांला देऊ केलेल्या जातां जातां योजनेचा अर्थ कळण्याची अक्कल आणि शहाणपणा तू या वेळीं आम्हांला दे ! ”

शिष्टमंडळाच्या या योजनेचा सरकार निरनिराळ्या पक्षांच्या आणि हितसंबंधाच्या लोकांनीं कोणकोणत्या दृष्टीनें आणि कशाकशा मतलबाने केलेला आहे हे बघण्यांत फारच मोठी मौज आहे. खुद्द लॉर्ड बेव्हेल यांना तर ही योजना म्हणजे हिंदी स्वातंत्र्याचा भविष्यकालीन इमारतीचा एक नकाशाच (म्हणजे Blue print ‘नील-कागद’ नव्हे !) वाटते ! या आराखड्याप्रमाणे हिंदी लोकांनीं आतां ताबडतोब बांधकामाला सुरुवात करावयाची एवढेंच काय ते ! ‘हिंदी स्वातंत्र्याच्या शत्रू न. १’—जे चर्चिलसाहेब त्यांचें अंतःकरण तर ही योजना बघून अत्यंत विषण्ण झालें. ते म्हणाले, “अरे, साम्राज्य संपादन करण्यासाठीं शिष्टमंडळानें जें बुद्धिसामर्थ्य आणि कर्तृत्व खर्च करावयाचें ते त्यांनीं साम्राज्य देऊन टाकण्याच्या कामीं खर्च करावें ना ! ” हिंदुस्थानच्या उपखंडांतील आठ कोटी मुसलमानांची जी एक बलवान् जमात आहे आणि हिंदुस्थानच्या शांततेसाठीं ज्या जमातीची संस्कृति आणि हितसंबंध यांचें संरक्षण करणें हें अत्यंत आवश्यक आहे, त्या जमातीच्या दृष्टीनें ही योजना कितपत समाधानकारक आहे याची चर्चिलसाहेब बांना मोठी चिंता पडलेली आहे. ते म्हणाले, “हिंदी स्वातंत्र्याच्या एक किंवा अनेक घटना बनविल्या तरी आमची त्याला हरकत नाही. पण या घटना हिंदुस्थानांतल्या राजकीय पक्षांच्या संमतीनें आणि साह्यानें बनवावयाला पाहिजेत ! जोंपर्यंत त्या लोकांचीं भांडणें चालू आहेत आणि त्यांचें मतैक्य होत नाहीं, तोंपर्यंत ब्रिटिश सरकारनें ही योजना बनविण्याची जबाबदारी स्वतःच्या डोक्यावर कां म्हणून द्यावी ? शिष्टमंडळाला हा रिकामटेकडा उपद्व्याप सांगितला आहे कोणी ? ” कायद्याच्या दृष्टीनें चर्चिलसाहेबांना या योजनेमध्ये फारच मोठे धोके दिसत आहेत. ते म्हणतात, “मध्यंतर सरकार स्थापन करण्यासाठीं कायद्याची व्यवस्था काय करून ठेविलेली आहे ? उद्यां घटना तयार झाली तर ‘हिंदुस्थानचा बादशहा’ ही राणाची पदवी काढून घेण्याची आणि त्या नवीन घटनेला मान्यता देण्या-

सार्थी काय काय कायदेशीर इलाज करावे लागतील हें कळत नाही ! ” ‘ हिंदी स्वातंत्र्याचे शत्रु न. २ , जे अमेरीसाहेब की ज्यानी आपल्या कारकीर्दीत पाकिस्तानच्या उंटाचें पिल्लू वाढून पोसून हिंदुस्थानात सोडून दिलें, त्यांना व योजनेमुळे वरकरणी जरी कितीही वाईट वाटत असलें तरी, त्यांना एका दृष्टीने मनांतून समाधानच होत आहे. ते म्हणाले की, “ हिंदुस्थानची फाळण करण्याची तात्त्विक मागणी शिष्टमंडळानें जरी नाकारली आहे, तरी सधराज्याच सत्ता मर्यादित ठेवून आणि गठराज्याला जवळ जवळ पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन शिष्टमंडळानें पाकिस्तान प्रत्यक्ष निर्माण करण्याला संमतीच दिलेली आहे ! ’

पार्लमेंटचे एक कम्युनिस्ट सभासद मि. गॅलाचर यांना ही योजना प्रामाणिकपणार्च वाटत नाही. ते म्हणाले, “ जोंपर्यंत इंग्रजाचें गोरें सैन्य हिंदुस्थानच्या भूमीवर आहे, तोंपर्यंत इंग्रज आणि हिंदी लोक यांच्यामध्ये बरोबरीचें नातें निर्माण होणार नाही. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्याची इंग्रजांना खरोखरच इच्छा असेल, तर त्यांनीं आधी स्वातंत्र्य-घोषणा करावी, सैन्य किती सुदृतीच्य आंत काढून नेतों हें जाहीर करावें आणि राष्ट्रीय सरकार बनविण्यास काँग्रेसला सांगावें ! ” ज्या हिंदी कम्युनिस्ट पक्षानें साम्राज्यशाही युद्धाला ‘ लोकयुद्ध ’ असें म्हणून त्या युद्धकाळात ब्रिटिश सरकारकडून लांच घेऊन त्यांची बगल बच्चेगिरी केली आणि साम्राज्यशाही चौकट हिंदुस्थानच्या मानेवर अधिक बळकट करण्यास मदत केली, त्या पक्षाचे अध्यक्ष श्री. पूरणचंद जोशी यांना आतां “ ही योजना हिंदी स्वातंत्र्याची योजना वाटत नसून हिंदुस्थान देशाला निरंतर गुलामगिरीत ठेवण्याचा तो एक साम्राज्यशाही सांपळा वाटतो आहे ! ” बरोबरच आहे. हिंदी कम्युनिस्ट लोकांना ही योजना कशी आवडेल बरें ! कारण ही योजना कांहीशा फरकानें जर काँग्रेसनें आणि लीगनें मान्य केली आणि इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांमध्ये सलोखा उत्पन्न झाला, तर मग रशियाच्या घशांत हा देश घालण्याचें या पंचमस्तंभी कम्युनिस्टांचें धूर्त कारस्थान कसें बरें यशस्वी होणार ? तेव्हां या योजनेला पुरोगामी गट किंवा काँग्रेस समाजवादी लोक ज्या उच्च स्वातंत्र्यवादी भूमिकेवरून विरोध करीत आहेत, त्या विरोधांत आणि देशद्रोही हिंदी कम्युनिस्टांच्या विरोधामध्ये जमीन

अस्मानाचें अतर आहे, हें प्रत्येकानें लक्षांत ठेवावें. पुरोगामी गटाचे एक पुढारी म्हणतात की, “ ही योजना मान्य केल्याने गोऱ्या साहेबांच्या ऐवजी काळे साहेब येतील इतकेंच ! हिंदी भांडवलवाले गोऱ्या भांडवलवाल्यांशीं संगनमत करून परदेशी तयार केलेला माल ‘Made in India’ असा शिक्का मारून आपल्या लोकांच्या गळ्यात अडकवतील आणि जनतेची भयंकर फसवणूक आणि पिळणूक होईल. ज्यांना स्वातंत्र्यासाठी यापुढें झगडा करावयाची इच्छा नाही त्या नोकरीवाल्या लोकांना या योजनेमुळे जरी खूप आनंद झाला, तरी ज्या वीरांनी स्वातंत्र्यासाठी आजपर्यंत तुरुंगवास पत्करला, नाना प्रकारच्या हाल अपेष्टा सोसल्या, लाठ्या खाल्ल्या, पोलिसांच्या बंदुकीना तोंड दिलें, त्यांचें मात्र या योजनेमुळे मुळीच समाधान होणार नाही ! ” कॉंग्रेस समाजवादी पक्षाचे बंडखोर पुढारी जयप्रकाश नारायण हे म्हणाले की, “या योजनेमध्ये थोड्याशा सवलती हिंदी लोकांना दिलेल्या असतील, पण यामध्ये स्वातंत्र्य कुठें आहे ? बेचाळीसच्या बंडानें देश जागा झालेला आहे. आझाद फौजेच्या पराक्रमानें जनतेमध्ये भयंकर आत्मविश्वास उत्पन्न झालेला आहे. इंग्रज सरकारच्या हें लक्षांत आल्याने जनतेच्या पराक्रमाला पायबंद घालण्यासाठी त्यांनी हा लुच्चे-गिरीचा डाव रचलेला आहे. ही योजना स्वीकारणारे पुढारी ब्रिटिश सरकारच्या हातामधलीं बाहुलीं बनतील ! मध्यतर सरकारामध्ये मुस्लिम लीगचे आणि संस्थानाचे जे प्रतिनिधी निवडून येतील ते इंग्रजांचे बगलबच्चे असल्याने इंग्रजांना या देशामधून हाकलून देण्याच्या प्रत्येक उपायाला ते कसून विरोध करतील ! एकदां आपण या योजनेच्या जाळ्यांत सांढलें म्हणजे पुन्हां बाहेर येणे अशक्य होईल ! जोपर्यंत किसान आणि कामगार यांच्या हार्ती हिंदु-स्थानचा राज्यकारभार येत नाही, तोपर्यंत या देशाला स्वातंत्र्य मिळालें असें म्हणता येत नाही ! ” सर तेजबहादूर सप्रू, सर होमी मोदी, आणि देशांतील बाकीचे बिनपक्षाचे इतर सज्जन पुढारी हे या योजनेवर तर बेहद खूप आहेत. कुस्ती जिंकल्यावर पहिलवान जसा आनंदानें, जो दिसेल त्याला नमस्कार करीत सुटतो. त्याप्रमाणें संपूर्ण ही योजना वाचून ज्याला त्याला अभिनंदनाच्या तारा पाठावण्याचा सपाटा सुरू केला आहेच.

तथापि, या योजनेमुळे संबंध देशामध्ये जर अतिशय कोणाला आनंद झालेला असेल आणि आपल्या पक्षाचा अद्वितीय विजय झाल्याचा साक्षात्कार जर कोणाला झाला असेल तर तो महाराष्ट्रामधल्या हिंदुसभेच्या कार्यकर्त्यांना. हिंदुमहासभेचे खरे अध्यक्ष डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांना या योजनेमध्ये 'पाकिस्तान' दडलेलें दिसत आहे. ते या योजनेवर खूष नाहीत; पण हिंदुसभेचे 'टॅपरवारी' अध्यक्ष जे आमचे अण्णाराव भोपटकर यांना तर ही योजना 'नवयुगाची प्रवर्तक' आहे असें वाटतें. ते हंसून म्हणतात, "या योजनेनें हिंदुस्थानच्या आजच्या सान्या अपेक्षा पूर्ण झालेल्या आहेत ! जातीय निवाड्यानंतर देशांतल्या राजकारणाबाबत हिंदुसभेनें जो दृष्टिकोण स्वीकारला होता तो संपूर्णपणें बरोबर आहे असेंच या योजनेमुळे सिद्ध झालेलें आहे !"

शिष्टमंडळाची ही योजना म्हणजे हिंदुमहासभेच्या राजकारणाचा एक प्रचंड विजय आहे, असेंच पुण्याच्या 'काळ' पत्रालाही वाटतें. तें आपल्या अग्रलेखांत म्हणालें, "ब्रिटिशांच्या या निर्णयानें जर कोणाला सर्वांत जास्त समाधान झालें असेल तर तें हिंदुसभेला होय. मुसलमानांना आपल्या बाजूला राखण्यासाठीं त्यांच्या जातीय भावनांना व मागण्यांना ब्रिटिश लोक जसे प्रोत्साहन देत होते, त्याचप्रमाणें काँग्रेसही त्यांच्या जातीय वृत्तीस आवाहन करीत होती. यामुळे हिंदुसमाजावर फार मोठा अन्याय होत होता. पण आंत राष्ट्रीयत्वाच्या नावाखालीं काँग्रेस त्याकडे दुर्लक्ष करीत होती हिंदुसभेचें म्हणणें काँग्रेसनें ऐकलें नाहीं, एवढेंच नव्हे तर निवडणुकीच्या वेळीं लोकांनींही ऐकलें नाहीं. पण तिच्या कार्यकर्त्यांनीं केवळ कर्तव्य बुद्धीनें केलेल्या हिंदुसमाजाच्या सेवेचें फळ त्यांना ब्रिटिश सरकारच्या या निर्णयानें मिळालें असून पाकिस्तानचा प्रश्न तूर्त तरी पूर्णपणें गाढला गेला आहे. ह हिंदुसभेच्या धोरणाचा अपूर्व विजयच होय असें आम्ही मानतो. सिंहगड जिंकत असतां तान्हाजी पडला, तेव्हां 'मह आला, पण सिंह गेला' असे शिवाजीनें उद्गार काढले. त्याचप्रमाणें, गेल्या निवडणुकींत जरी हिंदुसभेला मोठें अपयश आलें असलें, तरी ती ज्या ध्येयासाठीं लढत होती तें ध्येय संपूर्णपणें यशस्वी झालें असल्यानें, 'सिंह गेला; पण गड सर झाल्या' बद्दल हिंदुसभावाद्यांना समाधान

गाटणें साहजिक आहे काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांना जरी निवडणुकींत संपूर्ण यश मेळालें असलें, तरी त्या संस्था ज्याकरितां निवडणुकी लढत होत्या त्या कामीं मात्र चांस संपूर्ण अपयश आलें आहे. काँग्रेसला आपण मुसलमानांचेही प्रतिनिधि आहोंत ! निवडणुकींत सिद्ध करतां आलें नाही हा तिचा सर्वांत मोठा पराभव होय व ज्या पाकिस्तानासाठीं लीग लढली तें पाकिस्तान आतां कायमचें मृगजळ ठरलें ! लीगचाही पूर्ण पराभवच होय ! ” वाचकहो, वाचलेंत, नीट बारकाईनें पाचलेंत. या योजनेमुळें काँग्रेस आणि लीगचा कसा दणदणीत पराभव झाला आहे आणि हिंदुसभेचा कसा ठणठणीत विजय झाला आहे तें ? ‘ काळ ’ यात्राच्या या लिखाणाइतका विलक्षण विनोदी लेख पुष्कळ वर्षांत आम्हीं वाचला आसेल. हिंदुसभेच्या या हरसाल बेअकलीपणाबद्दल आणि बेवकूफपणाबद्दल खरोबरच हसावें कीं रडावें हेंच कळत नाहीं ! म्हणजे स्वातंत्र्यासाठीं लढणारे तिकडे लढत आहेत, झगडत आहेत, आपल्या सर्वस्वाचें बलिदान करीत आहेत आणि राबळीची मच्छरदाणी नेसून सदाशिव पेठेच्या माजघरांत दडून बसलेल्या या डेपॉझिट जप्तवाल्या आत्याबाईंचा मात्र कांहीं एक न करतां इकडे प्रचंड बेजय होतो आहे ! वाहवा रे वाहवा ! काय अद्भुत कार्यकारण भाव आहे ! पण !

‘ केसरी ’ पत्रानेंही ‘ हिंदुसभेचा प्रचंड विजय ’ झाल्याचा असाच नर्वाळा दिला आहे. आणि सरकारला असें सुचविलें आहे कीं, “ घटना समितीवर वर्णाश्रम स्वराज्य सघाचेही प्रतिनिधि ध्यावेत ! ” ओंकारेश्वरावर पिंड लावणाऱ्या भटालाही घटना समितीवर घ्यावें अशी तात्या करंदीकरांनीं सूचना दिली नाहीं हें देशाचें नशीबच म्हणायचें ! हिंदुमहासभेमधले ‘ बगाराम ’ श्री. प्रनंतराव गद्रे यांनीं या योजनेनलें तर अव्वल रहस्यच ओळखलें आहे. ते म्हणतात, “ आम्हां मूर्खाना असें वाटतें कीं, आमच्या चळवळीला भिऊन अज नमले पण खरी वस्तुस्थिति निराळीच आहे. इंग्रज हा फार धूर्त आहे. तो जागतिक पारस्थितीपुढें नमला आहे. आमच्यापुढें नव्हे ! आम्हीं पंचवीस वर्षे जें कांहीं केलें त्याला जर पराक्रम हें नाव दिलें तर पराक्रम या शब्दाची व्याख्याच बदलावी लागेल ! ” गेलीं पंचवीस वर्षे काँग्रेसनें स्वातंत्र्यासाठीं जो

प्राणांतिक झगडा केला, जो अद्वितीय त्याग आणि पराक्रम केला, तो म्हणे पराक्रम नव्हे ! काय बद्दमाष आणि लुच्चा आहे हा लेकाचा अनंतराव ! गोरेगांवकराच्या चाळीत बसल्या—बसल्या काँग्रेसच्या तपश्चर्येचे सत्त्व हरण करण्याचा प्रयत्न करतो आहे बेटा ! हिंदुमहासभेचे फिल्ड मार्शल मुंजे यांना तर ही योजना म्हणजे हिंदुस्थानांत हिंदुपद्मादशाही स्थापन करण्याची एक उत्तम संधि आहे असें वाटतें ! ते म्हणतात, “ बायव्येकडे स्थापन होणाऱ्या मुसलमान प्रांताचा गट हा संघराज्यापासून विभक्त होऊन ‘पाकिस्तान’ जेव्हां स्थापन करील. तेव्हा ईशान्येकडच्या हिंदूंनी त्या संधीचा फायदा घेऊन आसाम, पूर्व व पश्चिम बंगाल व ओरिसा या प्रांतांमध्ये हिंदूंचे राज्य स्थापन करून मुसलमानांना शह द्यावा. हिंदू संस्थानिक तर हिंदूंच्या या प्रयत्नांना मदत करतीलच. गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रांत, व्हाड, महाराष्ट्र यांनीही आपले एक निराळे मध्यवर्ती हिंदु राज्य स्थापन करावे. संयुक्तप्रांत आणि बिहार हे तर बोलूनचालून हिंदुत्वाचे प्राण. त्यांचेही एक निराळे हिंदुराज्य स्थापन होईलच. म्हणजे उत्तरेकडे मुसलमान राज्ये तर दक्षिणेकडे हिंदु राज्ये, अशी देशात खूपच गंमत उडून जाईल. म्हणून ही योजना आपण नाकारू नये ! ” काँग्रेसचा आणि ससे खाऊन आणि मुसलमानासारखी दाढी वाढवून देशांत हिंदुपद्मादशाही स्थापन करू पाहणाऱ्या डॉ. मुंजांची ही लष्करी प्रतिभा बघून लॉर्ड वेव्हेल आणि सेनापति ऑकिनलेक हे लष्करी तज्ञ खरोखरच चाट होऊन जातील ! हिंदुमहासभेच्या पुढाऱ्यांच्या राजकीय अकलेचें हें विलक्षण प्रदर्शन बघून डोकें अगदीं झुक होऊन जातें. हिंदी राजकारणाच्या खुर्चीमध्ये अद्यापिही दबा घेऊन बसलेले हे हिंदुमहासभावादी चापट टेकून मधून मधून चावा घेऊन आमचा जीव कां हिराण करताहेत हेच कळत नाही ! पूर्वजन्मी जनतेनें यांचा काय गुन्हा केला होता बरे, म्हणून या जन्मी त्यांनीं राजकारणांत शिरून जनतेच्या सहनशक्तीवर आणि चांगुलपणावर असा सुढ घेण्यास प्रवृत्त व्हावे बरे !

शिष्टमंडळाच्या या योजनेबद्दल निरनिराळे अभिनिविष्ट पक्ष काय म्हणत आहेत हें पाहिल्यानंतर, सामान्य माणसानें शांत आणि निःपक्षपाती बुद्धीनें या योजनेचा विचार केला, तर त्याला तिच्यांत काय आढळून येईल, हें

आपण बघू. या योजनेमुळे देशाची फाळणी करण्याचें मुस्लिम लीगनें निर्माण केलेलें भूत सध्यां तरी पुरलें गेलें आहे यांत शका नाहीं. अर्थात् हें भूत इंग्रजां नीच निर्माण केलें होतें आणि आतां तें त्यांच्याच मानगुदीला जेव्हां बसूं लागलें, तेव्हां तें त्यांना पुरणें भाग पडलें हें ठीकच झालें. घटनासमिती बनविण्याच्या दृष्टीनें शिष्टमंडळानें देशातील जनतेचे तीन भाग पाडले. बहुजन, मुसलमान आणि शीख, पार्शी, ख्रिस्ति, ज्यू, अस्पृश्य आणि इतर सर्व हिंदु याचा एक संयुक्त मतदार संघ शिष्टमंडळानें निर्माण केला, ही खरो खरच उत्तम गोष्ट झाली. लॉर्ड मिंटोसाहेबांच्या कारकीर्दीपासून या देशांत जातीयतेचा जो रोग फैलावण्याला सुरुवात झालेली आहे त्यानें या देशामध्ये लोकशाही प्रस्थापित करणें आतां अगदीं अशक्य करून सोडलें आहे. सर्व देशांत द्वेषाचें आणि मत्सराचें वातावरण भरून राहिलेलें आहे. त्याला या गोष्टीमुळे थोडासा आळा बसेल. अर्थात् सधराज्याच्या आणि प्रातराज्याच्या घटना-समितीनें हीच वर्गवारी पुढें चालू ठेविली तरच हें म्हणणें खरें ठरेल. तसेंच लोकसंख्येच्या प्रमाणामध्ये घटनासमितीवर प्रतिनिधींची निवड करण्याचें तत्त्व शिष्टमंडळानें मान्य केलेलें आहे हेंही ठीकच आहे. एवढ्या या दोन तीन बऱ्यापैकी गोष्टी बजा केल्या तर या योजनेमध्ये चांगली अशी एकही गोष्ट आम्हांला दिसत नाहीं; उलट आरंभापासून अखेरपर्यंत अनेक महत्त्वाच्या उणीवा आणि घातुक दोषच आम्हांला या योजनेमध्ये दिसत आहेत. ते कसे तें बघू.

देशाच्या राजकीय फाळणीचें भूत जरी या योजनेमध्ये अगदीं विधिपूर्वक गाढलें गेलें असलें तरी 'पाकिस्तान'च्या राक्षसाला कांहीं या योजनेनें मूठमाती दिलेली नाहीं. उलट मुस्लिम लीगनें एक पाकिस्तान मागितलें होतें. त्याच्या ऐवजी शिष्टमंडळानें त्यांना दोन पाकिस्तान देऊन टाकलेली आहेत. अमेरिकेनें ही गोष्ट मिटक्या मारीत जाहीर केलेली आहे. शिष्टमंडळानें खुद्द स्वतःच्या तोंडानें सांगितलेलें आहे कीं, देशाची फाळणी न करतां मुसलमानांना पाकिस्तानचे शक्य तितके फायदे देण्याचा आम्हीं या योजनेमध्ये प्रयत्न केलेला आहे. मुस्लिम लीगनें मागितलें त्यापेक्षां जास्तच त्यांना

या योजनेमुळे मिळालेलं आहे. हिंदुस्थानाचं नामधारी अखंडत्व कायम ठेवून मुसलमानांना दोन पाकिस्तानं देण्याची ही अद्भुत शकल शिष्टमंडळानें शोधून काढलेली आहे. केवळ मुसलमानांना खूष करण्याचा या योजनेमध्ये शिष्टमंडळानें आटोकाट प्रयत्न केलेला आहे हें दिसून येतें. नाहीं तर सधराज्य, गटराज्य आणि प्रांतराज्य असा हिंदी स्वातंत्र्याचा 'तीन मजली' ताबूत उभा करण्याचें शिष्टमंडळाला काय कारण होते हा ? सधराज्याला दुबळें करून प्रांतांचीं सार्वभौम गटराज्यें बनविण्याचा हा डाव निव्वळ लुच्चेगिरीचा आहे ! त्यांतूनहि अमुक एका प्रांताला त्याच्या इच्छेविरुद्ध एकाद्या गटामध्ये आरंभी कां होईना पण सक्तीनें दाखल करावयाचें हा निव्वळ जुलूम आहे ! सरहद्द प्रांतासारख्या कॉंग्रेस प्रांताला सिंध आणि पंजाब या मुस्लिम लीगवाल्या प्रांतांच्या दावणीला कां म्हणून बांधण्यात यावें ? नवीन घटना तयार झाल्यानंतर त्या त्या गटामधून बाहेर पडण्याची प्रांतां ॥ मुभा देण्यात आलेली आहे हें खरें ! पण नवीन घटना कशी तयार होते आहे हें कोणास ठाऊक ? या नवीन घटनेमधून पुढें बाहेर पडणें प्रांतांना अशक्य झालें तर त्याबद्दल काय तज्जवीज आहे ? केवळ धार्मिक दृष्टि ठेवून अकरा प्रांतांचे जे तीन गट बनविले आहेत ते चुकीचे आहेत. नामदार आगाखान यांची तर अशी इच्छा आहे की, 'ब' गटांतील प्रांतांचा सक्तीनें कायमचाच एक गट करून टाकावा आणि त्या गटांतील प्रांतांना कोणत्याही परिस्थितीत 'अ' गटाशी (म्हणजे हिंदु गटाशी) जोडणी करतां येऊ नये ! यावरून या 'गट' बाजीच्या मुळाशी शिष्टमंडळाच्या काय भावना आहेत हें स्पष्ट होतें. 'ब' आणि 'क' हे मुसलमानी प्रांतांचे गट म्हणजे खरोखर 'पाकिस्तान'च होत. मुस्लिम लीगनें मुसलमानांसाठीं निराळी घटना समिती मागितलेली होती. ती नाकारल्याचा नुसता देखावा शिष्टमंडळानें करून बाह्यात्कारी एक मध्यवर्ति घटना बनविलेली आहे. तथापि 'ब' आणि 'क' गटाच्या घटनासमित्या अस्तित्वात आणून मुस्लिम लीगच्या निराळ्या घटना समितीची मागणी शिष्टमंडळानें गन्यच केलेली आहे. या गटांच्या घटनासमित्यांना आपापल्या गटाच्या घटना पटेल तशा पूर्ण मुखत्यारानें निश्चित करतां येतील. त्यावर मध्यवर्ति

घटनासमितीचें कांहींच नियंत्रण नाही. त्याखेरिज मध्यवर्ति घटनासमिती जी कांहीं घटना तयार करील तिला नकार देऊन अडवणूक करण्याचा हक्क मुस्लिम सभासदांना आहेच. म्हणजे काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्या भांडणामुळे अडून पडलेली राजकारणाची ही मोटारगाडी आज शिष्टमंडळानें 'हॅडल' मारून पुढें चालू केली तरी ती पुढें प्रत्येक टप्प्या टप्प्याला थांबून बसेल ! त्या वेळीं मोटारगाडीचें 'हॅडल' फिरवायला कोण येणार ? शिवाय दहा वर्षां-नंतर देशाची घटना आमूलाग्र बदलण्याचा हक्क आहे. म्हणजे पुढील दहा वर्षांत 'ब' आणि 'क' हे पाकिस्तानी गट हिंदुस्थानच्या सधराज्यांतून फुटून आपलें निराळें सार्वभौम राज्य स्थापन करण्याचा एकसारखा निकरानें प्रयत्न करित राहतील ! म्हणून शिष्टमंडळानें देशाच्या फाळणीचा प्रश्न आज तात्पुरता जरी गाढलेला असला तरी दहा वर्षांनीं हा पाकिस्तानचा वेताळ अधिक भेसूर होऊन तो देशाच्या छाताडावर बसल्याखेरीज राहणार नाही !

त्यानंतर सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न असा उभा राहतो की, ही स्वातंत्र्याची योजना शिष्टमंडळानें तयार केली खरी; पण यांत देशाचें स्वातंत्र्य कोठें आहे ? 'स्वातंत्र्य' हा शब्द कागदावर लिहून किंवा स्वातंत्र्याचें चित्र कागदावर रंगवून कांहीं देशाला स्वातंत्र्य मिळत नाही ! लग्नाच्या मिरवणुकीत ताशेवाल्याला महत्त्व नसतें, नवरदेवाला महत्त्व असतें. शिष्टमंडळ स्वातंत्र्याचा नुसता ताशा बडवीत सुटलें आहे, पण घोड्यावर प्रत्यक्ष बसलेला स्वातंत्र्याचा नवरदेव कुठें दिसतच नाही ! ब्रिटिश सरकार प्रत्यक्ष सत्तात्याग केव्हां करणार आणि देशाला पूर्ण स्वातंत्र्य केव्हां मिळणार, ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये राहण्याचें किंवा त्यामधून बाहेर जाण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य आम्ही हिंदुस्थानला देण्याचें ठरविलेलें आहे, अशी पैठणी भाषा अँटलीपासून तों क्रिप्सपर्यंत सर्वच गोरे वापरीत आहेत. एवढेंच नव्हे तर तुम्ही स्वतंत्र झालां तरी आम्ही जगाच्या अंतापर्यंत तुमचे मित्र म्हणून राहणारच असें सोंबळें भाडें या लोंचट भिक्षुकांनीं आमच्या ओसरीवर ठेवून दिलेंच आहे. क्रिप्स म्हणतो की, "जितक्या लौकिक

तुम्ही घटना तयार करायला सुरुवात कराल तितक्या लौकर ती तयार होईल. आणि जितक्या लौकर घटना तयार होईल तितक्या लौकर आम्ही, सर्व सत्ता हिंदी सरकारच्या ताब्यांत देऊन इथून चालायला लागू! ” हे म्हणणें कितीही ठीक असलें तरी ब्रिटिशांच्या सत्तात्यागाची तारीख शिष्टमंडळानें जाहीर करून ठेवली असती म्हणजे मग बाकीचें बोलणें बोलावयाची पाळी आली नसती. घटना तयार होईपर्यंत जें सर्वपक्षसंमत ‘मध्यंतर सरकार’ व्हाइसरॉयसाहेब स्थापन करणार आहेत ते काय स्वतंत्र हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय सरकार थोडेंच आहे ? त्या सरकारमध्ये युद्धमंत्र्यासकट जरी सर्व हिंदी सभासदांचा समावेश होणार असला तरी ‘नकारघंटा’ हातांत घेऊन त्यांच्या टाळक्यावर जोपर्यंत व्हाइसरॉयसाहेब बसणार आहेत, तोपर्यंत त्या ‘सरकारजमा’ टाळक्याला ‘मध्यंतर सरकार’ म्हणणें म्हणजे जनतेच्या डोळ्यांत निव्वळ धूळ टाकण्यासारखें आहे ! पार्लमेंटच्या कायद्यांत बदल केल्यावाचून ‘मध्यंतर सरकार’ बनवितां येणार नाही. हीच शंका ‘हाऊस ऑफ लॉर्डस्’ मध्ये लॉर्ड सायमन् यांनीं जेव्हां प्रदर्शित केली, तेव्हां ‘मध्यंतर सरकार’ म्हणजे फक्त ‘कार्यमंत्र्याची अदलाबदल’ (Change of personnel) असा मजूर सरकारनें खुलासा केला

तेव्हां ‘मध्यंतर सरकार’ ही शिष्टमंडळानें जनतेच्या डोळ्यांत फेंकलेली निव्वळ धूळ आहे ! जोपर्यंत हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची घोषणा पार्लमेंटनें कायदा करून केलेली नाही, ‘मध्यंतर सरकार’ला मान्यता दिलेली नाही, आणि घटनासमितीच्या हातीं सार्वभौम अधिकार दिले नाहीत, तोपर्यंत शिष्टमंडळाची स्वातंत्र्याची बात म्हणजे, महात्मा गांधी म्हणतात त्याप्रमाणें, एक प्रॉमिसरी नोट आहे, यांत शंका नाही ! ‘देशामधून ब्रिटिश सैन्य केव्हां काढून नेणार ?’ असा प्रश्न लॉर्ड पोथिक लॉरेन्स यांना केला असतां ते म्हणाले, “सत्तासक्रमण होईपर्यंत देशामध्ये कायदा आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करणें हें ब्रिटिश सरकारचें कर्तव्य आहे !” म्हणजेच ही सगळी ‘प्रॉमिसरी नोटे’ची भाषा आहे ! आज देशाच्या प्रत्यक्ष हातामध्ये असें कांहीं मिळत नाही ! एवढेंच काय पण अमेरीबाबाच्या साहचर्यानें बदनाम झालेलें तें अमंगळ ‘इंडिया

ऑफिस ' बंद करण्याची भाषा देखील शिष्टमंडळ काढीत नाही ! ही योजना प्रसिद्ध करतांना तिच्याबरोबरहि आगामी ' मध्यंतर सरकार ' च्या मंत्र्यांची नावे जर शिष्टमंडळाने प्रसिद्ध केली असती तर किती मौज झाली असती बरें ! म्हणजे मग शिष्टमंडळाच्या या योजनेकडे पाहण्याचा जनतेचा दृष्टिकोण अजिबात निराळाच झाला असता ! ' मध्यंतर सरकार ' मध्ये कोणाकोणाला आणि कसकशा प्रमाणांत सामील करण्याची व्हाइसरॉयसाहेब यांची इच्छा आहे हे याच वेळी कळलें असतें, म्हणजे मग शिष्टमंडळाचा सारा डाव पूर्णपणे लक्षांत आला असता !

शिष्टमंडळाच्या योजनेमधल्या दोघांची ही सारी मालिका नाहीशी झाल्याबाबून किंवा शिष्टमंडळाकडून ती दुरुस्त करून घेतल्याबाबून काँग्रेसला ही योजना कशी मान्य करता येईल हे कांहीं आम्हाला कळत नाही ! त्या-खेरीज संस्थानी प्रजेच्या स्वातंत्र्याचा जो खेळखंडोबा या योजनेनें करून ठेवलेला आहे तो तर निराळाच ! डॉ. अबिदकरांच्या महाराष्ट्रांशी संस्थानी प्रजेची स्थिति या योजनेमुळे फारच कैबिलवाणी होणार आहे ! कांहींही असलें तरी शिष्टमंडळाची ही योजना, आहे त्या स्वरूपांत काँग्रेसनें स्वीकारणें म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्याच्या नरड्याला नख लावण्या-सारखें आहे ! काँग्रेस असली अक्षम्य चूक कधीही करणें शक्य नाही ! ही योजना आपल्याला मान्य नाही असा जावईरुसवा जीनांनीं कितीही दाखवला तरी, आहे त्या स्वरूपांत मुस्लिम लीग ती मोठ्या आनंदानें मान्य करील, याविषयी आम्हांला मुळीच शंका नाही. कारण ही योजना मिळवण्यासाठी मुस्लिम लीगनें स्वतः कांहींच झगडा केला नाही, पराक्रम केला नाही की त्याग केला नाही ! काँग्रेसच्या जीवावर त्यांची सारी आरास आणि मिजास. मागितल्या-पेक्षांही जास्त जर तिला शिष्टमंडळाकडून फुकटांत आज मिळत आहे तर मुस्लिम लीगनें त्याला नकार काय म्हणून द्यावा ? ही योजना तात्पुरती डागडुगी करून कशी तरी स्वीकारावी आणि घटनासमितीचें काम एकदांचें सुरू करावें, म्हणजे मग स्वातंत्र्याच्या बाटेंत जसजशा अडचणी येतील, तसतशा त्या काढून टाकतां येतील, असें मानणारा एक मोठा पक्ष या देशांत आहे. काँग्रेसनें स्वतःच

‘उजवे’ कार्यकर्तेही या मताचे आहेत. गेली वीस पंचवीस वर्षे सरकारशी सतत झगडून जनतेचे पुढारी दमून गेलेले आहेत, हे कांही खोटे नाही. त्यांना थोडीशी विश्र्वांति या वेळी पाहिजे आहे. आणि तशी विश्र्वांति नवीन घटना तयार होईपर्यंत म्हणजे कमीत कमी दोन तीन वर्षे ही घटना स्वीकारल्याने त्यांना मिळणार आहे ! तथापि जनतेच्या या थकलेल्या आणि दमलेल्या पुढार्यांना आमची नम्र विनंति आहे की, तुम्ही अवसानघात करून ही योजना स्वीकारून नका आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या सांपळ्यांत सांपडून हिंदी स्वातंत्र्याच्या झगड्याला पेन वेळीं असा दगा देऊ नका !

१८५७ सालापासून तो तहत १९४२ पर्यंत हिंदी राष्ट्र आपल्या स्वातंत्र्यासाठी झगडत आहे. लक्षावधि लोकांनी या स्वातंत्र्यासाठी आपले रक्त सांडले आहे आणि आपले संसार उधळलेले आहेत. वेचाळीस ऑगस्टच्या आंदोलनापासून तर जनतेच्या या स्वातंत्र्य-झगड्याला विलक्षण तेज आणि सामर्थ्य प्राप्त झालेले आहे ! नेताजी सुभाषचंद्र बोसांच्या पराक्रमाने इकडची दुनिया तिकडे करून टाकलेली आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आज वाटेला तो त्याग आणि पराक्रम करण्याची जनतेची तयारी झालेली आहे. जनतेच्या क्रांतिकारक सामर्थ्याची लाट आज शिगेला जाऊन पोहोचलेली आहे ! स्वातंत्र्याचा अरुणोदय सातान्यामध्ये केव्हाच होऊन चुकलेला आहे. आता स्वातंत्र्याच्या सूर्योदयाला फारसा अवकाश नाही ! आता शेवटचा निकराचा प्रयत्न करायचा तेवढा बाकी राहिलेला आहे ! पुढारी दमले असतील तर त्यांनी बाजूला व्हावे आणि जनतेला वाट करून द्यावी. जनता आज पुढार्यांच्या पुढे जायला तयार आहे ! स्वातंत्र्याचा हा झगडा अगदी संपावयाच्या बेताला येऊन ठेपला असतांना ही योजना मध्येच स्वीकारणें म्हणजे, आतापर्यंत स्वातंत्र्यासाठी देशाने जो झगडा चालविलेला होता त्याच्यावर पाणी ओतून, राष्ट्राचा विश्वासघात करण्यासारखे आहे. ही योजना स्वीकारल्याने स्वातंत्र्य तर मिळणार नाहीच नाही, पण स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी राष्ट्राने आजपर्यंत जी तपश्चर्या व तयारी केलेली आहे तिला मात्र यामुळे काढी लागेल !

क्षणिक मोहाला बळी पडून राष्ट्राच्या चिरंतन स्वातंत्र्याचा घात पुढाऱ्यांनी या वेळीं करून नये ! अशी चूक जर ते करतील तर राष्ट्र त्यांना त्याबद्दल कधीहि क्षमा करणार नाही ! याउपपर त्यांची मर्जी ! कांहींही झालें तरी स्वातंत्र्याचा शेवटचा झगडा कांहीं टळत नाही ! या योजनेचें काय होणार असेल तें होवो, आम्ही त्याबद्दल मुळींच चिंता करित नाहीं. देशांतील क्रांतिकारक आणि स्वातंत्र्यवादी तरुणांनीं मात्र स्वातंत्र्याच्या अंतिम झगड्यासाठीं सदैव सिद्ध राहावे ! बेचाळीसच्या आठ ऑगस्टला महात्माजींनीं उभारलेला 'चले जाव' च्या बंडाचा झेंडा जयशाली करण्याची जबाबदारी देशांतल्या ऑगस्टवादी तरुणांवरच आहे यांत शंका नाही.

शिष्टमंडळाची योजना फेकून द्या : : : ४

हिंदी स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाबाबत काँग्रेसचे आणि मुस्लिम लीगचे कांही जमेना म्हणून शेवटी नाहलाज होऊन ब्रिटिश शिष्टमंडळाच्या चार साहेबांनी दिनांक सोळा मे रोजी जो निवाडा देऊन ठेवलेला आहे, त्याचे पुढे आता काय होणार हे खरोखरच त्या परमेश्वराला ठाऊक ! हा निवाडा जेव्हा प्रसिद्ध झाला तेव्हा पहिल्या झटक्यासरशी त्याची मोहिनी पुष्कळांच्या मनावर अशी काही पडली की, कांही विचारू नका ! त्यांना वाटलें की, आली-आली-स्वातंत्र्याची भागीरथी आली धो धो वहात देशाच्या डोक्यावर ! हर्षातिशयाने पुष्कळांना अगदी वेड लागायची पाळी आली ! कांही कांही लोकांनी तर त्या आनंदाच्या भरात कमरेचे सोडून डोक्याला गुढाळलें; आणि आपला विजय झाल्याच्या ते आरोळ्या ठोकू लागले ! हिंदुमहासभेच्या अडणीवरचे अनेक शंख तर हर्षाने गडगडां लोळू लागले ! काँग्रेसमधले अनेक बावळट कार्यकर्तेदेखील भावावून गेले, ! ‘ अत्यंत समाधानकारक, एकदम समाधानकारक ! ’ म्हणून गर्गमुनीप्रमाणे ते आपले बाहू उभारून आणि बेभान होऊन नाकासमोर चालू लागले. नागपूरच्या आमच्या एका मित्रांना तर शिष्टमंडळाच्या या योजनेमध्ये ‘ भारतीय स्वातंत्र्याचा जयजयकारच ’ पहावयाला मिळाला ! विचारा ! आम्ही मात्र हा निवाडा वाचून आमचे डोळे बहकू दिले नाही. आम्ही अगदी थंडगार डोक्याने या निवाडाचा विचार केला; आणि आमची खात्री झाली की, स्वातंत्र्याच्या गोड गोड थापा मारून भोळ्या हिंदी जनतेला आणखी दहा वीस वर्षे तरी तसेच झुलवीत ठेवण्याचे हे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे मोठे कावेबाज कारस्थान आहे.

तथापि या निवाड्याचें भवितव्य काय आहे ? त्याचा स्वीकार काँग्रेस किंवा मुस्लिम लीग करणार किंवा नाही ? याबद्दल गेले सोळा दिवस आणि सतरा रात्री आम्ही आमचें डोकें खाजवून विचार करतो आहात, पण अजून आमच्या डोक्यामध्ये कांहीं त्याबाबत प्रकाश पडत नाही. याचें कारण या योजनेबद्दल कोणीच स्पष्टपणें, रोखठोकपणें आणि मनमोकळें करून बोलत नाही ! जो तो गुळमुळीत बोलतो आहे आणि खरे बोलण्याचें टाळतो आहे. शिष्टमंडळाची योजना चांगली असेल तर ती योजना चांगली आहे, अत्यंत चांगली आहे, आम्ही त्या योजनेचा स्वीकार करणार, साऱ्या जगानें शिष्या दिल्या तरी करणार, असें छाती ठोकपणें काँग्रेसनें किंवा मुस्लिम लीगनें म्हणावयाला पाहिजे ! बरें, योजना वाईट असली तर आम्ही तिचा स्वीकार करणार नाही, आम्ही तिचे तोंड देखील पाहणार नाही, असें तरी त्यांनीं म्हणावयाला हवें ! पण त्यात अमुक वाईट आहे अन् तमकें चांगले आहे, कांहीं गोष्टी स्वीकारण्यासारख्या आहेत अन् कांहीं झिडकारण्यासारख्या आहेत, असली अर्धवट पसंतीची अन् नापसंतीची नरसोपत केळकरी भाषा बोलण्यांत काय अर्थ आहे पडित ? जवाहरलालाप्रमाणें आम्हालाही हा सारा निरर्थक शाब्दिक जजाळ वाटतो आहे ! मुद्याचा प्रश्न टाळून जो तो नुसत्या शब्दांचा आणि भाषेचा फुलोरा फुलवीत बसलेला आहे ! देशाच्या स्वानुज्ञाचा प्रश्न नुसत्या शाब्दिक वाटाघाटीनें का मिटणार आहे ? शिष्टमंडळाच्या निवाड्यावर गेल्या सोळा दिवसांमध्ये जीना, काँग्रेस वर्किंग कमिटी, महात्मा गांधी आणि खुद्द शिष्टमंडळ यांनीं आपापले अभिप्राय मध्यूर व्यक्त केलेले आहेत. पण त्या अभिप्रायांमधून खरें सांगावयाचें म्हणजे कांहीं देखील व्यक्त झालेलें नाही ! मुस्लिम लीग किंवा काँग्रेस ह्या योजना स्वीकारणार किंवा काय, त्या प्रश्नावर या अभिप्रायांनीं मुळीच प्रकाश टाकलेला नाही. भाषा ही मनुष्याला आपलें मनोगत व्यक्त करण्यासाठीं दिलेली नसून ती तें लपविण्यासाठीं दिलेली आहे, असें जें कोणीस म्हणून ठेवले आहे ते या वेळीं खरें वाद्द लागतें. हॅम्लेट म्हणतो त्याप्रमाणें सारे लोक नुसते ' शब्द ! शब्द ! ' बोलताहेत ! आणि जसा

जसा अधिक वेळ जातो आहे तशी तशी ही शाब्दिक कटकट अधिकच कर्कश आणि किचकट होऊं लागलेली आहे.

आम्हांला पाकिस्तान दिले नाही तर आम्ही चंगीझखानापेक्षां आणि तैमुरलंगापेक्षांही भयंकर करून दाखवूं. नाही तर रशियाला तार करून त्याला या देशावर स्वारी करायलाच बोलवूं, अशा एकाहीपेक्षां एक भयंकर धमक्या देणारे ते गोंडेवाले आणि तुमानवाले मुसलमान बहादूर शिष्टमंडळानें पाकिस्तानला जाहीर नकार दिला तरी अद्यापि कुठें उताणे पडून घोरत आहेत, कोणास ठाऊक ! देशाची फाळणी करण्याचें शिष्टमंडळानें प्रत्यक्षपणें नाकारलें तरी मुसलमान जनता रागानें खवळून कांहीं उठली नाही किंवा तिनें देशांत दंगेघेपे करावयालाही फारशी कुठें सुरुवात केलेली नाही ! त्यामुळे मुस्लिम लीगवाल्याची दमबाजी आणि थापेबाजी मात्र चांगलीच उजेडांत आली यांत संशय नाही ! तथापि, शिष्टमंडळाच्या या पाकिस्तानविरोधी योजनेचा धिःकार कोणाही मुस्लिम लीगवाल्यानें आपल्या नेहमीच्या भेडीबाजारामधल्या मवाली भाषेंत अद्यापि केलेला नाही याचें कारण म्हणजे या योजनेमध्ये पाकिस्तानला दिलेला नकार हा केवळ शाब्दिक आहे हें मुस्लिम लीगवाल्यांना आतां पक्कें कळून चुकलेलें आहे.

उलट या योजनेमुळे स्वरोस्वरच त्यांना अतिशय आनंद झालेला आहे. कारण त्यांनीं मागितल्यापेक्षां किती तरी जास्त त्यांना या योजनेमध्ये मिळालेलें आहे. त्यांना प्रत्यक्ष पाकिस्तान निराळें काढून दिलें असतें तरी देखील त्यांचा इतका फायदा झाला नसता. कारण निर्भेळ 'पाकिस्ताना' मध्ये फक्त बहुसंख्य मुस्लिम जनतेचाच समावेश झाला असता. पण या योजनेमध्ये 'ब' आणि 'क' या नांवाचीं जीं चोरटी पाकिस्तानें बनविलेलीं आहेत, त्यांमध्ये कोट्यवधि हिंदू व शीख जनतेवर राज्य करण्याची संधि या मुसलमानांना आतां मिळणार आहे !

जीनासाहेब एवढें आकांडतांडव करणारे आणि आभाळाला डोकें टेकवून भाषा बोलणारे ! आजपर्यंत कोणतीही गोष्ट कधी त्यांच्या पसंतीला

उतरलेली नाही ! पण या योजनेवर मात्र ते मनामधून बेहद खूष ! त्यामुळे त्या योजनेला बाह्यात्कारी विरोध करण्याचे त्यांनी ओढून ताणून जे सोंग आणलेले आहे, ते काही त्यांना फारसे नीट साधलेले नाही. पाकिस्तान आम्हांला मिळाले नाही तर आम्ही हिमालयाला आग लावू आणि अरबी समुद्र पिऊन टाकू, असली खाऊंगिळूची भाषा करणारा जिनासारखा आग्यावेताळ ही योजना वाचून पुण्याच्या 'डेक्कन क्लब' मधल्या एकाद्या विझलेल्या म्हाताऱ्या मवाळ्याप्रमाणे बोलू लागलेला आहे. ते म्हणतात, " पाकिस्तानच्या आमच्या मागणीला शिष्ट-मंडळाने नकार दिला याबद्दल आम्हांला वाईट वाटते ! " लक्षांत ठेवा बरे पाकिस्तान शिष्टमंडळाने नाकारले म्हणून जनाब जिनांना नुसतेंच वाईट वाटतें आहे ! वस्तुतः असली भाषा बोलण्याचा जीनासाहेबाचा मूळचा पिंड नाही ! यावरूनच आमच्या मते त्यांना या योजनेबद्दल मनामधून खरे काय वाटत असले पाहिजे हे उघड होतें. आता या योजनेविरुद्ध त्यांनी कांहीं मामुली आक्षेप काढले आहेत; पण त्यांत कांहींच अर्थ नाही. अंतिम निर्णय त्यांनी मुस्लिम लीगच्या कार्यकारी मंडळाकडे जो सोंपविला आहे तो त्यांचा एक पोरकट ढावणें आहे. मुस्लिम लीगला ही योजना शंभर टक्के मान्य आहे ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ आहे. सिंधचे मुख्य प्रधान सर गुलामहुसेन हिदायतुल्ला यांनी या योजनेला काँग्रेस-लीगने संमति द्यावी असा जो आग्रह चालविलेला आहे तो कांहीं उगाच नाही !

काँग्रेस वॉकिंग कमिटीने मात्र या योजनेवर अधिक विधायक स्वरूपाची टीका केलेली आहे यांत शंका नाही. वॉकिंग कमिटी म्हणते की, " या योजने-मध्ये भाष्यकाळच्या स्वतंत्र हिंदुस्थानचे चित्र कांहीं आम्हांला स्पष्टपणे दिसून येत नाही कारण जोंपर्यंत परकी सरकारचे सैन्य या देशाच्या भूमीवर आहे तोपर्यंत या देशामध्ये स्वातंत्र्य येणें शक्यच नाही. शिवाय ' मध्यतर सरकार ' ची घटना ही स्वातंत्र्याला पोषक नाही व्हाईसरॉय वर राहिला तरी हे सरकार कायदेमंडळाला जबाबदार असायला पाहिजे. तसें कुठें आहे ? नवीन घटना समिति उद्यां देशाला जें स्वातंत्र्य देणार आहे असे आपण म्हणतो त्या स्वातंत्र्याचा अरुणोदय या ' मध्यतर सरकार ' मध्ये झालेला आपल्याला आज

दिसला पाहिजे. ” वार्किंग कमिटीचें हें म्हणणें योग्यच आहे. देशाला पूर्ण स्वातंत्र्य, बलिष्ठ मध्यवर्ती सरकार, संपूर्ण प्रांतिक स्वायत्तता, लोकशाहीच्या तत्त्वाला धरून राज्यकारभार आणि जनतेच्या मूलभूत हक्कांचें स्वातंत्र्य इतक्या गोष्टी मिळाल्याबाबतून कोणतीही स्वातंत्र्याची योजना काँग्रेसला स्वीकारतां येणें अशक्य आहे; पण स्वातंत्र्याबद्दल एवढी सारी भाषा हडसून खडसून बोलून देखील ही योजना आम्हांला मुळीच पसंत नाही, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. उलट सध्याच्या अवस्थेत याबाबत निर्णायक मत आपल्याला देतां येत नाही, असें म्हणून काँग्रेस वार्किंग कमिटीन एक शाब्दिक जजाळ मात्र विनाकारण निर्माण करून ठेवलेलें आहे.

हें शाब्दिक जजाळ असें आहे. वाचकांनीं हा भाग जरा काळजीपूर्वक वाचावा. शिष्टमंडळाच्या निवाड्यांतील पंधराव्या कलमामधलें पांचवें पोटकलम असें आहे, “ कार्यकारी मंडळाच्या आणि कायदेमंडळाच्या दृष्टीनें गट तयार करण्याची प्रांतांना मुभा असावी; आणि प्रत्येक गटानें कोणते सर्वसाधारण प्रांतिक विषय आपल्या हातीं घेतां येईल तें ठरवावें. ” त्यानंतर योजनेच्या एकोणिसाव्या कलमामधलें पाचवें पोटकलम असें आहे; “ (घटना समितीच्या प्रांतिक सभासदांचे अ, ब आणि क असे तीन विभाग पाहण्यात येतील.) मग या विभागांनीं आपल्या विभागात समाविष्ट झालेल्या प्रांताची घटना बनविण्याच्या कामाला लागलें पाहिजे. तसेंच त्या प्रांतांना गटराज्याची घटना लागू करावयाची कीं नाहीं तें आणि त्या गटाला कोणते प्रांतीय विषय द्यावयाचे तेंही ठरविलें पाहिजे. या गटामधून प्रांताना (नवीन समितीखालीं निवडणुकी झाल्यानंतर) बाहेर येण्याचा अधिकार आहे. शिष्टमंडळाच्या योजनेमधील या दोन कलमांमध्ये काँग्रेस वार्किंग कमिटीला विसंगति दिसून आली. ती अशी कीं, पंधराव्या कलमाच्या पांचव्या पोटकलमान्वये आपापले ‘ गट ’ बनविण्याची मोकळीक प्रांतांना जर देण्यांत आली आहे, तर एकोणिसाव्या कलमाच्या पांचव्या पोटकलमान्वये प्रांतांना ‘ अ ’, ‘ ब ’ व ‘ क ’ अशा तीन विभागांत आरंभापासूनच समाविष्ट होण्याची सक्ती कां म्हणून ? या सक्तीच्या भाषेमुळें प्रांतिक स्वायत्ततेच्या तत्त्वाला या योजनेमध्ये हरताळ लागलेला आहे. ही विसंगति काढून

टाकण्यासाठी आणि शिष्टमंडळाच्या योजनेचें शिफारसी स्वरूप कायम राखण्यासाठी पधराव्या कलमांतील त्या पोटकलमाचा असा अर्थ लागल्यावांचून गत्यतर नाही, की, “ ज्या विभागांत आपल्याला घालण्यात आलेले आहे त्या विभागांत आपण जायचें की नाही याचा निर्णय प्रांतांनीं आधीं करावयाला पाहिजे।” काँग्रेस वार्किंग कमिटीच्या योजनेतल्या या दोन कलमांमधल्या विसंगतीवर बोट नेमकें ठेवून शिष्टमंडळाच्या अगदीं वर्माचाच चिमटा घेतलेला आहे !

प्रांतांची अशी आरंभीच सक्तीनें गटबाजी कां करण्यात आली ? सरहद्दप्रांत हा संपूर्ण काँग्रेस प्रांत असतां पंजाब आणि सिंध या मुस्लिम लीग बहुमतवाल्या प्रांताच्या दावणीला ‘ ब ’ गटामध्ये तो कां दडपण्यांत आला ? मुस्लिम लीगवाल्या बंगालच्या ‘ क ’ गटात आसामसारख्या शहर टक्के काँग्रेस प्रांताला का अडकविण्यांत आला ? एका तोंडानें बोलावयाचें की, प्रांतांना आपापले गट तयार करावयाला आम्हीं सुभा दिलेली आहे, तर दुसऱ्या तोंडानें म्हणावयाचें की, नाही. अमुक अमुक प्रांतांनीं अमुक अमुक गटांत सक्तीनें सामील झालेंच पाहिजे ! तर तिसऱ्या तोंडानें (हें असतें काय ?) म्हणावयाचें की, नवीन घटना झाली म्हणजे मग मात्र या गटांमधून प्रांतांना पुन्हा बाहेर पडायची मोकळीक मिळेल ! हा प्रांताच्या प्राणांशी शिष्टमंडळानें निष्कारण काय चावटपणा चालविलेला आहे ? वार्किंग कमिटीप्रमाणें महात्मा गांधीचेंही योजनेमधल्या या विसंगतीकडे लक्ष गेलेलें आहे. “ सध्याच्या या परिस्थितीत इतका चांगला खलिता ब्रिटिश सरकारला बनवितां येणें शक्यच नाही. ” असा गांधीजींनीं या योजनेवर जो अभिप्राय दिलेला आहे त्याचा मतलब लाक्षणिक अर्थानेंच समजावा !

‘ स्वातंत्र्याची सनद ’ घडविण्याकरिता दोन्ही पक्षांना कमीत कमी काय देऊन एकत्र आणता येईल तें शिष्टमंडळानें या योजनेत दिलेलें आहे, असें गांधीजी म्हणतात. ही योजना म्हणजे केवळ विनंति आहे; तो एक सल्ला आहे, ती काहीं सक्ती नाही; त्या योजनेमधलें एक अक्षर देखील कायद्याच्या हद्दीनें आपल्यावर बंधनकारक नाही. उलट ही योजना ब्रिटिश सरकारवरच

बंधनकारक आहे, वगैरे वगैरे पुष्कळ गोष्टी महात्माजींनी या योजनेविषयी सांगितलेल्या आहेत. पण त्यांमध्ये आम्हांला विशेष काहीं अर्थ वाटत नाही. प्रांतांच्या गटरचनेबाबत महात्माजींनी योजनेमधल्या कलमाचा जो अन्वयार्थ लावलेला आहे, तो कितपत बरोबर आहे हे जोखून पाहणें महत्त्वाचें आहे. गांधीजी म्हणतात, “ हा खलिता अत्यंत उदात्त आहे. त्यांत ‘ सक्तीचें ’ तत्त्व घुसडून त्या खलित्यामधल्या उदात्तपणाची माती शिष्टमंडळ करील असें मला वाटत नाही. पधराव्या कलमानें दिलेलें स्वातंत्र्य ऐकोणिसावें कलम कसे हिरावून येईल बरें ? आसामनें ‘ क ’ गटात जावें का न जावें हे सर्वस्वी त्या प्रांताच्या मर्जीवरच अवलंबून आहे ! खेरीज त्या गटांत आरंभी सामील होऊनही पुन्हां बाहेर येण्याची शेवटीं मोकळीक जी ठेवलेली आहे, तें प्रांतांना शिष्टमंडळानें दिलेलें दुहेरी संरक्षण आहे. घटना समितीची पहिली सभा जेव्हां भरेल तेव्हां त्या सभेत प्रांतांनीं अध्यक्षांना खुशाल निक्षून सांगावें कीं, आम्हांला नेमून दिलेल्या या गटांत आम्हांला राहावयाचें आहे का नाही तें ! गांधीजी शेवटीं म्हणतात की, “ योजनेमधल्या विसंगत कलमाचें मी म्हणतां असेंच स्पष्टीकरण करावयाला पाहिजे. आणि तसेंच जर तें असेल तर मग या योजनेबाबत काळजी करण्याचें कारण काय ? ” योजनेमधल्या दोन कलमांच्या विसंगतीबाबत हें जें शब्द जंजाळ उत्पन्न झालेले आहे त्यांत मोठे मोठे लोक अडकून पडलेले आहेत. आमचे मित्र ‘ लोकमान्य ’ कार पांडुरंगपत गाडगीळ हेदेखील या शाब्दिक चक्रव्यूहांत अडकलेले आहेत; आणि ‘ ग्रूप ’ म्हणजे ‘ गट ’ ‘ सेक्शन ’ म्हणजे ‘ विभाग ’ म्हणजे ‘ ग्रूप ’ हा ‘ सेक्शन ’ नव्हे अन् ‘ सेक्शन ’ हा ‘ ग्रूप ’ नव्हे, असली घटापटाची निरर्थक बडबड ते देखील करू लागले आहेत. आतां काय सांगावे !

तथापि वर्किंग कमिटीनें दाखविलेल्या या कलमांच्या विसंगतीवर खुद्द शिष्टमंडळानें जो खुलाशाचा व्हाकशास्रोत टाकलेला आहे त्यामुळे सर्व गोष्टी इतक्या लस्स दिसू लागल्या आहेत कीं, वास्तविक हें शब्दांचें जंजाळ यापुढें असें चालविणें आतां अगदीं अनावश्यक आहे ! या योजनेला एवढासुद्धा थक्का

लागतां कामा नये. ही आहे त्याच स्वरूपांत स्वीकारली पाहिजे असें शिष्टमंडळानें पुन्हां बजावून सांगितलें आहे. तरी लोक या योजनेबद्दल आतां विनाकारण शिष्टमंडळाला सूचना कां करीत बसले आहेत कोणास ठाऊक ? योजनेमध्ये नेमून दिलेल्या गटात सामील व्हावयाचें कीं नाही हें प्रांतांनीं आरभीच ठरवावें असा जो अर्थ लावण्याचा काँग्रेस वॉकिंग कमिटीनें प्रयत्न केला आहे तो आपल्याला मुळीच मान्य नाही असें शिष्टमंडळानें स्पष्टपणें सांगितलेलें आहे. आणि नंतर याबाबत शिष्टमंडळानें आणखी एक जें विधान केलेलें आहे, त्यांत शिष्टमंडळाचा सारा कावा स्पष्टपणें उघडकीस आलेला आहे. म्हणून त्या विधानाकडे आम्ही आमच्या वाचकांचे मुद्दाम लक्ष वेधतो. शिष्टमंडळ म्हणनें कीं, 'हे प्रांत विशिष्ट तऱ्हेनें कां एकत्रित करण्यांत आलेले आहेत, ह्याचीं कारणें जगजाहीर आहेत. आमच्या योजनेचें हेंच एक मौलिक वैशिष्ट्य आहे !' लक्षांत ठेवा, 'ब' आणि 'क' या गटांत जे प्रांत मजीबिरुद्ध दडपण्यांत आले आहेत, त्याच्यामार्गे शिष्टमंडळाचा एक विशिष्ट हेतु आणि डाव आहे. आपल्या पाकिस्तानमध्ये याच प्रांताचा समावेश व्हावा अशी आजपर्यंत मुस्लिम लीगची जी मागणी होती ती पाकिस्तान नाकारल्याचा नुसता देखावा करून शिष्टमंडळानें या गटाच्या आंवरणाखाली मान्य केलेली आहे, हें आतां आपल्याच तोंडून त्यांनीं कबूल केलेलें आहे. म्हणूनच त्यांच्या योजनेचें हेंच एक अपरिवर्तनीय वैशिष्ट्य होऊन बसलेलें आहे. याचा स्वच्छ, आणि स्पष्ट अर्थ असा आहे कीं, 'ब' आणि 'क' गट अशीं नांवें देऊन शिष्टमंडळानें मुस्लिम लीगच्या पदरांत जें पाकिस्तान टाकलेलें आहे, तेंच त्यांच्या योजनेचें स्वरूप आहे. आणि ते स्वरूप शिष्टमंडळ कांही केल्याही बदलावयाला तयार नाही ! महात्मा-जींना आणि वॉकिंग कमिटीला विसंगत वाटणाऱ्या आपल्या योजनेमधल्या पोटकलमांचा अर्थ इतक्या उघडपणें शिष्टमंडळानें नीट समजावून सांगितल्या-नंतर आतां त्यांच्याशी निष्कारण वाटाघाटी करण्यांत काय अर्थ आहे ? बाकी शिष्टमंडळाच्या या खुलाशाला आतां महात्माजी काय उत्तर देताहेत तें बरीक पाहण्यासारखें आहे.

गटामध्ये आरंभी सामील झाल्यानंतर मागाहून प्रांतांना बाहेर येण्याची मुभा ठेवण्यांत आली ही या योजनेमधील फार मोठी लुच्चेगिरी आहे. ती देखील शिष्टमंडळाच्या या खुलाशामध्ये बाहेर आलेली आहे. तिकडे आम्ही चाचकांचे मुद्दाम लक्ष वेधू इच्छितो. जनांचे जीनांनी असा एक आक्षेप काढला होता की, 'गटामधून प्रांताने शेवटी बाहेर पडावयाचे ते लोकांची सार्वत्रिक मत नोंदणी करून ठरवावे' असे आमचे मागणे असता शिष्टमंडळाने ते मान्य केले नाही. नवीन घटनेप्रमाणे निवडून आलेल्या नव्या कायदेमंडळाने ते ठरवावे असे शिष्टमंडळ म्हणते.' याबाबत शिष्टमंडळाने आपल्या खुलाशामध्ये जे उत्तर दिले आहे, त्यांत त्यांनी आपली पूर्वीची भाषा सोडून देऊन जवळ जवळ जीनांचेच म्हणणे मान्य केले आहे. शिष्टमंडळ म्हणते की, 'गटामधून प्रांतांनी बाहेर पडावे' की नाही ते जनताच ठरविणार आहे. कारण, नवीन घटनेप्रमाणे होणाऱ्या नव्या कायदेमंडळाच्या निवडणुकी प्रांताने त्या गटांत रहावे का न रहावे या एकाच मुद्यावरच लढविल्या जातील आणि त्यावर सर्वच मतदार जनतेला निर्णय देण्याची संधि मिळेल !' याचा स्पष्ट अर्थ असा की 'ब' आणि 'क' गटांतून म्हणजे 'पाकिस्तान' मधून 'सरहद्द प्रांत' किंवा 'आसाम' यांनी बाहेर पडावयाचे की नाही याच मुद्यावर नवीन घटनेच्या पहिल्या निवडणुकीचे मतदानाचे नियम आणि मतदारांच्या याद्या 'ब' आणि 'क' गट बहुमताने तयार करणार ! म्हणजे काय बिशाद आहे सरहद्दप्रांत आणि आसाम फिरून पाकिस्तानच्या जवळच्यामधून बाहेर पडतील ! छे, छे, आम्हांला तर शिष्टमंडळाचा हा सारा डाव निव्वळ डांबिसपणाचा वाटतो ! आज सरहद्द आणि आसाम प्रांत हे जे काँग्रेसच्या वर्चस्वाखाली आपणाला दिसत आहेत ते काँग्रेसच्या हातामधून काढून घेऊन त्यांना जबरदस्तीने पाकिस्तानच्या घशांत घालण्यासाठी शिष्टमंडळाने हे 'ब' आणि 'क' नांवाचे दोन सांपळे बनविलेले आहेत आणि त्या सांपळ्यांमधून आरंभी कोणत्याही प्रांतांना बाहेर जाण्याची त्यांनी मुभा ठेविलेली नाही ! म्हणून आमचे म्हणणे आता असे आहे की यापुढे या याजनेवर किंवा त्या योजनेमधील विसंगतीवर शाब्दिक जंजाळ अधिक

चाढवीत न बसतां काँग्रेसने ही योजना एकदम फेंटाळून टाकावी आणि स्वातंत्र्याच्या पुढील लढ्याच्या तयारीला लागावे ! खरोखर शिष्टमंडळाची ही योजना म्हणजे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मानगुटीवर पाकिस्तानचा राक्षस कायमचा बसवून या देशांतलें आपलें स्थान सुरक्षित करण्याची साम्राज्यशाहीची ही भयकर युक्ति आहे, याविषयी आम्हांला तर मुळीच शंका राहिली नाही !

समसमानतेच्या समंधाची बाधा ! ; : ५

सध्यां सान्या हिंदुस्थानचें लक्ष दिल्लीकडे लागून राहिलेलें आहे. प्रत्येक तासातासाला आणि प्रत्येक घटकेला दिल्लीहून काय बातमी येते हें समजण्याला जो तो उत्सुक झालेला आहे. दिल्लीहून फारशी चांगली बातमी येईल अशी आशा मात्र कोणाला वाटत नाही. गेल्या आठवड्यांत या वाटाघाटीचें वातान्तरण इतकें बिघडून गेलेलें आहे कीं, आता त्याच्यामधून फारसें कांहीं निष्पन्न होईल असें वाटत नाहीं. महात्मा गांधी परवां परवांपासून आपल्या प्रार्थनेच्या वेळेच्या भाषणांत आभाळाकडे बघून, ' फळांची आशा न घरतां निष्काम करीत जावें,' असें जेव्हां सांगू लागले, तेव्हां आतां या वाटाघाटीमध्ये कांहींच राम राहिलेला नाहीं असें आम्हीं ओळखलें. घरांत एकादें म्हातारें माणूस बरेंच दिवस मरत पडावें म्हणजे घरांतल्या मंडळींची जशी स्थिति होते तशी या वाटाघाटीमुळें सर्वांची स्थिति झालेली आहे. तें म्हातारें माणूस धड बरेंही होत नाहीं अन् धड मरतही नाहीं ! मेळें एकदाचें तें म्हणजे माणसाला आंधोळ करून मोकळें होतां येतें आणि पुढच्या कामाला तसा लागता येतें ! तसें या वाटाघाटीचें झालेलें आहे. शिष्टमंडळाच्या या योजनेमध्ये कांहीं एक अर्थ नाहीं हें प्रत्येक स्वातंत्र्यवादी माणूस ओळखून आहे. या योजना फेंकून द्या, अशी काँग्रेस समाजवादी पुढाऱ्यांनीं आणि पुरोगामी गटाच्या कार्यकर्त्यांनीं अगदीं स्पष्टपणें घोषणा केलेली आहे. हें जरी खरें असलें तरी काँग्रेसला हें लफडें सहजासहजी हातावरून काढून टाकतां येणार नाहीं, काँग्रेस एक जबाबदार संस्था आहे. एकदां तिनें जें काम हातीं घेतलें तें तिला अगदीं शेवटपर्यंत तडीला पोहोचवायला पाहिजे. उगाच ढोक्यांत राख घालून अर्थीमर्धी का तें

तिला सोडतां येईल ? या वृष्टीनेच कॉंग्रेस या वाटाघाटीच्या मढ्याच्या नाकाला सूत लावून अद्यापपर्यंत मोठ्या सहनशीलतेने बसून आहे. वाटाघाटीचा शेवटचा श्वास सपला म्हणजे कॉंग्रेस शिष्टमंडळाच्या नांवाने आंधोळ करून ताबडतोब पुढील कामाला लागेल !

ब्रिटिश शिष्टमंडळाने सोळा मे दिवशीं प्रसिद्ध केलेली देशाच्या स्वातंत्र्याचा योजना ही अत्यंत कुचकामी आहे अशी आम्हीं त्याच वेळीं तिची नाडीपरीक्षा करून ठेवलेली आहे. या योजनेमध्ये देशाचे स्वातंत्र्य आम्हांला तरी कुठें दिसत नाही; एवढेच नव्हे तर ती योजना स्वीकारल्याने बेचाळीस सालीं सुरू झालेला स्वातंत्र्याचा जो लढा कॉंग्रेसने जवळ जवळ जिंकित आणलेला आहे त्यामध्ये कोलदांडा पडेल आणि तो बिनमुदत लांबणीवर पडेल याविषयी आमची खात्री आहे ! मुस्लिम लीग आणि सस्थाने यांच्या साथीने हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या क्षेत्रामध्ये गुप्त सुरुंग पेरून ठेवण्याचें हें ब्रिटिश शिष्टमंडळाने मोठें कुशल कारस्थान रचलेलें आहे. म्हणून तें याच वेळीं हाणून पाडलें पाहिजे असें आम्ही आमचें मत त्याच वेळीं निर्भाडपणें व्यक्त करून ठेवलेलें आहे. ज्याअर्थी कॉंग्रेसच्या आतापर्यंतच्या सर्व शत्रूंनीं या योजनेचा एकमताने स्वीकार करावा असें एकजात म्हटलेलें आहे त्या अर्थी या योजना अत्यंत टाकाऊ असल्या पाहिजेत हें उघड आहे ! याला आणखी निराळा पुरावा देत बसण्याचें काहीच कारण नाही !

हिंदुमहासभेचे हगामी अध्यक्ष धर्मवीर अण्णाराव भोपटकर यांनीं शिष्टमंडळाची योजना तिच्यामध्ये कांहींही उणेपणा असला तरी स्वीकारावी असें आपलें स्वच्छ मत दिलेलें आहे. शिष्टमंडळाने पाकिस्तानला शब्दांत तरी नकार देऊन टाकला एवढ्यावरच हे बेटे सदाशिव पेटेंतले भटजी एकदम खूष होऊन गेले, आणि आपल्या कमरेचें डोक्याला गुंडाळून हिंदुमहासभेचा विजय झाला तें म्हणून टणाटणा नाचू लागले. आम्ही पूर्वीच भाकित करून ठेवल्याप्रमाणें जनाब जीनांनीं आणि मुस्लिम लीगनें या योजनेचा मोठ्या उत्साहाने स्वीकार केलेला आहे. सुरुवातीला त्यांनीं योजनेविरुद्ध नाकें मुरड-

प्याचें पुष्कळ सोंग आणलें होतें. पण त्या सोंगांत कांहीं दम नव्हता हें त्याच वेळीं आम्हीं सांगितलें. आधळा मागतो एक आणि देव दोतो दोन ! तसें मुस्लिम लीगचें झालें. त्यांनीं एक पाकिस्तान मागितलें तर शिष्टमंडळानें त्यांना दोन पाकिस्तानें देऊन टाकलीं. आणि सरहद्दप्रांत नि आसाम या प्रांतांसारख्या कट्टर काँग्रेसवादी प्रांतांच्या माना त्यांच्या हातांत कायमच्या देऊन टाकल्या. आणखीन् हो त्यांना काय पाहिजे ? कसलाही लढा किंवा श्रमन करतां फुकटांत जर त्यांच्या लुगीमध्ये ही पाकिस्तानें पडलीं तर त्यांनीं तीं काय म्हणून नाकारावीं ? योजना स्वीकारतांना जीनांनीं ही गोष्ट मुळींच लपविली नाहीं. शिष्टमंडळाच्या योजनेंत आपल्या पाकिस्तानचे नाकडोळे स्फुटपणें दिसत असल्याचें त्यांनीं सांगितलें आणि या योजनेच्या आचारावर पुढल्या दहा वर्षांत आपण मुसलमानांना पाकिस्तान मिळवून देऊ अशी त्यांनी घोषणा केली ! सस्थानिकांनींही या योजनेचा स्वीकार केलेलाच आहे. कारण ब्रिटिश राज्यकर्ते या देशातून निघून गेल्यानंतर हे संस्थानिक म्हणे संपूर्णपणें स्वतंत्र होणार आहेत ! चैन आहे लेकांच्यांची ! मग ते या योजनेचा स्वीकार कां करणार नाहींत बरें ? एकूण काय, तर हिंदुसभेचे अध्यक्ष, मुस्लिम लीग आणि सस्थानिक या काँग्रेसच्या कट्टर शत्रूंनीं या योजनेचा स्वीकार केलेला आहे, असें असतां या योजनेवर आतां काँग्रेस काय हतका विचार करीत बसलेली आहे. हे आपल्याला पहावयाला पाहिजे ! ज्या योजनेमध्ये जीनाला हिंदुस्थानचे दोन तुकडे दिसत आहेत त्या योजनेमध्ये काँग्रेसला स्वतंत्र आणि अखंड हिंदुस्थान दिसुं शकेल, असें मानणेंच मुळीं चुकीचें आहे. मग असें जर आहे तर, 'एक घाव अन् दोन तुकडे' या न्यायानें काँग्रेस या योजनेचा निकाल कां लावून टाकत नाहीं ?

शिष्टमंडळाची योजना प्रसिद्ध झाल्यानंतर महात्मा गांधी आणि काँग्रेस वर्किंग कमिटी यांनीं त्या योजनेवर आपापलीं भाष्ये प्रसिद्ध केलीं. वर्किंग कमिटीला या योजनेमध्ये देशाच्या स्वातंत्र्याचें चित्र कुठेंच दिसून आलें नाहीं. महात्माजींना मात्र या योजनेमधून स्वातंत्र्याची सनद निर्माण करतां येईल अशी शक्यता दिसली. ते म्हणाले, " ब्रिटिश सरकारला जेवढें देतां येईल तेवढें त्यांनीं दिलेलें आहे. " तथापि शिष्टमंडळाच्या निवाड्यामधल्या पंधराव्या कलमांतील

पांचव्या पोटकलमाच्याबाबत दोघेही घोंटाळून बसले. ज्या विभागांत आरंभी प्रांतांना ढकलण्यांत आलेलें आहे त्या विभागांतून बाहेर येण्याची त्यांना मोकळीक आहे, असा त्या पोटकलमाचा अर्थ वकिंग कमिटीने लावला तर महात्माजी म्हणाले की, “एवढ्या उदात्त खलित्यामध्ये सक्तीचें तत्त्व मुळीं असेलच कसें ?” पण त्याबाबत शिष्टमंडळानें स्पष्ट खुलासा करून सांगितलें की, वकिंग कमिटी आणि महात्मा गांधी यांनी त्या पोटकलमाचा जो अर्थ लावलेला आहे तो चुकीचा असून, आपापल्या विभागामधून प्रांतांना बाहेर पडण्याची मुभा आरंभी मुळींच ठेवण्यांत आलेली नाही ! शिष्टमंडळाच्या या खुलाशाला महात्माजी काय उत्तर देतील तें वाचावयाला आम्ही टपून बसलों होतो. पण महात्माजींनीं तसें करण्याचें टाळलेलें आहे. आपण जाहीर केलेल्या योजनेची चौकट आपणाला एवढीसुद्धा बदलता येणार नाही, असें शिष्टमंडळानें सांगितल्यानंतर महात्माजी आणि काँग्रेस वकिंग कमिटी यांनी योजनेबाबत अधिक वाटाघाटी करावयाचें बंदच केलें. त्याचें कारण असें की, शिष्टमंडळाच्या योजनेमधील कलमांचा किंवा पोटकलमांचा अर्थ लावण्याचा अधिकार शिष्टमंडळाचा नसून तो घटनासमितीचा आहे, असेंच दोघांनाहि वाटतें. घटना समिती तयार झाल्यानंतर आपण बघू की, पंधराव्या कलमाधील पांचव्या पोटकलमाचा अर्थ आपण म्हणतो असा आहे की, शिष्टमंडळ आतां करते तसा आहे ! तेवढ्यासाठी पुढच्या साऱ्या वाटाघाटी आतांच थांबवून धरण्यामध्ये काय अर्थ आहे ! या एकाच दृष्टीनें मग काँग्रेस ‘मध्यतर सरकार’ बनविण्याच्या प्रश्नाकडे वळली. पण त्या मार्गांत समसमानतेचा सैतान येऊन समोर उभा राहिला आणि त्यामुळें वाटाघाटीचें स्वरूपच पार बदलून गेलें !

हा समसमानतेचा समंध पाहिल्या सिमला परिषदेच्या वेळीं जन्माला आला. तथापि त्या वेळींही समसमानतेला काँग्रेसनें मुळींच मान्यता दिलेली नव्हती. कार्यकारी मंडळाच्या पंधरा जागांपैकी काँग्रेसनें फक्त तीनच जागा मुस्लिम लीगला देऊं केलेल्या होत्या. लॉर्ड वेव्हेल यांनींही त्या वेळीं जीनाची समानतेची मागणी मान्य केली नाही म्हणून पाहिल्या सिमला परिषदेचा त्या वेळीं बाजा वाजला ! मग आतां जीना समसमानतेचा हट्ट कां धरून बसले आहेत बरे ? खरें याहतां त्यांना असा हट्ट धरून बसण्याचें कांहीच कारण नाही. हिंदुस्थान-

नांत हिंदु आणि मुसलमान अशी दोन राष्ट्रे आहेत म्हणून हिंदूंच्या बरोबरीने मुसलमानांना राज्यकारभारांत भाग मिळावयाला पाहिजे असे ते पूर्वी म्हणत असत; पण दोन राष्ट्रांच्या या त्यांच्या सिद्धांताला शिष्टमंडळाने आपल्या योजनेमध्ये कायमची मूठमाती देऊन टाकलेली आहे. असे असूनही ही योजना जर जीनांनी स्वीकारलेली आहे तर मग समसमानतेची मागणी करण्याला आता त्यांना काय बरे तोंड आहे ? काँग्रेसचे हेच म्हणणे आहे. दोन राष्ट्रांचा सिद्धांत आणि त्याच्या बरोबर समसमानतेचे तत्त्व आता शिष्टमंडळाने निकालांत काढलेले असल्याने फिरून तो प्रश्न आता विचारांत घेता येणार नाही असे काँग्रेसने लॉर्ड वेव्हेल यांना स्पष्टपणे सांगितले आहे. जीनांना आणि मुस्लिम लीगला जेवढा काही मिळेल तेवढे पाहिजेच आहे. त्यांना पाव पाहिजे, लोणी पाहिजे अन् वर मुरवाही पाहिजेच आहे. दोन पाकिस्ताने मिळून वर त्यांना मध्यवर्ती राज्यकारभारात समसमानतेच्या लोण्याचा गोळाही आणखी चापायला मिळाला तर तो काय त्यांना नको आहे ? पण काँग्रेसने या वेळी समसमानतेच्या तत्त्वाला स्पष्टपणे नकार देऊन मुस्लिम लीगच्या लोभीपणाला आणि लोचटपणाला चांगलीच थप्पड लगावलेली आहे ! समसमानतेला तात्पुरती मान्यता दिली तर तेवढ्या बळावर हे उटाचे पिल्लू हिंदी राजकारणाच्या तंबूत कायमचे मुकाम करून बसेल हे काँग्रेस चांगलेच ओळखून आहे. शिवाय पुढील हद्द वर्षांत पाकिस्तान स्थापन करण्याच्या प्रतिज्ञेने 'मध्यंतर सरकार'मध्ये सामील होऊ पाहणाऱ्या 'मुस्लिम लीग' ला काँग्रेसने तरी समसमानतेचा हक्क काय म्हणून द्यावा ? अखंड हिंदुस्थानची कल्पना मान्य करून जर मुस्लिम लीग मध्यवर्ती सरकारात काँग्रेसशी सहकार्य करावयाला तयार होईल तर समसमानताच काय; पण मुस्लिम लीगला काँग्रेस काय वाटेल ते द्यावयाला तयार होईल ! पण जीना जोंपयंत आहे तोंपयंत हे होणे कालत्रयी शक्य नाही !

काँग्रेसने 'मध्यंतर सरकार' मध्ये समसमानतेचे तत्त्व मान्य करण्याच्या बाबतीत लॉर्ड वेव्हेल यांना स्पष्टपणे नकार दिलेला आहे, म्हणून त्या खडकावर शेवटी शिष्टमंडळाच्या वाटाघाटीचे तारुं फुटणार आणि तेरा आठवड्यांपूर्वी या वेळांत आलेले हे ब्रिटिश शिष्ट हात हालवीत आले तसे रिकामे परत जाणार

असें पुष्कळांनीं भाकित केलेलें आहे. पण आम्हांला तसें वाटत नाही. “सम-समानतेचें आश्वासन लॉर्ड वेव्हेल यांनीं आधी आपणाला दिलें म्हणून आपण ही योजना स्वीकारली आणि आतां व्हाईसरॉयसाहेब आमचा विश्वासघात करीत आहेत !” असा कागावा जनाब जीना यांनीं जरी कितीहि चालविला तरी त्याच्यांत कांहींच दम नाही ! काँग्रेसने ‘मध्यंतर सरकार’ मध्ये भाग घेण्याचें नाकारलें तर राज्यकारभाराची धुरा स्वतःच्या एकट्याच्या खांद्यावर घेण्याची मुस्लिम लीगची छाती नाही, आणि शिष्टमंडळालाहि तो मार्ग पत्करण्याचें धैर्य व्हावयाचें नाही. मुस्लिम लीगवांचून ‘मध्यंतर सरकार’ बनविण्याचें सामर्थ्य काँग्रेसमध्ये असलें तरी मुसलमानांना खूष करण्यासाठीं धडपडणाऱ्या शिष्ट-मंडळाला त्याबद्दल आस्था वाटणें शक्य नाही. समसमानतेच्या बाबतींत काँग्रेसने आपली भूमिका अशीच अदळ ठेवली तर जनाब जीना झक मारीत त्याला कशीबशी मान्यता दिल्यावांचून राहणार नाहीत. कारण पुढील दहा वर्षांत त्यांना ‘ब’ आणि ‘क’ गटामधून पाकिस्तान निश्चितपणें निर्माण करण्याची शक्यता जर दिसते आहे, तर ते ही संधि एवढ्या तेवढ्यासाठीं कां म्हणून घालवितील ? काँग्रेसचें म्हणणें मुस्लिम लीगला शेवटीं मान्य करावेंच लागलें. तथापि त्या मान्यतेमधून पाकिस्तानवादी मुसलमानांचें अखंड आणि स्वतंत्र हिंदुस्थानवादी काँग्रेसजनांचें जें कांहीं घेडगुजरी ‘मध्यंतर सरकार’ अस्तित्वांत येईल तें एक दिवस तरी सरळ राज्यकारभार करूं शकेल किंवा काय याची आम्हांला शंका आहे. शिष्टमंडळाची योजनाच मुळीं इतकी घातुक आहे कीं, त्या योजनेच्या अन्वये निर्माण झालेली घटनासमिति किंवा बनविण्यांत आलेलें ‘मध्यंतर सरकार’ प्रत्येक पावलें पावलीं वाटेंत अडून बसल्याविना राहणार नाही. म्हणून ही योजना आज स्वीकारणें म्हणजे आजचें मरण उद्यांवर ढकलणें एवढाच त्याचा अर्थ होय ! या योजनेच्या मार्गानें देशाला स्वातंत्र्य मिळणें अगदीं अशक्य आहे. त्यासाठीं काँग्रेसला आज ना उद्यां निराळा लढा हा लढावा लागणारच ! तो कांहीं टळत नाही ! हें या वेळीं ओळखूनच काँग्रेसने या योजनेचें घोंगडें आपल्या गळ्यामध्ये अडकवून बनतेची दिशाभूल करण्याच्या भानगडींत पडूं नये असें आमचें म्हणणें आहे !

अखेर म्हाताऱ्याने गांठलेच : : ६

दिल्ली येथे गेले तीन महिने ज्या राजकीय वाटाघाटी चालूच राहिलेल्या आहेत त्यांचे आतां एक लांबलचक आणि कंटाळवाणे असे हरिदासी आख्या-नच होऊन बसलेले आहे. कुठूनही ते सांगावयाला सुरुवात केली आणि कुठेही ते संपविले तरी मुद्याच्या वृष्टीने फारसे बिघडत नाही. या एरंडाच्या गुऱ्हाळा-मधून आतां काय निष्पन्न होणार आहे हे तर सागणे अतिशय कठीण होऊन बसलेले आहे. तीन महिन्यापूर्वी हिंदुस्थानात पाऊल टाकल्यापासून या शिष्ट-मंडळाने या देशामध्ये एवढे कांही बौद्धिक धुकें आणि मानसिक घोटाळा निर्माण करून टाकलेला आहे की, आतां आपण आहेत कुठे आणि जाणार कुणीकडे याचा मोठ्या मोठ्या माणसांना भ्रम पडून राहिलेला आहे. त्यांनी देशापुढे ठेवलेली स्वातंत्र्याची योजना म्हणजे एक 'भूलभुलैट्या' किंवा 'चक्रव्यूह' आहे. या चक्रव्यूहामध्ये जो एकदा अडकेल तो पुन्हां सहीसलामत काही बाहेर येणार नाही. त्या योजनेमधल्या कोणत्या शब्दाच आणि कोणत्या कलमाचा काय अर्थ होईल आणि त्यातून कोणकोणता नवा अर्थ बाहेर निघेल हे एक परमेश्वराला नव्हे ते एक त्या शिष्टमंडळालाच ठाऊक ! म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी अगदी प्रारंभी प्रार्थना करून ठेविली होती की, या योजनेमधल्या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ उमजण्याची बुद्धि परमेश्वर आम्हांला देवो ! या योजनेच्या जो जो नादी लागला त्याची शेवटी फजिती झाली, अजून झाली नसली तरी पुढे होईल ! अगदी नक्की.

हिंदुसभेचे टेंपररी अध्यक्ष धर्मवीर अण्णाराव भोपटकर आणि त्यांच्या पठेमधील कांही भगवे गणंग यांना तर या योजनेमध्ये हिंदुमहासभेचा प्रचंड

विजय दिसला ! ती योजना डोक्यावर घेऊन ते अक्षरशः नाचू लागले. पण परवां दिल्लीला हिंदुमहासभेच्या कार्यकारिणीने ही योजना एकदम नापसंत ठराविल्यामुळे महाराष्ट्रांतले हे महामठ हिंदुत्वविष्ठ सपशेल तोंडघशीच पडले ! आमचे मित्र 'लोकमान्य' कार पांडुरंगपत गाडगीळ ! एवढे कांटेकोर, अभ्यासू आणि चोखदळ सपादक ! पण या योजनेच्या नादीं लागून त्यांनीही आपले चांगलेच हसू करून घेतले. सोळा मेची योजना त्यांना अतिशय समाधानकारक वाटली. काँग्रेस ही योजना एकदम स्वीकारणार असाच त्याचा अभिप्राय पडला; पण पुढे काँग्रेस या योजनेची जेव्हा इळूइळू चिरफाड करू लागली आणि देशामधले जनमत जेव्हा योजनेविरुद्ध गरम होऊ लागले, तेव्हा गाडगीळांची भयंकरच तिरपीट उडाली आणि गेल्या सोमवारी 'मध्यंतर सरकार'वाचत जेव्हा व्हाईसरॉयानी आपला निवाडा जाहीर केला तो वाचून तर आम्ही पोट धरधरून हंसलो. गाडगीळ म्हणाले, "या सर्व बाबी विचारांत घेता काँग्रेस वर्किंग कमिटी व्हाईसरॉयाची योजना फेटाळून लावीलच असें भविष्य सांगण्याची घाई आम्ही करीत नाही आणि या नाजूक आणि स्फोटक प्रसंगी काँग्रेस वर्किंग कमिटीने कोणताही निर्णय घेतला तरी तो योग्य असलच असें आम्ही आधी म्हणून ठेवतो." गाडगीळांनी हा जो बगारामी विनोद निर्माण केला त्याबद्दल आम्ही गाडगीळांना दोष देत नाही. हा त्या योजनेचा परिणाम आहे. शिष्टमंडळाच्या या फसव्या योजनेच्या नादीं जो जो लागेल तो तो भ्रमिष्ठ होईल, त्याचा 'बगाराम' होईल, असेंच त्याच्यांत 'मृगजळ' आहे. म्हणूनच त्याच्या मार्गे धावून स्वतःचे हसू कोणी करून घेऊ नये असें आम्ही गेला महिनाभर जीव तोडून सांगत आहोत.

इतकें 'मंगलाचरण' गायल्यानंतर आतां आम्ही आख्यानाचें चऱ्हाट बळायला सुरुवात करतो. सोळा मे दिवशीं शिष्टमंडळानें आपली घटना समितीची योजना जाहीर केली. ही योजना मुस्लिम लीगनें स्वीकारली. पण ती काँग्रेसला समाधानकारक वाटली नाही. तिनें शिष्टमंडळाकडून कांहीं गोष्टींचा खुलासा मागितला. शिष्टमंडळानें सांगितलें की, "ही योजना आहे त्या स्वरूपांतच तुम्हांला स्वीकारावी लागेल. आम्ही तिच्यांत आतां कांहींही बदल करू शकणार नाही."

त्यावर काँग्रेसने दिर्घकालीन प्रश्न तात्पुरता बाजूला ठेवला आणि ती 'मध्यतर सरकार'च्या प्रश्नाचा विचार करू लागली. पण या बाबतीतही पुनः पेंचप्रसंग निर्माण झाला. कारण 'मध्यंतर सरकारा'त मुस्लिम लीग समानता मागू लागली. मध्यवर्ती राज्यकारभारात कोणत्याही तऱ्हेची समानता आपण मुसलमानांना द्यावयाला तयार नाही, असे काँग्रेसने व्हाईसरॉयांना स्पष्टपणे बजावून सांगितले. ह्या आणि आणखी दोन तीन मुद्यावर काँग्रेसने शिष्टमंडळाची योजना चौदा जून रोजी साफ फॅटालून लावली ! तेव्हा व्हाईसरॉय साहेबांना पुनः निवाडा देण्याची पाळी आली. लीग आणि काँग्रेस यांची एकवाक्यता कांही कधी व्हायची नाही; दर वेळेला त्यांचे गाळे अडून बसावयाचे आणि मग सरकारने अखेर त्यावर आपला निर्णय द्यावयाचा आणि मग त्यांनी तो मुकाट्याने मान्य करावयाचा (किंवा न करावयाचा !) हा खाक्या आतां हिदी राजकारणात चालू झाला आहे. त्याप्रमाणे व्हाईसरॉयांनी सोळा जून रोजी संमिश्र सरकार बनविण्याच्या बाबतचा आपला दुसरा निवाडा जाहीर केला !

देशापुढे फार महत्त्वाचे आणि विकट प्रश्न आहेत. ते सोडविण्यासाठी अत्यंत कर्तबगार आणि प्रातिनिधिक व्यक्ती तऱ्हेचे 'मध्यंतर सरकार' असले पाहिजे म्हणून व्हाईसरॉयांनी काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि अल्पसंख्यांक यांच्यापैकी चौदा जणांची निवड केलेली आहे. मुस्लिम लीगचे पांच, काँग्रेसचे सहा (हरिजन धरून) एक शीख, एक ख्रिस्ती व एक पारशी असे हे चौदा होत. सोळा मेच्या योजनेप्रमाणे घटनासमितीचे काम सुरू होणार आहे, या गोष्टीला या चौदा जणांची मान्यता आहे असे समजून व्हाईसरॉयांनी त्यांना मध्यंतर सरकारात सामील होण्यासाठी व्यक्तिशः आमंत्रणे धाडलेली आहेत. या चौदा जणांना कोणकोणती खाती द्यावयाची किंवा त्यांच्यामध्ये कामाची कशी कशी वांटणी करावयाची, हे व्हाईसरॉय पक्षनेत्यांच्या संमतीने ठराविणार आहेत. या चौदा जणांची निवड करण्यामध्ये कोणतेही जातीय तत्त्व वापरलेले नाही. किंबहुना कोणताही जातीय प्रश्न सोडविण्याचे वेळी जातिप्रमाणाचा हा नमुना आदर्शभूत म्हणून समजण्यात येणार नाही, असे व्हाईसरॉयांनी आश्वासन दिलेले आहे. मुस्लिम लीगने किंवा काँग्रेस यापैकी कोणत्याही पक्षाने—किंवा दोघांनीही—जर

हा निर्णय स्वीकारला नाही तरी देखील सोळा मेची योजना स्वीकारणाऱ्या दुसऱ्या मंडळीचे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असे 'मध्यंतर सरकार' आपण बनविल्यावाचून राहणार नाही अशीही धमकी व्हाईसरॉयांनी दोन्ही पक्षांना देऊन ठेवलेली आहे.

'समिथ सरकार' बनविण्याचे बाबतीत व्हाईसरॉयांनी जो हा निवाडा दिलेला आहे आणि जीं नावे सुचविली आहेत त्याबद्दल कोणाला काय काटते हे पाहण्यासारखे आहे. महात्मा गांधी ह्यांनी तर सध्या पृथ्वीतलावरील माणसांना कळेल अशी भाषा वापरण्याचे जवळ जवळ सोडूनच दिले आहे. शिष्टमंडळ देशांत येईपर्यंत ते राजकारणी मुत्सद्याप्रमाणे बोलत होते, पण शिष्टमंडळ आल्यापासून तर ते खरोखरच एकाद्या हिमालयामधल्या साधू-प्रमाणे कांही तरी अज्ञय आणि अद्भुत बोलू लागले आहेत. ते म्हणाले, व्हाईसरॉयांचा हा निवाडा चंद्रासारखा आहे. म्हणजे त्यात सौंदर्य आहे आणि डागही पण आहे. चांगल्या दृष्टीने बघायचे तर त्या डागाने ह्या चंद्राचे सौंदर्य उलट वाढलेलेच आहे ! " देशांमधील अनेक स्वातंत्र्यवादी लोकांना व्हाईसरॉयांच्या निवाड्याचा हा चंद्र खग्रास ग्रहण लागलेल्या परवाच्या चंद्राप्रमाणे अमंगल आणि भेसूर दिसत असतांना महात्माजींना मात्र तो एहवीच्या चंद्राप्रमाणे क्षणभर कां होईना पण—आल्हादकारक दिसू शकावा हे एक नवलच नवे काय ! तथापि, त्याबरोबर महात्माजींनी असेही म्हणून ठेविलेले आहे हे विसरू नये की, साम्राज्यशाहीच्या परपरेचे माठोडे शिष्टमंडळ आपल्या पाठीवर घेऊन जे आलेले आहे ते एका रात्रीमध्ये कसे बरे फेंकून देऊ शकेल ? शिष्टमंडळाच्या किंवा व्हाईसरॉयांच्या निवाड्यामध्ये साम्राज्यशाहीचे माठोडे सर्वस्वी फेंकलेले नाही हे महात्माजींचे म्हणणे मात्र बरोबर आहे.

व्हाईसरॉयांच्या यादीमध्ये मुस्लिम लीगवाले पांच मुसलमान आहेत आणि एक हरिजन सोडून दिला म्हणजे पांच कॉंग्रेसवादी हिंदु राहतात. म्हणजे सर्व हिंदु आणि मुसलमान यांच्यामधल्या समानतेचे तत्त्व या यादीमध्ये म्रित्त झरलेले आहे अशी मुस्लिम लीगवाल्यांनी आणि हिंदुसंभावकत्वांनी आपली सम-

जुत करून घेतलेली आहे. त्यामुळे काहीं मुस्लिम लीगवाले या यादीवर बेहद खूष आहेत. ते म्हणतात, “आम्ही मागितलेल्या सर्व मागण्या जरी व्हाईसरॉयनीं मान्य केलेल्या नसल्या तरी हिंदु आणि मुसलमान यांची समानता तर त्यांनी मान्य केलेली आहे, इतकेंच नव्हे तर या यादीत निवडलेले पाचही मुसलमान मुस्लिम लीगवाले असल्याने देशामधील सर्व मुसलमानांची प्रतिनिधि संस्था एकटी मुस्लिम लीगच आहे असा जो आतापर्यंत लीगचा दावा होता त्याला व्हाईसरॉयनीं कबुली दिलेली आहे.” काँग्रेस हरिजन श्री. जगजीवनराम यांची व्हाईसरॉयनीं निवड केल्याबद्दल ‘मुस्लिम लीग’च दिल्लीचें मुखपत्र ‘डॉन’ हे अत्यंत चिडलेले आहे. ते म्हणते, “केवळ काँग्रेसला खूष करण्यासाठी व्हाईसरॉयानीं हा माणूस निवडलेला आहे. काँग्रेसमधला हरिजन हा शेड्यूल्ड कास्टचा प्रतिनिधि होऊंच शकत नाही. केवळ शे. का. फे. चा सभासद हाच त्याचा प्रतिनिधि होऊ शकतो !” काँग्रेसचा द्वेष करणारा एकादा शे. का. फे. चा मनुष्य व्हाईसरॉयानीं निवडला असता म्हणजे तो साहजिकच मुस्लिम लीगच्या गटाला मिळाला असता म्हणून जगजीवनरामाच्या निवडीमुळे मुस्लिम लीगवाल्यांच्या जिवाचा एवढा तडफडाट झालेला दिसतो आहे. डॉ. आंबेडकर तर त्यामुळे अतिशयच भडकून गेलेले आहेत. ते म्हणतात, “आम्ही हरिजन सहा कोटी आहोत. आम्हांला एक प्रतिनिधि देऊन चाळीस लक्ष शीख आणि तीस लक्ष ख्रिस्ती यांच्या बरोबरीनें आणून ठेविलेले आहे. आम्हांला वास्तविक तीन प्रतिनिधि पाहिजे आहेत. पण मी दोनाला तयार आहे आम्हांला दोन प्रतिनिधि तरी द्या, नाही तर कांहीच देऊ नका !” (हरिजन चार कोटी असतां आंबेडकर अजून सहा कोटीच्या थापा मारीत आहेतच !)

व्हाईसरॉयच्या यादीचा आतां आपण काँग्रेसच्या दृष्टीनें विचार करू. व्हाईसरॉयची ही यादी म्हणजे एक तडजोड आहे. तडजोड म्हणजे आपण मागतों तें सारें थोडेंच मिळतें ? तुझें थोडेंसें, माझें थोडेसें असें मिळूनच तडजोड होते. आणि तडजोड म्हटली की, तत्वाला मुरडही बसलीच. केवळ कामचलाऊपणाचीच दृष्टि बाळगावी लागते. त्या दृष्टीनें आपण या यादीचा विचार करावयाला पाहिजे. कोणत्याही तऱ्हेच्या समानतेला काँग्रेसनें स्पष्टपणे

कार दिलेला होता. कोणत्याही तऱ्हेच्या म्हणजे हिंदुमुसलमानांच्या किंवा ग्रेसलीगच्या ! हे काँग्रेसचे म्हणणे व्हाईसरॉयांनी सपूर्णपणे मान्य केलेले आहे. स्लिम लीगच्या वाट्याला आलेली पांच ही सख्या जरी त्याच्या प्राणापेक्षा अधिक असली तरी काँग्रेसच्या वाट्याला सहा प्रतिनिधी आलेले आहेत हे सुरून चालणार नाही ! म्हणजे काँग्रेस व लीग यांची समानता या यादीत ही. आता काँग्रेसच्या यादीमधील हरिजन बाजूला सर्वण हिंदु आणि (मुस्लिम गवाले) मुसलमान यांच्यामधील समानता या यादीत आहे, असे म्हणणे हा वळ चावटपणा आहे. 'सर्वण हिंदु' हा शब्द काँग्रेस विचारसरणीत बसत ही. पुणे कराराप्रमाणे हरिजन हा हिंदूपासून विभक्त होऊ शकतच नाही. 'दृष्टीने काँग्रेसचे सहाजण म्हणजे सहा हिंदूच समजावयाला पाहिजेत. म्हणून व आम्ही म्हणतो की, या यादीमध्ये समानतेचे तत्त्व व्हाईसरॉयांनी मान्य केले नसल्याने त्या दृष्टीने काँग्रेसचा जयच झालेला आहे.

मध्यंतर सरकारमध्ये पाच काँग्रेसचे, पांच लीगवाले आणि दोन लपसख्याक असे बाराजण असावेत, अशी लीगची मूळ मागणी होती. तर, सख्या पंधरा असावी व त्यांत लीगवाले पांचच असावेत, असे काँग्रेसचे गणे होते. अखेर व्हाईसरॉयांनी चौदाची यादी जाहीर केली. हा मुस्लिम गचा पराभव तर आहेच आहे; पण तो काँग्रेसचाच निःसशय जय आहे. तां काँग्रेसच्या यादीमध्ये शरदूचंद्र बोस यांच्या नांवाऐवजी श्री. हरेकृष्ण ताव याचे नाव व्हाईसरॉयांनी आपल्या अखत्यारांत घातलेले आहे, किंवा हद्द प्रांतामधील सरदार अबदूर रब निस्तार या काँग्रेस उमेदवाराकडून पराभूत लेल्या मुसलमानाची लीगच्या यादीमध्ये वर्णी लागलेली आहे किंवा लाल ल्यामधील तीन आझाद वीरांच्या खटल्याच्या वेळी सरकारी वकिलाचे काम केले सर एन्. पी. एजिनियर यांच्यासारख्या सरकारी नोकराची पारशी प्रति- धे म्हणून या यादीमध्ये निवड करण्यांत आलेली आहे, असे किरकोळ देषा निवाड्यांत आहेत; पण ते महत्त्वाचे नाहीत. श्री. मेहताबांचे ऐवजी श्री. बोस या सर एजिनियरच्या ऐवजी दुसरा कोणी तरी राष्ट्रीय वृत्तीचा पारशी ध्याव- शा व्हाईसरॉय कबूल आहेत असे म्हणतात. मद्रास प्रांतांत ज्यांना काँग्रेस-

जनांचा मुळींच पाठिंबा नाही त्या राजाजींना जर काँग्रेसतर्फे यादीत निवडता येते तर मग सरदार अब्दूर रब निश्चिंत यानेच बिचाऱ्याने काय पाप केले आहे बरे ? पण आम्ही या गोष्टीला फारसे महत्त्व देत नाही. व्हाइसरॉयांच्या या दोघांजणांच्या यादीत बहुसंख्य ही ठणठणीतपणे काँग्रेसच्या बाजूची आहे यांत मुळींच शंका नाही. मुस्लिम लीगचे पांच सभासद जर नेहमीप्रमाणे अडेल-तट्टपणा करून लागले तर त्यांना डावलून काँग्रेसपक्षाला आपला कारभार बहुमताच्या जोरावर या चौदा जणांच्या मंत्रिमंडळामध्ये करता येईल याविषयी आम्हांला कांही संदेहच वाटत नाही ! असे जर आहे तर मग काँग्रेस या यादीचा स्वीकार का करीत नाही ? आणि इथेच तर सारी 'ग्यानवाची मेख' आहे !

व्हाइसरॉयांच्या या निवाड्यामध्ये काँग्रेसच्या दृष्टीने दोन गोष्टी अत्यंत घातुक आहेत. प्राण गेला तरी या गोष्टी काँग्रेस मान्य करणार नाही. ह्या गोष्टी काँग्रेसने मान्य केल्या म्हणजे काँग्रेस खलास झाला असे म्हणावयाला पाहिजे. पहिली गोष्ट म्हटली म्हणजे, सोळा मेच्या मंत्रिशिष्टमंडळाची योजना स्वीकारल्याखेरीज काँग्रेसला या 'मध्यंत सरकार' मध्ये भाग घेता येत नाही ! वास्तविक सोळा मेची त्रिमंत्रियोजना काँग्रेसला मान्य नाही. देशाच्या पूर्ण स्वातंत्र्याचे चित्र काँग्रेसला त्यात मुळींच दिसत नाही. शिवाय आसाम-बंगाल कायदेमंडळांतील गोऱ्या सभासदांना मताधिकारी देणारी 'ब' आणि 'क' गटांमध्ये सरहद्दप्रांत आणि आसाम यांना सक्तीने दडपणारी आणि संस्थानी प्रजेच्या स्वातंत्र्याची सपशेल पायमल्ली करणारी ही योजना चौदा जून रोजी काँग्रेसने सपशेल फोटाळलेली आहे. म्हणून 'मध्यंतर सरकार' आमिष दाखवून त्या योजनेला अप्रत्यक्षपणे काँग्रेसकडून मान्यता मिळविण्याचा हा व्हाइसरॉयांचा (आणि शिष्टमंडळाचा) एक धूर्त डाव आहे. काँग्रेस या डावाने फसणार नाही. याहीपेक्षा या निवाड्यांतली दुसरी अत्यंत घातुक गोष्ट म्हणजे चौदा जणांमधील पांचही मुसलमान हे मुस्लिम लीगच्या वांट्याला घालून आणि सहा हिंदु काँग्रेसच्या वांट्याला घालून काँग्रेस ही केवळ हिंदूंची प्रतिनिधि संस्था आहे असे व्हाइसरॉयांनी ठरविले आहे.

काँग्रेस ही राष्ट्रीय संस्था नसून केवळ हिंदूंची एक जातीय संस्था आहे आणि आपण तेवढे मुसलमानांचे एकमेव प्रतिनिधि असो तरविण्याचा मुस्लिम लीगचा अनेक वर्षांपासूनचा डाव आहे हा डाव आतापर्यंत काँग्रेसने यशस्वी होऊ दिलेला नाही, पण व्हाईसरॉयच्या यादीमुळे मात्र काँग्रेस ही सर्वस्वी हिंदु संस्था ठरते. आणि त्या दृष्टीने व्हाईसरॉयचा हा निवाडा म्हणजे काँग्रेसला हिंदुसंस्था आणि लीगला मुसलमानांची एकमेव प्रतिनिधि ठरविणारा म्हणजे एका धोंड्याने दोन पक्षी मारणारा असा मुस्लिम लीगचा एक प्रचंड विजयच म्हणावयाला हवा ! म्हणून काँग्रेसला या यादीचा स्वीकार करणे सर्वस्वी अशक्य आहे. सरहद्द प्रांतांतील बहुसंख्य मुसलमान हे काँग्रेसच्या मार्गे आहेत. पंजाब व सिंधमधील बहुसंख्य मुसलमान हे पाकिस्तानवादी असले तरी मुस्लिम लीगच्या विरुद्ध आहेत. हिंदुस्थानामधील अकरा प्रांतांपैकी अवघ्या दोन प्रांतांतच मुस्लिम लीगची मंत्रिमंडळं आहेत. ही गोष्ट स्पष्टपणे दिसत असतां केवळ मुस्लिम लीगला खूष करण्याच्या हेतूनेच 'मध्यतर सरकार' मधील पांचही मुस्लिम जागा लीगवाल्यांच्या हवाली करून देशांतील लक्षावधि राष्ट्रीय आणि स्वतंत्र मुसलमानांच्या बाबतीत व्हाईसरॉयांनी मोठाच अन्याय केलेला आहे. हा अन्याय सहन करून स्वतःच्या राष्ट्रीयत्वाला डाबर फांसून घेण्याचें पाप काँग्रेस केव्हाही पत्करणार नाही. काँग्रेसच्या यादीत एक तरी राष्ट्रीय किंवा लीगेतर मुसलमानांचें नाव समाविष्ट झाल्यावांचून काँग्रेस ही यादी मान्य करणे शक्य नाही. ज्या लक्षावधि काँग्रेसप्रेमी आणि राष्ट्रीय वृत्तीच्या मुसलमानांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी कुर्बानी केलेली आहे त्यांचा विश्वासघात झालेला उघड्या डोळ्यांनी काँग्रेस कसा पाहील ? या यादीमध्ये एका राष्ट्रीय मुसलमानाचा समावेश करण्यासाठी काय वाटेल ती किंमत काँग्रेसने दिली तरी ती कमीच ठरेल !

येथें साऱ्या वटाघाटीचें गाडें अडून बसलेलें आहे. 'मध्यंतर सरकार' मध्ये राष्ट्रीय मुसलमानांचा समावेश होऊं नये म्हणून जनाब जीना आणि मुस्लिम लीग जिवार उदार होऊन लढण्याची भाषा करित आहेत. जनाब जीनांनी व्हाईसरॉय साहेबांना एक लांबलचक पत्र लिहून त्यामध्ये नाना तऱ्हेचे

आडवे तिडवे प्रश्न विचारून ठेवलेले आहेत आणि आतां जर कां यादींत बिगरलंग मुसलमानांचा समावेश करण्यांत आला तर मुस्लिम लीग या योजनेवर आणि मध्यंतर सरकारवर कडकडीत बहिष्कार टाकण्यावांचून रहाणार नाहीं अशीही त्यांनीं धमकी देऊन ठेवलेली आहे. एकूण काय की, राष्ट्रीय मुसलमानांच्या समावेशाच्या एका प्रश्नाच्या निकालावर काँग्रेस 'मध्यंतर सरकारा' मध्ये सामील होणार किंवा नाहीं हे ठरविणार आहे ! हा प्रश्न शेवटीं धसाला लावण्याचें श्रेय महात्मा गांधीजीचें आहे हे विसरता कामा नये आतांपर्यंत म्हतान्यानें गोड गोड सैल सैल आणि पोकळ पोकळ बोलून शिष्टमंडळाला खूपच मोकळे सोडलें, पण शेवटीं ऐन खिंडीत येऊन त्यांनी त्याचा गळा पकडला ! व्हाईसरॉय (आणि शिष्टमंडळ) ह्यांच्यावर पुन्हां आतां तिसरा आणि बहुधा शेवटचा निवाडा देण्याची कामगिरी येऊन पडली आहे. हा निवाडा तितक्या तांतडीनें व्हाईसरॉयांना देता येणें शक्य नाही. म्हणूनच मधल्या वेळांत पडित जवाहरलालजींनीं वस्तुतः अप्रासंगिक आणि गैर लागू दिसणारें काश्मीरचें खेमटें पत्करलेलें आहे. हा तिसरा निवाडा देताना मात्र व्हाईसरॉयांना या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर टाकावयाला सवड मिळणार नाही. अगदीं काँग्रेस म्हणजे तसाच निर्णय व्हाईसरॉयांना यावेळीं द्यावा लागेल. नाहीं तर मध्यंतर सरकारवर किंवा घटना समितीच्या कारभारावर चौदा जूनच्या ठरावाप्रमाणें काँग्रेस संपूर्णपणें बहिष्कार टाकील आणि तीत महिन्यांच्या एकदर कामगिरीच्या सान्या अस्थि गोळा करून त्या टेम्स नदीमध्ये टाकण्याकरितां सुतकी चेहरे करून शिष्टमंडळाला इथून परत जावें लागेल ! शिष्टमंडळाच्या सद्धेतूची आणि कर्तबगारीची आतां खरी कसोटी लागणार आहे !

‘ मध्यंतर सरकार ’च्या योजनेचा

वेव्हेलनें बोऱ्या वाजविला बरें का : : : ७

मागल्या अंकांत आम्हीं भाकित केल्याप्रमाणें ‘ मध्यतर सरकार ’मध्ये सहा काँग्रेस प्रतिनिधींच्या यादींत राष्ट्रीय किंवा बिगर लीग मुसलमानांचा समावेश करण्याचा काँग्रेसचा हक्क व्हाइसरॉयांनी मान्य करण्याचें नाकबूल केल्यावरून सोळा जूनचा संमिश्र ‘ मध्यंतर सरकारचा ’ व्हाइसरॉयांचा निवाडा काँग्रेसनें सपशेल फेंटाळून लावला ! तथापि शिष्टमंडळाच्या सोळा मेच्या दीर्घकालीन घटनेच्या योजनेला काँग्रेसनें मान्यता देऊन, शिष्टमंडळ आणि व्हाइसरॉय यांच्या अब्रूचें, नाहींतर जे अगदीं सपशेलच दिवाळें निघालें असतें तें तात्पुरतें वांचविलेलें आहे ! त्यामुळें तीन महिने तीन दिवस ह्या देशामध्ये राहून आणि ह्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या मार्गांत मुस्लिम लीगच्या आणि सस्थानिकांच्या मदतीनें अनेक तऱ्हेचे अडथळे उत्पन्न करण्याच्या भल्याबुऱ्या अनंत कारवाया करून काल रोजी निजधामाला परत जाताना या शिष्टमंडळाला आनंदाचें आणि समाधानाचें हसूं तोंडावर ओढून आणायला थोडा तरी वाव मिळाला ! घटना-समितीच्या कार्यांत काँग्रेस आणि लीग यांनीं भाग घ्यावयाचें ठरविलें याबद्दल आम्हाला अत्यंत आनंद वाटतो आहे. ” असें पत्रक सव्वीस जून रोजी शिष्टमंडळ आणि व्हाइसरॉय यांनीं जरी जाहीर केलें असलें तरी ‘ मध्यंतर सरकार ’ मध्ये भाग घेण्याला सपशेल नकार देऊन काँग्रेसनें या ‘ गोऱ्या चौकडी ’च्या कानशीलांत अशी कांहीं झणझणीत चपराक लगावलेली आहे कीं, तिच्या वेदना त्यांनाच ठाऊक ! या वेदना ही चौकटी आपल्या हयातींत

तरी विसरणें शक्य नाही ! चला, तीन महिने या देशाला लागून राहिलेला हा शिष्टमंडळाचा रोग या देशांतून एकदांच झाला ! ठीक झालें. तीन महिने दिल्लीच्या वाटाघाटी ऐकून देशाला जी अर्धशिशीची व्याधी जडलेली होती ती तरी आतां कमी होईल ! परमेश्वर करो आणि पुन्हां हें असलें गोऱ्या कोल्ह्यांचें लबाढ आणि कावेबाज शिष्टमंडळ या देशांत कधीही न येवो !

या तीन महिन्यांच्या भीषण आग्निदिव्यामधून काँग्रेस आपल्या जीवा-निशीं आणि अब्जनिशीं सहीसलामत बाहेर पडली याबद्दल तिचें जेवढें अभि-नंदन करावें तेवढे थोडेंच आहे. या तीन महिन्यांत काँग्रेसची बदनामी करण्याची, काँग्रेसला घोटाळ्यांत पाडण्याची आणि जनतेवरील काँग्रेसच्या अमर्णाद वजनाला सुरुग लावण्याची सरकारनें आणि काँग्रेसशत्रूनीं अगदीं पराकाष्ठा केली. काँग्रेस चुकत तर नाही ना, काँग्रेस फसत तर नाही ना, अशी शका काँग्रेसजनांच्या अतःकरणांत उत्पन्न होण्यासारखे अनेक क्षण तीन महिन्यांत निर्माण झाले, पण शेवटीं त्या सर्व भयांचें निराकरण झालें. संशयाचें, घोटाळ्याचें आणि गोंधळाचें दाट धुकें देशामध्ये पसरलें होतें. त्यामधून काँग्रेसनें आपलें राजकारणाचें तारू साम्राज्यशाहीच्या आणि लीगशाहीच्या घातकी सामुद्रधूनीमधून आतां सुरक्षितपणें बाहेर आणलेलें आहे. म्हणून काँग्रेसचें सुकाणू ज्याच्या हाती आहे त्या सर्व धुरधर नेत्यांना आपण धन्यवादच द्यावयाला पाहिजेत ! राष्ट्राध्यक्ष मौलाना अबुल कलम आझाद यांची तर जेवढी तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. त्यांची एकेक पत्रकें आणि निवेदनें म्हणजे काँग्रेसच्या मुत्सद्दीगिरीचे तेजस्वी विलासच होत. 'मध्यंतर सरकार'च्या योजनेला नकार देताना आणि घटनेच्या योजनेचा स्वीकार करतांना त्यांनीं पंचवीस जून रोजी व्हाईसरॉयसाहेबांना जें पत्र पाठविलें आहे त्यांत त्यांनीं 'एकाक्ष' वेव्हलची अशी कांहीं भंबेरी उडवून टाकलेली आहे कीं सागतां सोय नाही ! हें पत्र म्हणजे मुत्सद्दीगिरीचा एक अद्वितीय विक्रमच होय !

सर्व हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी गेलीं सठ वर्षे तळहातावर शीर घेऊन झगडणाऱ्या काँग्रेसची भूमिका किती राष्ट्रीय, नैतिक आणि न्यायाची.

आहे हें या सर्व वाटाघाटींमधून जगाच्या निदर्शनाला आलेलें आहे. राजकारणाच्या क्षेत्रांत ब्रिटिश मुत्सद्दी कितीहि वाकबगार असले आणि त्यांच्या राजकारणाला हजार वर्षांची केवढीही लांबलचक तेजस्वी परंपरा असली तरी आपल्या कुटिल भेदनीतीनें ते हिंदी जनतेला आतां यापुढें फसवू शकत नाहींत. त्यांच्या सर्व डावपेंचांना अगदीं तोडीस तोड या न्यायानें टक्कर देण्याचें सामर्थ्य हिंदी मुत्सद्यामध्ये आता निर्माण झालेलें आहे हें काँग्रेसनें या प्रकरणीं अगदीं निर्विवादपणें सिद्ध केलेलें आहे. काँग्रेसच्या या निर्णयानें, आंतरराष्ट्रीय मुत्सद्याच्या हिशेबी, काँग्रेसची किंमत पूर्वीपेक्षा अधिक वाढेल या-विषयीं आम्हांला मुठ्ठीच सशय नाहीं. तीन महाधूर्त आणि पाताळयंत्री इंग्रज शिष्टांना खडे चारून आणि नामोहरम करून आले तसे हात हालवीत परत पाठविणें हा काही सामान्य पराक्रम नाहीं ! काँग्रेसचें हें यश अपूर्व आहे !

काँग्रेसच्या या यशाचे खरे धनी महात्मा गांधी हे होत, हें बिनतक्रार कबूल केलें पाहिजे. खरोखरच हिंदी राजकारणांत महात्मा गांधी हें एक विलक्षण कोडें होऊन बसलेलें आहे. कारण महात्माजींचें राजकारण हें बाहेरच्या आवाजावर अवलंबून नसल्यानें त्याविषयी आधीपासून कांहींच अटकळ करता येत नाहीं. त्यांच्या हृदयाच्या खोल गाभाऱ्यात उठणारे जनताजनार्दनाचे हुकार फक्त त्यांनाच ऐकूं येतात. इतरांना ते कसे ऐकूं येतील ? त्याचे हे हृदयस्थ साक्षात्कार जगाला जरी गूढ आणि अज्ञेय वाटले तरी परिणामी ते सत्य आणि कल्याणकारकच ठरतात. याचा पडताळा गेलीं पचवीस वर्षे या देशाला आलेला आहे, तो पुन्हां याही वेळीं आला. पहिल्यापासूनच शिष्टमंडळाचा सत्कार आणि तारीफ महात्माजींनी अशी कांहीं अघळ पघळ चालविली होती कीं, विचारून नका. त्यामुळें मी मी म्हणणाऱ्या मोठमोठ्या लोकांची दिशाभूल झाली. शिष्टमंडळाची ही काय लोचट आणि चिकट 'पब्लिसिटी' महात्माजींनी चालविलेली आहे, म्हणून तुमच्या आमच्यासारखे चांगले चांगले लोकदेखील त्यांच्यावर नाराज होऊन गेले ! खुद्द शिष्टमंडळ मात्र त्यांच्यावर अगदीं बेहद्द खूष होऊन गेले. त्यांना वाटलें कीं, बाबळट म्हातान्याच्या मदतीनें आपण आपल्या योज-

नेचा खोडा काँग्रेसच्या पायामध्ये बेमालूम अडकवून देऊ ! पण त्यांना म्हाताऱ्याचा इगा शेवटी कळला !

राष्ट्रीय मुसलमानांचा प्रश्न घसाला लावण्याला काँग्रेस तेवीस जूनच्या संध्याकाळपर्यंत तयार नव्हती. केवळ हिंदूंचे प्रतिनिधित्व स्वीकारून समिश्र सरकारमध्ये भाग घेण्याचे जवळ जवळ तिने ठरविलेच होते. म्हणून तर जवाहरलाल नेहरू काश्मीरला निघून गेले; पण म्हाताऱ्याने राष्ट्रीय मुसलमानांचा प्रश्न अगदी ताणून धरला ! त्या बाबतीत ते इंचभर देखील मार्गे सरकायला तयार नव्हते, त्यांनी त्या बाबतीत इतके ओढून धरले म्हणून समिश्र सरकारच्या या वाटावाटी एकदम तुटल्या आणि काँग्रेस ही देशांतील मुसलमानांसह सर्व जनतेची प्रतिनिधि आहे हा तिचा आजपर्यंतचा दावा खरा ठरला. काँग्रेस ही केवळ हिंदूंची संस्था आहे हे अगदी ठरण्याच्या वेताला आले होते; पण ती काँग्रेसची बेअरु अगदी शेवटच्या घटकेला महात्माजींनी वांचविली. गेले तीन महिने शिष्टमंडळाला वाटेक तितके लाब आणि सैल दोरखंड महात्माजींनी देऊन ठेवले होते. आधीच त्यांनी हरकती घ्यावयाला सुरुवात केली असती तर, काँग्रेसच्या हातून हजामत करून घेऊन स्वदेशी जाणाऱ्या शिष्टमंडळाच्या फजितीचे हे गंमतदार दृश्य आपल्याला पहायलाच मिळाले नसते. काल परत जाताना महात्माजींच्या नावानेच खडे फोडीत फोडीत शिष्टमंडळ गेले असले पाहिजे !

ब्रिटिश शिष्टमंडळामध्ये खरा कोणी जर 'कलिपुरुष' असेल तर ते सर स्टॅफर्ड क्रिप्स हे सद्गृहस्थ होत, ही गोष्ट आतां प्रत्येकाला माहीतच झालेली आहे. मुस्लिम लीगला हातीं धरल्यावांचून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचा तग या देशामध्ये लागणार नाही ही गोष्ट क्रिप्ससाहेबांनी पुरेपूर ओळखून ठेवलेली आहे ! म्हणूनच गेल्या तीन महिन्यामध्ये हजार लटपटी आणि खटपट्टी करून मुस्लिम लीगला कसे खूष करता येईल आणि काँग्रेसची नाचक्री कशी करतां येईल या एकाच खटपटीत क्रिप्ससाहेब आणि त्याचे साथीदार शिष्ट आहेत. सोळा मेच्या योजनेपासून तो सोळा जूनच्या निवाड्यापर्यंत त्यांची ही एकच सळमळ दिसून येते. पाकिस्तानला जो नकार दिला आहे तो केवळ आपला नाबापुरता ! बाकी मुस्लिम लीगची प्रत्येक लहानसहान मागणी त्यांनी मान्य

केलेली आहे आणि त्यांनी तिचा प्रत्येक हट्ट पुरविलेला आहे. दरेक बाबतीत काँग्रेसला मात्र ओढीत खाली आणलेले आहे. नाही तर सरहद्द प्रांत आणि आसाम प्रांत या कट्टर काँग्रेसी प्रांतांचे गळे मुस्लिम लीग प्रांताच्या दावणीमध्ये अडक. वून देण्याचें कांहीं कारण होतें काय ? अकरा प्रांतांपैकी केवळ दोन प्रांतांमध्येच ज्या पक्षाचें मन्त्रिमंडळ आहे त्या मुस्लिम लीगला मध्यवर्ति सरकारामध्ये घस-घसीत पांच जागा दावयाच्या या गाढवपणाला कांहीं सीमा आहे कां ? पण मुस्लिम लीगला खूष करण्याकरिता हे शहाणपणाचा टेंभा मिरबिणारे गोरे शिष्ट मूर्खपणाच्या वाटेल त्या पराकोटीला जावयाला तयार होते ! त्याची त्यांना मुळीच लाज वाटली नाही ! सर स्टॅफर्ड क्रिप्स स्वतः पडद्याआड राहून ही सारी बेवकूफ कारवाई त्यांनी व्हाइसरॉय लॉर्ड बेव्हेल यांच्या हातून करवून घेतली. खरोखर, लॉर्ड बेव्हेल यांनी या प्रकरणात अतिशय बेजबाबदार आणि बेशरम थापेबाजी करून स्वतःच्या नावाला अगदी काळोखी लावून घेतली ! संमिश्र सरकारच्या योजनेचा जो अकस्मात् बोजवारा वाजला त्याचें खापर आम्ही जनाब जीनांच्या डोक्यावर फोडीत नाही ! तें खापर लॉर्ड बेव्हेल यांच्याच डोक्यावर आपण फोडलें पाहिजे. कारण या 'एकाद्या' कळीच्या नारदानें त्या योजनेचा खरा 'बट्याबोळ' बाजविला !

काँग्रेसला एक सांगाथचें आणि लीगला दुसरीच थाप मारावयाची असले पोरकट डावपेंच लॉर्ड बेव्हेलनी या प्रकरणी लढविले 'मध्यतर सरकार' मध्ये काँग्रेसचे पांच, लीगचे पांच आणि इतर दोन असे बारा प्रतिनिधि चेऊं असें आश्वासन त्यांनीं अर्धीपासूनच लीगला देऊन ठेविलें होतें. काँग्रेसला तें मान्य नव्हतें. काँग्रेसला पंधरा सभासद पाहिजे होते. त्यांत पांच जागा ती मुस्लिम लीगला दावयाला तयार होती. आपल्या यादीमध्ये कोणाकोणाचीं नावें घालावयाची तें काँग्रेसनें आधीं अनौपचारिक तऱ्हेनें व्हाइसरॉयाना सांगूनही ठेवलें होतें. तथापि, सोळा जूनला बेव्हेलनीं जो निवाडा प्रसिद्ध केला, त्यांत त्यांनीं निराळेंच कांहीं तरी तिरपगडें करून ठेविलें. चौदा जणांच्या मंडळांत पूर्वी ज्यांच्या नांवाचा कधीं उल्लेखही झाला नव्हता, अशीं नावें त्यांनीं दडपून दिली. काँग्रेसच्या यादीत शरच्चंद्र बोस यांच्या ऐवजीं हरे कृष्ण मेहताच यांचें

नांव घालण्याचा चोंबडेपणा त्यांना कुणी करावयाला सांगितला होता ? सर नाशेरखान एंजिनियर या सरकारी नोकराचें नांव या यादीत कसें आलें ! आणि सरहद्द प्रांतामधला तो पडेल अबदुर रब निश्तार राजापूरच्या गगेप्रमाणें या यादीमध्ये कुठून उपटला ! बरे, काँग्रेसने अधीपासून आपल्यातर्फे एका राष्ट्रीय मुसलमानाचें नांवही सुचवून ठेविलें होतें. तें तें मात्र वेव्हेलनें नेमकें निवडून बाहेर काढलें आणि निर्भेळ हिंदु प्रतिनिधित्वाची माळ काँग्रेसच्या गळ्यांत अडकविली. मेहताबच्या बाबतीतला काँग्रेसचा आक्षेप वेव्हेलनें मान्य केला आणि काँग्रेसवर मोठी मेहेरबानी केल्यासारखें दाखविलें, पण अबदुर रब निश्तारच्या बाबतीत काँग्रेसनें घेतलेल्या हरकतीला त्यांनीं असें उत्तर दिलें की, “ कोणत्याही एका पक्षाला दुसऱ्या पक्षाच्या यादीमधल्या नांवाला आक्षेप घेण्याचा हक्क मी मान्य करीत नाही. ” बरे, या तरी म्हणण्याला वेव्हेलनें शेवटपर्यंत चिकटून राहायचें नाही ? पण तेंही नाही. बावीस जून रोजी त्यांनीं काँग्रेसला आपण होऊन पत्र पाठविलें की, ‘ तुम्ही तुमच्या यादीमध्ये एक मुसलमान घालणार आहांत असें आम्हांला कळतें. पण त्याला आम्ही मान्यता देणार नाही ! ’

काँग्रेसनें दुसऱ्याच्या यादीमधल्या नांवाला मात्र हरकत घेतां कामा नये आणि त्यांनीं मात्र काँग्रेसच्या यादीमधल्या नावाला हरकत घ्यावयाची, हा कोणत्या मुलखाचा न्याय आणि हें कोणत्या जगांतलें तर्कशास्त्र ? काँग्रेसचें राष्ट्रीयत्व शिष्टमंडळाला मान्य आहे, राष्ट्रीय मुसलमान निवडण्याचा हक्क काँग्रेसला आहे, हेंही शिष्टमंडळाला कबूल आहे, असें तोंडानें म्हणावयाचें आणि त्याच तोंडानें तो हक्क काँग्रेसनें या वेळीं मात्र तेवढा बजावू नये असें सांगवयाचें हा वेव्हेल साहेबांचा शुद्ध गाढवपणा होता असें म्हणावयाचें नाहीं तर दुसरे काय म्हणावयाचें ? बरे, इतकीही मानहानि पत्करून आणि आपल्या मूलभूत हक्काला एवढीही मुरड घालून काँग्रेस ‘ मध्यंतर सरकार ’ मध्ये जावयाला तयार होती; पण जणू कांहीं पुरेसा गाढवपणा आपल्या हातून झाला नाहीं म्हणूनच की काय वेव्हेलसाहेबांनीं आणखीही एक भानगड निर्माण करून ठेविली. चौदा जणांच्या संमिश्र सरकारमध्ये काँग्रेसची बाजू नेहमीं लंगडी राहिली

म्हणून जनाब जीनांनी वेव्हेलला एक मोठे कावेबाजपणाने लांबलचक पत्र लिहिले. त्या पत्रांत अनेक महत्त्वाचे आणि मूलभूत हक्कांचे प्रश्न जीनांनी उपस्थित केलेले होते. वास्तविक त्या मुद्यावर वेव्हेलनी काँग्रेसशी चर्चा करावयाला पाहिजे होती, काँग्रेसचा अभिप्राय विचारायला पाहिजे होता; पण त्यांनी तसे काही एक न करतां ताबडतोब दुसऱ्या दिवशीं त्या पत्राचे उत्तर लिहून जीनांच्या सर्व मागण्या एकदम मान्य करून टाकल्या आणि काँग्रेसचा सपशेल विश्वासघात केला. जीना यांनी कांही खुलासे विचारायला आणि त्याचीं उत्तरे वेव्हेल यांनी परस्पर देऊन टाकावयाला इतकी घिसाडघाई केली की, आम्हांला तर हे एक निव्वळ सिद्धसाधकगिरीचे नीच कारस्थान आहे असे वाटते ! जीनांच्या पत्राला वेव्हेल यांनी उत्तर दिले नसते तर 'समिश्र सरकार' ची योजना काँग्रेसने कधीही फेटाळली नसती ! सोळा मे च्या निवाड्यांत आपण अक्षराचाही फरक करावयाला तयार नाही, असे तोपर्यंत म्हणणाऱ्या वेव्हेलनी वीस जूनच्या जीनाला दिलेल्या जबाबामध्ये त्या निवाड्याचे स्वरूप सर्वस्वीच बदलून टाकले ! त्याबरोबर सर्पाचा दश व्हावा तशी काँग्रेस एकदम चमकून उठली आणि तिने एका क्षणाचाही अधिक विचार न करतां सोळा जूनच्या वेव्हेलच्या निवाड्यावर ताडकन् लाथ मारून त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या करून टाकल्या !

हे जीना-वेव्हेलच्या पत्रापत्रीचे काय भयंकर कारस्थान होते बरे ? ते कारस्थान असे होते, वेव्हेलच्या चौदा जणांच्या यादीमध्ये पांच मुसलमान, पांच हिंदु आणि एक हरिजन होता. लीगला त्यांनी तिकडे असे भासविले की, बघा, पांच सवर्ण हिंदूंबरोबर पांच मुसलमान देऊन तुम्हाला मी समानता दिली. आणि इकडे काँग्रेसला त्यांनी असे सांगितले की, पहा, तुमच्या यादीमध्ये सहा हिंदु घालून आणि लीगच्या वांट्याला पांच मुसलमान देऊन मी हिंदु-मुसलमान किंवा काँग्रेस लीग समानतेच्या तत्त्वाला कशी मूठमाती देऊन टाकली आहे ! म्हणजे हरिजन हा हिंदु आहे, असे तेवढ्यापुरते वेव्हेलने मान्य केले. आतां या हरिजनाला काँग्रेसच्या यादीमधून कसा फोडावयाचा त्याची वेव्हेलना चिंता पडली. म्हणून एकोणीस जूनचे पत्र त्यांनी जीनांकडून

लिहून घेतलें. त्या पत्रांत जीनांनी मोठ्या कावेबाजपणानें विचारलें कीं, “हरिजन स्त्रिध्वन, शीख आणि पारशी या अल्पसंख्यांक जमातींच्या प्रतिनिधींपैकी एकादी जागा जर मोकळी पडली तर ती भरतांना लीगच्या नेत्याची समति तुम्ही घ्याल काय ?” व्हाँइसरॉयांनी त्याला उत्तर देऊन टाकलें कीं, “हो दोन्ही पक्षांच्या नेत्यांना विचारूनच आम्ही या जागा भरूं !” हें उत्तर देऊन वेव्हेलनी ‘हरिजन’ प्रतिनिधीला अल्पसंख्यांक ठरवून टाकलें आणि ‘हिंदु’ म्हणून त्याची निवडणूक करण्याचा काँग्रेसला जो निर्विवाद हक्क होता आणि जो त्यानीं पूर्वी मान्य केलेला होता, त्या हक्कावर मुस्लिम लीगची ही गहाण चिठी डकवून टाकिली. वेव्हेलचें हें उत्तर म्हणजे हलकटपणाची परिसीमा आहे. एवढीच कारवाई करून साहेबमजकूर थांबले नाहीत, तर चौदा जणांच्या या ‘मध्यंतर सरकार’ मध्ये जातीय प्रश्नावर हरकत घेण्याचा, म्हणजे ‘व्हेटो’चा अधिकारही त्यानीं मुस्लिम लीगला देऊन टाकला आणि वर दडपून असें सांगितलें कीं, काँग्रेसच्या अध्यक्षांची या गोष्टीला समति आहे म्हणून ! वास्तविक घटनासमितीमध्ये किंवा कायदेमंडळाला जबाबदार असें ‘मध्यंतर सरकार’ स्थापन झालें असतें तर ‘व्हेटो’चा अधिकार लीगला देण्याची काँग्रेसची तयारी होती ! सोळा जूनच्या निवाड्यात सुचविलेल्या ‘मध्यंतर सरकार’ च्या कारभारांत ‘व्हेटो’चा अधिकार मुस्लिम लीगला देण्याचे काँग्रेसनें कधीही कबूल केलें नव्हतें. काँग्रेसच्या नावावर वेव्हेलनें ही जी मखलाशी केली ती निव्वळ पाजीपणाची होय. या दडपेगिरीबद्दल वेव्हेलला जर कांहीं अब्रू असेल तर त्याला स्वतःची लाज वाटावयाला हवी ! मुस्लिम लीगचा ‘व्हेटो’चा अधिकार मान्य करून ‘मध्यंतर सरकार’ मध्ये सामील होणें ही गोष्ट काँग्रेसला अगर्दीं अशक्यच होती ! प्रत्येक पावलोपावली पेंचप्रसंग निर्माण करून घ्यायचे आणि मग व्हाँइसरॉयचा निर्णय घेत बसावयाचा हा ‘ये रे बैला, खुपस शिग’ छाप्याचा धंदा काँग्रेसला कुणी सांगितलेला आहे ? म्हणूनच काँग्रेसनें ‘मध्यंतर सरकार’ची योजना सपशेल झिडकारली !

सोळा जूनचा निवाडा कोणत्याही पक्षानें स्वीकारला नाही तरी ‘मध्यंतर सरकार’ बनविण्याचें काम आपण तसेंच नेटानें पुढें चालवूं, अशी

जी वेव्हेलने धमकी देऊन ठेविली होती ती शेवटी पोकळच ठरली. 'मध्यंतर सरकार' च्या योजनेला काँग्रेसने नकार दिलेला असला तरी मुस्लिम लीगने तिचा स्वीकारच केलेला आहे. म्हणून लीगला मध्यवर्ती सरकार बनविण्याला व्हाईसरॉयनीं सांगितलें असतें; तर तें त्यांच्या पूर्वीच्या घोषणेशीं सुसंगत झालें असतें; पण तसें करण्याची वेव्हेलची छाती झाली नाही. त्यामुळे जनाब जीना आणि लीगवाले सरकारवर व काँग्रेसवर खूपच भडकलेले आहेत. चोर, डाकू, बदमाश अशा शिब्याचा लीगवाल्यांनी अगदी वर्षाव चालविलेला आहे. सगळें मध्यवर्ती सरकार घशांत घालण्याची केवढी मोठी संधि त्यांच्याकडे चालून आली होती, ती गमावली ! देशाचे तुकडे पाडून पाकिस्तान बनवू पाहणाऱ्या मुस्लिम लीगने अखंड हिंदुस्थानचें मध्यवर्ती सरकार बनविण्याचा आपल्याला अधिकार आहे असा कांगावा करायचा म्हणजे निव्वळ जुलूम आहे ! बाकी पाकिस्तानचाही लीगच्या हाती हिंदुस्थानची मध्यवर्ती सत्ता द्यावयाची म्हणजे चोराच्या हातीं जामदारखान्याच्या किल्ल्या देण्यासारखेंच आहे ! तसें करण्याची बुद्धी शिष्टमंडळाला किंवा व्हाईसरॉयला झाली नाही हें आपलें नशीबच म्हटलें पाहिजे. सध्या तरी सरकारी अधिकाऱ्यांचें 'तात्पुरतें राखणदार सरकार' स्थापन करून शिष्टमंडळ स्वदेशीं परत गेलेलें आहे. तेथें मुख्य प्रधानाशीं विचारविनिमय करून तें 'मध्यंतर सरकार' बनविण्याच्या बाबतीतली आपली नवी योजना पुढील महिन्याअखेर जाहीर करतील असें म्हणतात. तों-पर्यंत प्रांताप्रांतांमधून घटनासमितीच्या निवडणुका सुरू होतील आणि समितीचें काम सुरू होईल. तथापि घटनासमितीच्या पहिल्याच सभेत काँग्रेस आणि लीग यांची लढाई जुंपून समितीचें गाडें पुन्हां खड्ड्यात कोलमडून पडेल ही अगदी काळ्या दगडावरची रेघ आहे. कारण गटांत सामील होण्याची प्रांतावरची सक्ति काँग्रेसला मान्य नाही, आणि ही सक्ति काँग्रेसनें मान्य केली नाही तर देशाच्या घटनेची आरंभीच शकलें शकलें होऊन जातील अशी जनाब जीनांनी आपल्या सत्तावीस जूनच्या पत्रांत धमकी देऊन टाकलेली आहे ! म्हणून घटनासमितीला काँग्रेसनें आणि लीगनें मान्यता दिलेली आहे या गोष्टीबद्दल आम्हांला तरी मुळीच आनंद वाटत नाही. त्या आघाडीवरील आजचें मरण उद्यांवर गेलें

एवढेंच काय तें ! काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांचे संबंध धूर्त शिष्टमंडळ आणि व्हाइसरॉय यांनीं आतां इतके बिघडवून टाकलेले आहेत की, हे दोन पक्ष घटनासमितीत आले तर एकमेकांशीं सहकार्य करावयाच्या ऐवजीं एकमेकांच्या उरावरच बसतील ! त्या यादवीमधून देशाचें स्वातंत्र्य कसें निर्माण होणार ! महात्मा गांधीप्रमाणें आमच्याही डोळ्याला भविष्यकाळांत अधार दिसतो आहे. त्यांतून शहर टक्के नोकरशाहीचें मध्यवर्ती सरकारही आतां दिलीला स्थापन झालेलें आहे. म्हणजे पहिल्याच सभेंत घटना-समितीचा बाजा वाजल्यानंतर यदाकदा-चित् काँग्रेसनें फिरून झगडा सुरू केला तर आपण तयार असावे असाच सरकारचा डाव सुरू दिसतो आहे. खरेंच, 'राखणदार सरकार' स्थापन करतो आहेत या सबबीखालीं काँग्रेसचा भावि लढा जमीनदोस्त करण्याची सरकारनें एवढांपासून तयारी तर चालविलेली नाही ! आम्हाला आपली शंका येते.

ताजा कलम... हें लिहितां लिहितांच आतां अशी बातमी आली आहे की, घटनासमितीची आणि 'मध्यंतर सरकार' ची योजना एकजिनसी आहे, असें ब्रिटिश सरकारचें आणि मुस्लिम लीगचें मत असल्यानें 'मध्यंतर सरकार' चा प्रश्न समाधानकारक रीतीनें मिटेपर्यंत घटनासमितीच्या निवडणुकी पुढें ढकललाव्यात, अशी जनाब जीनांनीं सरकारला सूचना केलेली आहे. ही सूचना वेव्हलनें जर मान्य केली नाही तर घटनासमितीच्या निवडणुकीवर बहिष्कार टाकण्याचा तर जीनांचा डाव नाही ! असें झालें तर घटनेच्या योजनेचा आतांच बाजा वाजला असें म्हणावयाला हरकत नाही !

स्वातंत्र्याच्या दारामध्ये आपण उभे : : : ८

“आतां एकच पाऊल पुढें टाकलें कीं, स्वातंत्र्य आपल्या हातांत !

बेचाळीसच्या ऑगस्टमध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस-समितीचे मुंबईच्या गवालिया रणक्षेत्रावर जें क्रांतिकारक अधिवेशन भरलेलें होतें, त्यानंतर तीन वर्षांच्या वनवासामधून बाहेर पडल्यावर, पंचेचाळीसच्या सप्टेंबर महिन्यांत त्याच ठिकाणीं तीन दिवसपर्यंत भरलेलें अधिवेशनही अनेक दृष्टीनें अभूतपूर्व झालेलें होतें. प्राणातिक अग्निदिव्यामधून बाहेर पडलेल्या राष्ट्राच्या आवडत्या पुढाऱ्याचें दर्शन घेण्यासाठीं आणि भविष्यकालीन स्वातंत्र्य लढ्याचा संदेश त्याच्या तोंडून ऐकण्यासाठीं लक्षावधि जनता त्या वेळीं गवालिया मैदानावरील विराट मंडपामध्ये जमलेली होती. त्या संमेलनाच्या उत्साहाचें ते अविस्मरणीय दृश्य अद्यापि आमच्या डोळ्यांसमोर नाचते आहे. आणि ‘नवयुग’ मधून त्या संमेलनाचें जें सविस्तर काव्यमय वर्णन आम्हीं आमच्या वाचकांना सांगोपांग सांगितलेलें होतें ते आमचे सहस्रवाधि वाचकही कदापि विसरणें शक्य नाहीं. त्यानंतर बरोबर नऊ महिन्यांनी ह्या भारतीय काँग्रेस समितीचें अधिवेशन मुंबई येथें सर काँवसजी जहांगिर सभागृहामध्ये गेल्या शनिवारी आणि रविवारी भरलें होतें. काँग्रेस कार्यकारिणीनें ब्रिटिश शिष्टमंडळाच्या घटनासमितीबाबतच्या सोळा मे च्या योजनेचा जो स्वीकार केलेला होता, त्याला केवळ औपचारिक अनुमति मिळविण्यासाठींच भारतीय समितीचें हें अधिवेशन भरलें होतें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. मावळत्या अध्यक्षांनीं आपली जागा उगवत्य !

अध्यक्षाना खाली करून द्यावयाची हाही विधि या संमेलनाचे वेळी झाला हे खरे. तथापि, पूर्वीच्या दोन अधिवेशनांपेक्षा या संमेलनाचे स्वरूप म्हणूनच अत्यंत मर्यादित आणि सौम्य होतें. गेल्या सप्टेंबरचे विराट अधिवेशन, हें तशा प्रकारचे शेवटचे जाहीर अधिवेशन होय, असे त्याच वेळी मौलाना आझाद यांनी जाहीर केले असल्याने, सहाजिकच हें परवाचे अधिवेशन केवळ समितीच्या सभासदांपुरतेंच मर्यादित होतें. वृत्तपत्रीय मंडळींना या अधिवेशनामध्ये प्रवेश मिळणार नाही अशा भूमिका आरभापासून एकसारख्या उठत होती आणि कोण उठवीत होते याचे कारण आम्हाला काही माहित नाही. वास्तविक, कॉंग्रेस वॉकिंग कमिटीच्या ठरावाला संमति देण्याचे अगदी मामुली काम या अधिवेशनामध्ये होणार होतें. त्यांत अशी काय मोठी गुप्त खलबत किंवा रहस्यमय वाटाघाटी होणार होत्या की, त्या बाहेर जगात कोणालाहि समजू नयेत म्हणून वृत्तपत्रीय वार्ताहरावर निर्बंध घालण्याच्या कल्पना संमेलनाच्या चालकांच्या डोक्यामध्ये निर्माण झाल्या होत्या ! शेवटी हो, ना म्हणता म्हणता वृत्तपत्रीय सस्था आणि दैनिक वृत्तपत्रे पिळून शंभर पत्रगडितांना या अधिवेशनामध्ये प्रवेश मिळाला. 'नवयुग' हें साप्ताहिक असल्याने आम्हाला या अधिवेशनात बंदी होती. प्रवेश मिळविण्यासाठी आम्ही कांहीं कमी प्रयत्न केला नाही. पण आमची कांहीं दाद लागली नाही 'अध्यक्षांच्या आज्ञेबाहेर आम्हांला जाता येत नाही' असा अधिकाऱ्यांकडून आम्हांला जबाब मिळाला आणि आम्ही मनगटे चावीत आपले जागचे जागी स्वस्थ बसलों. त्या वेळी आमच्या डोळ्यांत अक्षरशः पाणी आलें 'नवयुग' सारख्या कडूर कॉंग्रेससेवक साप्ताहिकाला या अधिवेशनाला नुसता प्रवेशहि मिळूं नये हें आमचे आणि आमच्या सहस्त्रावधी वाचकांचे दुर्दैवच म्हटलें पाहिजे. म्हणून मागील अधिवेशनाचा वृत्तांत आम्ही आमच्या अभिनव पद्धतीने रंगवून आमच्या वाचकांना जशी एक अपूर्व मेजवानी दिलेली होती, तशी या वेळी आम्हांला देता येत नाही, त्याबद्दल आम्हांला अत्यंत बार्ड वाटतें. केवळ दैनिक वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या मजकुराच्या पुर्नमुद्रित उद्यावळीवरच आमच्या वाचकांना या वेळी आपली तहान शमविणे भाग पडत आहे याबद्दल त्यांनी आम्हांला क्षमा करावी.

नवीन रक्ताचें स्वागत

नवीनच निवडलेल्या काँग्रेसच्या अखिल भारतीय समितीचें अधिवेशन शनिवारी दि. ६ जुलै रोजी दुपारी अडीच वाजतां सर काँबसजी जहांगीर सभागृहामध्ये मोठ्या थाटामाटात सुरू झालें. समितीच्या एकंदर तीनशे ऐशीं सभासदांपैकीं दोनशें पंचावन्न सभासद उपस्थित होते. काँग्रेसचे मावळते अध्यक्ष मौलाना अबुल कलम आझाद यांनीं आपलें अध्यक्षपद उगवते अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल याच्या स्वाधीन करण्यापूर्वीं, मागील अधिवेशनानंतर गेल्या नऊ महिन्यात घडलेल्या राजकीय घडामोडींचें सिंहावलोकन केलें. त्या भाषणांत ते म्हणाले, “सहा वर्षांनंतर आज आपण भेटत आहोंत. युद्धकालीन परिस्थितीमुळें मध्यंतरीं निवडणुकीं भरविणें शक्यच नव्हतें. या सहा वर्षांच्या दीर्घकाळामध्ये, आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमध्ये आणि आपल्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या स्वरूपामध्ये फारच मोठी क्रांति घडून आणली. आज आपण आपल्या स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर उभें आहोंत. आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य आतां वाट चालत आहे. कशांमुळें म्हणाल ? आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमुळें ? नव्हे ! आपल्या देशामध्ये जी अपूर्व क्रांति झाली आहे, जी महान् लोकजागृति झालेली आहे, तिच्यामुळें ! नवीन निवडून आलेल्या भारतीय समितीमध्ये साहजिकच नवीन रक्त आलेलें आहे. मी त्या नवीन रक्ताचें स्वागत करतो. कारण, नवीन रक्तामधून शरीरामध्ये नवीन उत्साह आणि नवीन बळ निर्माण होत असतें. काँग्रेसचें वार्षिक अधिवेशन सध्याच्या चमत्कारिक परिस्थितीमध्ये भरवितां येत नाहीं. म्हणून या नवीन निवडून आलेल्या भारतीय समितीच्या अधिवेशनामध्येच माझ्या कार्याचीं सूत्रें मी नवीन अध्यक्षांच्या हवालीं करण्याची संधि घेतों. सहा वर्षांपूर्वीं काँग्रेसच्या रामगड अधिवेशनाच्या वेळीं मी अध्यक्षांचीं सूत्रें प्रथम हातीं घेतलीं. त्या वेळीं स्वातंत्र्यासाठीं आपण झगडत होतो. पण आज हीं सूत्रें खालीं ठेवतांना मला अतिशय आनंद होतो आहे. कारण स्वातंत्र्यासाठीं झगडण्याचा आज सवालच उरलेला नाहीं. आज आपण स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर येऊन उभे राहिलेलों आहोंत. आज सवाल जर कसला असेल, तर तो येणाऱ्या स्वातंत्र्याचें ग्रहण

करण्याच्या तयारीचा आहे ! आतां आपण एक पाऊल पुढें टाकलें कीं, आपलें ध्येय गाठलेंच म्हणून समजा ! ब्रिटिश शिष्टमंडळाशीं वार्किंग कमिटीनें ज्या वाटाघाटी चालविल्या होत्या त्या तुम्हांला न विचारतां आम्हीं चालविल्या अशी आमच्यावर कांहीं ठिकाणीं टीका झाली. पण ही टीका बरोबर नाही. वाटाघाटी-मधून स्पष्ट निर्णय बाहेर येतांच आम्ही त्यांवर आपल्या पसंतीचा शिक्कामोर्तब घ्यावयाला मुळींच वेळ घालविला नाही. आपण वार्किंग कमिटीच्या निर्णयाचा शांतपणें विचार करा. म्हणजे मग देशाच्या अंतिम हिताच्या दृष्टीनें वार्किंग कमिटीनें आपलें कर्तव्य किती जबाबदारीनें पार पाडलें आहे हें आपणांला कळून येईल ! ”

खडतर काळांतील उज्ज्वल कारकीर्द

असें बोलून मौलाना आझाद आपल्या आसनावरून उठले व त्यांनीं आपल्या जागेवर पडित नेहरू यांना येऊन बसण्यास विनंति केली. दोघांनीही मोठ्या प्रेमानें हस्तांदोलन केलें व नंतर टाळ्याच्या गजरांत पंडितजींनीं काँग्रेसच्या अध्यक्ष-स्थानाचा स्वीकार केला. माजी अध्यक्षान्च्या कारकीर्दीचा गौरव करतांना सरदार वल्लभभाई पटेल म्हणाले, “सतत सहा वर्षे काँग्रेसच्या अध्यक्षस्थानीं विराजमान झालेले मौलाना आझाद हे एकच अद्वितीय पुरुष आहेत. या सहा वर्षांत काँग्रेसवर अनेक संकटें आलीं; पण मौलाना आझाद यांच्या जबरदस्त आणि तेजस्वी नेतृत्वाखाली त्या सर्व संकटांना काँग्रेसनें उत्तम तऱ्हेनें तोंड दिलें. बेचाळीसच्या ऑगस्टमध्ये ‘ हिंदू छोडो ’चा ठराव करून आम्ही येथून गेलों. तों तीन वर्षे-पर्यंत अहमदनगरच्या किल्ल्यामध्ये आम्ही एकत्रच होतो. सुटकेनंतर आम्ही सिमल्यालाही बरोबरच गेलों. गेले तीन महिने या राजकीय वाटाघाटी चालू असतां आम्ही दिल्लीलाही पुन्हां एके ठिकाणीं आलों. या सर्व काळामध्ये मौलाना साहेबांचें मी अहर्निश अवलोकन केलेलें आहे. म्हणून मी छातीला हात लावून सांगतो कीं, सहा वर्षांच्या सकटमय काळामध्ये एक क्षण कधीं मी त्यांना असें पाहिलें नाहीं कीं, ज्या वेळीं त्यांना आपल्या उच्चस्थानाचा रुबाव आणि वैभव राखतां आलेलें नाहीं ! काँग्रेसच्या अब्जला त्यांनीं यत्किंचित्

देखील डाग लावून दिलेला नाही. आपलें कर्तव्य बजावतांना त्यांनीं जें धैर्य आणि निर्धार दाखविला तो निःसंशय अलौकिक होता. आपल्या स्वातंत्र्याच्या झगड्याला सध्या जें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे, त्याचें सर्व श्रेय मौलाना साहेबांनाच द्यावयाला पाहिजे. बेचाळीस सालीं आपण ब्रिटिशांना सांगितलें, ‘चले जाव !’ त्याप्रमाणें ते आतां आपणांला सांगत आहेत कीं, आम्ही हा देश सोडून जावयाला तयार आहोंत. म्हणून त्यांनीं हा देश किती निमूटपणें आणि कसा शिस्तशीरपणें सोडून जावयाला हवें त्याचा आपण सध्या विचार करीत आहोंत. ही सारी कामगिरी मौलाना साहेबांनीं केलेली आहे ! ”

प्रचंड क्रांतीचीं सहा वर्षे

त्यानंतर नवीन अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भाषण केलें. ते म्हणाले, “कॅंग्रेसचें रामगड अधिवेशन ज्या दिवशीं भरलें होतें, त्या दिवशीं तेथें मोठे वादळ झालें. त्या वादळाची आज मला येथें आठवण होत आहे. मौलाना साहेबांची सहा वर्षांची कारकीर्द म्हणजे एक वादळच होय. हिंदुस्थानच्या आणि कॅंग्रेसच्या इतिहासांत प्रचंड क्रांतीचीं म्हणून हीं सहा वर्षे नमूद होतील. मी आपणास सरळ असा प्रश्न विचारतो कीं, मौलानासाहेबांच्या पावलावर पाऊल टाकून जाणारा आणि त्यांच्या इतक्या धैर्यानें आणि कर्तृत्वानें जबाबदारीचे ओझे शिरावर बाळगणारा आपल्यामध्ये एकादा तरी माणूस कोणी आहे काय ? मी ही अध्यक्षस्थानाची जबाबदारी स्वीकारावी का नाही, याविषयी पुष्कळ बुचकळ्यांत पडलों होतो. पण महात्मा गांधी व माझे इतर सहकारी यांच्या सांगण्यावरून मी शेवटीं रुकार देण्यास तयार झालों.

“आपण आता स्वातंत्र्याच्या दरवाजाच्या पायरीवर उभे आहोंत. आतां आणखी एकच झटका देण्याचा अवकाश आहे. म्हणजे आपलें उद्दिष्ट ध्येय आपण गांठलेंच म्हणून समजा. आज आपल्यापुढें जो प्रश्न आहे, तो कांहीं एका ठरावाला मजुरी किंवा विरोध करण्याचा नाही किंवा संकल्पित घटना समितीच्या गुणदोषाची चर्चाही करण्याचा नाही. देशाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न आपल्यापुढें आहे. राष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळेल या आझेंनें आणि अर्द्धेनें गेल्या

पंचवीस वर्षांमध्ये लक्षावधि लोक काँग्रेसच्या मार्गे होले मिटून चालत आलेले आहेत. आजपर्यंत काँग्रेस इतकी बलाढ्य कधीच नव्हती, पण त्याबरोबर आजच्या काँग्रेसच्या अंतर्गत जीवनांत पुष्कळच दुबळेपणा उत्पन्न झालेला आहे हेही मला कबूल करावयाला हवे. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी निर-
निराळ्या मतांच्या आणि पक्षांच्या लोकांना एकत्र आणणारे काँग्रेस हे एकच न्यासपीठ आहे. स्वातंत्र्याचे हे अंतिम ध्येय साध्य करण्याचे आव्हान आपला अंतर्गत दुबळेपणा केव्हाही येता कामा नये ! ब्रिटिश साम्राज्यशाही नष्ट करण्याचे अत्यंत अवघड काम आपण हाती घेतले आहे म्हणून हा दुबळेपणा आपण आपल्या अंगामधून आधी काढून टाकला पाहिजे. आपल्या मार्गे अस-
णाऱ्या सर्व लोकांचे ऐक्य आणि बल आपण संचित केले पाहिजे. या देशामधील ब्रिटिश अंताचा आतां आरंभ झालेला आहे. ब्रिटिश कारकीर्दीवर आतां शेवटचा पडदा पडण्याची घटा वाजलेली आहे. हा मोठ्या निर्वाणीचा क्षण आहे. या वेळीं आपण आपले असेल नसेल तेवढे सारे बळ एकवटले पाहिजे. नवीन प्रश्नांना तोंड द्यावयास आपण तयार झाले पाहिजे. आज आपणांपुढे अनेक गंभीर असे आर्थिक प्रश्न आहेत. दुष्काळ समोर उभा आहेच-
तिकडे दक्षिण आफ्रिकेत आपली अब्रू पणाला लागलेली आहे. वास्तविक लंका हा हिंदुस्थानचा भाग; पण तेथेही आपल्यापुढे एक पेंचप्रसंग निर्माण झालेला आहे. सबंध जगाचीच आज विलक्षण ओढाताण चाललेली आहे. आज जगांत जे कांही घडत आहे त्याचा नुकत्याच संपून गेलेल्या युद्धाशी कांही एक संबंध नाही. पुढचे महायुद्ध केव्हा सुरू होणार हा आतां आपल्यापुढे प्रश्न आहे. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार हिंदुस्तानने नेहमीच केलेला आहे. आपण फॅसिझम आणि नाझीवाद यांचे कट्टे दुष्मन आहोत. कोणत्याही लहान मोठ्या देशाचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणाऱ्या राष्ट्राशी आपण केव्हाही सहकार्य करणे शक्य नाही. प्रत्येक राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या हक्काचे आपण नेहमीच समर्थन करू. या वृष्टीने आज काँग्रेसला साऱ्या जगामध्ये मोठ्या मानाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. ” ब्रिटिश शिष्टमंडळाशी वाटाघाटी चालू असतां अखिल भारतीय समितीची सभा मध्येच बोलावणे कसे शक्य नव्हते हे त्यानंतर पांडित नेहरू यांनी समजावून सांगितले.

त्यानंतर ब्रिटिश शिष्टमंडळाच्या सोळा मेच्या योजनेच्या सशर्त स्वीकाराबाबत आणि सोळा जूनच्या योजनेच्या अखेराबाबत कॉंग्रेस वॉर्किंग कमिटीने २६ जून रोजी दिष्टी येथे जो ठराव पास केला तो अखिल भारतीय समितीच्या मंजुरीसाठी मौलाना अबुल कलम आझाद यांनी पुढे माढला.

परिस्थिति बदलल्याचें चिन्ह

“ देशाला ताबडतोब स्वातंत्र्य मिळावयाला पाहिजे आणि जनतेची आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या प्रगति झाली पाहिजे या कॉंग्रेसच्या ध्येयाच्या दृष्टीने वॉर्किंग कमिटीने शिष्टमंडळाच्या सोळा मे च्या आणि सोळा जूनच्या दोन्हीही योजना तपासून पाहिल्या आणि त्या योजना कॉंग्रेसच्या अपेक्षेपेक्षां फारच अपुऱ्या आहेत असे कमिटीचे मत झाले. हिंदुस्थानात संयुक्त आणि लोकशाही सघराज्य स्थापन व्हावयाला पाहिजे. मध्यवर्ती सरकाराबद्दल सर्व जगाला आदर वाटेल असे तें असावयाला हवें. त्याखेरीज प्रांतांना शक्य तेवढें स्वातंत्र्य आणि देशातील सर्व स्त्री-पुरुषांना समान हक्क मिळावयाला हवेत, हें कॉंग्रेसचें ध्येय आहे. त्या दृष्टीने शिष्टमंडळाच्या योजनेत दोष असले तरी स्वतंत्र, संयुक्त आणि लोकशाही प्रधान अशी हिंदुस्थानची घटना बनविण्यासाठी कॉंग्रेसने घटनासमितीमध्ये जावे असे वॉर्किंग कमिटीचें मत आहे. ” या ठरावावर बोलतांना मौलाना आझाद म्हणाले, “ वॉर्किंग कमिटीच्या निर्णयावर आज जी टीका होते आहे त्यावरून तिच्या समोर काय प्रश्न होता याचा लोकांना जणू काय विसरच पडलेला आहे असें मला वाटतें. याजना एक स्वीकारा नाही तर नाकारा, हा तिच्यापुढें सवाल टाकलेला होता. आज इतकी वर्षे कॉंग्रेस सरकार-कडे जें मागत होती तें मागणें ध्यानांत धरूनच वॉर्किंग कमिटी वागत होती. हिंदुस्थानचें भविष्य आणि घटना ठरविण्याचा हक्क केवळ हिंदी जनतेलाच आहे असे आतापर्यंत कॉंग्रेसचें म्हणणें होतें. ब्रिटिश सरकारला हें म्हणणें मान्य नव्हतें. पण परिस्थिति इतकी बदलली की, स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना बनविण्यासाठी घटनासमिति बोलाविण्याचा हिंदुस्थानचा मूलभूत हक्क ब्रिटिश सरकार लाच मान्य करणें भाग पडलें. शिष्टमंडळाच्या सोळा मेच्या योजनेमध्ये हा

हक मान्य करण्यात आला. जें इतकी वर्षे आपण घसा खरडून मागत होतो तें आपणांला मिळालें. तें आपण नाकारलें तर आपली परिस्थिति काय होईल बरें ? म्हणजे आपलें आतापर्यंतचें मागणें निरर्थक ठरल्यासारखें होईल. आजपर्यंत आपण जें मागत होतो तें आपलें मागणें त्यांनी मान्य केलें तेव्हा आतां त्यांतून पुढें वाट काढण्याची जबाबदारी आपल्यावरच आहे. त्यामुळें वर्किंग कमिटीला गत्यंतरच नव्हतें. काँग्रेसने मान्य केलेल्या ध्येयाच्या मार्गावरच आपण चाललों जाहोंत, अशा भ्रंवशानेंच या योजनेचा स्वीकार वर्किंग कमिटीने केलेला आहे. सोळा मेच्या योजनेचे दोन भाग पडतात. एक राजकीय व दुसरा जातीय. राजकीय दृष्ट्या घटनासमितीला स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना ठरविण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आलेलें आहे. आपण जी घटना तयार करू तिला मान्यता देण्याचें ब्रिटिश सरकारने कबूल केलें आहे. ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये रहावयाचें का बाहेर जाऊन संपूर्णतया स्वतंत्र व्हावयाचें हें ठरविण्याची आपणांला माकळीक मिळालेली आहे. आता या बाबतींत ब्रिटिश सरकारचें आपल्यावर कोणत्याही तऱ्हेचें नियंत्रण नाहीं. शिष्टमंडळाला मी माझ्या पहिल्याच भेटीत हडसून खडसून सांगितलें की, घटनासमितीला स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना ठरविण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें पाहिजे, तें त्यांनी मान्य केलें तेव्हा देशाच्या स्वातंत्र्याबद्दल आतां मुळी संशयच उरलेला नाहीं. ब्रिटिश सरकारने जेथें याबाबत अगदी स्पष्ट घोषणा करून ठेविलेली आहे, तेथें आपण आपल्या डोक्यांत विनाकारण संशय उत्पन्न करण्यामध्ये काय हशील आहे बरें ? हिंदुस्थानच्या फाळणीचा प्रश्नही शिष्टमंडळानें अगदी स्पष्टपणें आणि कायमचा मिटवून टाकलेला आहे. हिंदुस्थान अखंड राहिला, त्याचें मध्यवर्ति सरकार निरनिराळ्या प्रांतांचें मिळून एकजिनसी आणि सामर्थवान् राहील, ही घोषणा शिष्टमंडळानें अगदी निःसंदिग्धपणें केलेली आहे. आतां त्याबद्दल यत्किंचित् देखील शंका राहाण्याचें कारण नाहीं ! आमच्या मुख्य मागण्या अशा रीतीने मान्य झाल्यानंतर शिष्टमंडळाच्या योजनेमधील दोषाचें दिग्दर्शन करून ती मान्य करणें आम्हांला भागच होतें. ही योजना जर आपण आतां नाकारली तर आपणांला मान्य होण्याजोगी दुसरी योजना पुन्हां लौकर आपणांपुढें येणें अशक्य आहे. संपूर्णतया केंद्रीभूत

असलेलें मध्यवर्ति सरकार हिंदुस्थानला जुळणारें नाहीं. कारण तें अव्यवहार्य आहे. त्याचप्रमाणें मुस्लिम लीगच्या म्हणण्याप्रमाणें देशाची फाळणी करणें ही गोष्ट घातुक आहे, अशी काँग्रेसची विचारसरणी आहे, म्हणून या दोन टोंकांमधला 'सुवर्णमध्य' आम्हाला चोखाळावा लागला. शेषाधिकारासह प्रांताला जास्तीत जास्त स्वायत्तता देऊन मध्यवर्ति संघराज्य ठेवण्याची योजना म्हणून काँग्रेसला पत्करावी लागली. या कल्पनेमधलें तत्त्व तेवढें शिष्टमंडळानें स्वीकारलें म्हणजे मध्यवर्ति केंद्र सयुक्त ठेवलें, पण त्याचे हक्क मर्यादित ठेविले आतां या केंद्रीय सरकारचें सामर्थ्य वाढवून घेण्याचें काम आपणाला घटनासामेतीमधून करून घेतलें पाहिजे. शिष्टमंडळाच्या योजनेमधील गटबार्जी काँग्रेसला मान्य नाहीं. कोणत्या गटात किंवा विभागात प्रांतांनीं सामील व्हावयाच ह्याबाबत प्रांतावर सक्ति असता कामा नये, असें आमचें म्हणणें आहे. योजनेमधील गटबार्जीच्या नियमाचा आम्हीं जो अर्थ लाविलेला आहे तोच बरोबर आहे असेंच आमचें म्हणणें आहे ! ”

पाठिंबा तरी द्या नाहीं तर फेंटाळून लावा !

या ठरावाला पाठिंबा देताना सरदार वल्लभभाई पटेल म्हणाले, “ आम्ही ठराव आपल्या मजुरीसाठीं मांडलेला आहे. त्याला एक पाठिंबा तरी द्या नाहीं तर तो फेंटाळून तरी लावा ! शिष्टमंडळ, काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि सस्थानिक अशा चौघांनीं ही सोळा मेची योजना मान्य केलेली आहे. या योजनेमधील गटबार्जीचें तत्त्व अत्यंत घातुक आहे; पण त्या नियमाचा आमचा अर्थ निराळा आहे. प्रांतावर सक्ति करतांच येत नाहीं असें आमचें म्हणणें आहे. या योजनेमुळें ब्रिटिश सरकारच्या हातामधील सर्व सत्ता हिंदी जनतेच्या हातामध्ये अगदीं शांतपणें आणि सुरळीतपणें येईल. म्हणून देशाला झगड्याच्या खाईत न लोटतां या योजनेचा आपण फायदा घ्यावा असें आम्हांला वाटतें. केवळ स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या भूमिकेवरूनच आम्ही तुमच्याशीं बोलणें करूं, असें आम्ही शिष्टमंडळाला आरंभींच बजावून सांगितलें. त्यांनीं आमचें म्हणणें अगदीं निरस-

बादपणें मान्य केलें, एवढें त्यांनीं आतां आश्वासन दिल्यानंतर त्यांच्यावर विश्वास न ठेवणें आम्हांला शक्य आहे काय ? मुस्लिम लीगला या योजनेंत पाकिस्तान दिसतें. पण आम्हांला या योजनेंत तर अखंड हिंदुस्थान दिसतो. कोण बरोबर आहे हें घटना समिती ठरवील ! या योजनेमध्ये शीखांचा मात्र अन्याय झालेला आहे. त्यांचे हातपाय बांधून आणि त्यांची गठडी करून त्यांना 'ब' गटामध्ये फेंकून देण्यांत आलेलें आहे. मुसलमानांप्रमाणें त्यांना नकाराचा हक्क आणि संरक्षण कां मिळूं नये बरें ? 'ग्रेटो' चें तत्त्व मूलतः वार्ड खरें; पण तो हक्क जर एकाला द्यायचा तर मग दुसऱ्याला कां द्यायचा नाही ? ब्रिटिश या देशांतून गेल्यानंतर देशी संस्थांनांवर कोणाचीही सार्वभौम सत्ता राहणार नाही ही या योजनेमधील घोषणा योग्यच आहे. आजपर्यंत संस्थानांनें सार्वभौम सत्तेला खूष करण्याचा प्रयत्न करीत असत, आतां यापुढें त्यांना जनतेला खूष करावें लागेल. "

संधिसाधूंपासून सावधान !

समाजवादी काँग्रेस पक्षाचे पुढारी श्रीयुत जयपकाश नारायण यांनी या ठरावाला कसून विरोध केला. ते म्हणाले, "काँग्रेस ज्या हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी " इतकी वर्षे झगडत आहे तें स्वातंत्र्य ब्रिटिश सरकारनें निर्माण केलेल्या या घटना समितीमधून आपणांला मिळणें अशक्य आहे. ब्रिटिश साम्राज्यशाही नष्ट करण्याच्या हेतूनें बेचाळीसचा 'चले जाव' चा लढा सुरू झाला. पण तो यशस्वी झाला नाही. त्या लढ्यांतून नवीन चैतन्य निर्माण झालें. या चैतन्याचा योग्य तो उपयोग करून ब्रिटिशांना या देशामधून कसें घालवून द्यावयाचें हा एकच आपल्यापुढें आज सवाल आहे, ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनीं बनविलेल्या या तकलादू घटना समितीचा स्वीकार करावयाचा कीं नाही, हा आपल्यापुढें सवाल नाही हें लक्षांत ठेवा ! शिष्टमंडळ या देशांत तुम्हांला स्वातंत्र्य देण्यासाठीं आलें नाही. तें काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यामध्ये तडजोड चढवायला आलें. देशांत जातीय झगडे ब्रिटिशांनींच निर्माण केले. मुस्लिम लीगला मुसलमानांचें मोठें पाठबळ असेल; पण कांहीं केलें तरी 'लीग' ही

ब्रिटिशांचीच जानी दोस्त आहे. बेचाळीसचा झगडा हा ब्रिटिशांच्या विरुद्ध नसून मुसलमनांच्या विरुद्ध होता, हिंदूंचे अधिराज्य देशांत स्थापन करण्याचा तो प्रयत्न होता, असे म्हणणाऱ्या मुसलम लीगच्या पुढाऱ्यांबरोबर काँग्रेसने पडखाऊन तडजोड करावी असे शिष्टमंडळाचे म्हणणे होते. हे कसे शक्य आहे ? आपल्या शत्रूचे जे उघड उघड दोस्त आहेत त्यांच्याशी आपण कशी तडजोड करणार ? 'मध्यंतर सरकार' ची योजना काँग्रेसने धुडकावून लावली हे उत्तम केले. घटना-समितीची मूळ कल्पना पंडित नेहरूंची ! पण त्यांच्या त्या कल्पनेप्रमाणे काही ही घटना-समिति होणार नाही. हा ब्रिटिशांनी बनविलेला 'माल' आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना बनविण्याचे तुम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलेले आहे; असे हे ब्रिटिश तोंडाने खूप म्हणत असतील, पण पडद्यामागे उभे राहून व अशा तऱ्हेने सूत्रे हातावतील की, तुम्हांला हिंदी स्वातंत्र्याची घटना मनाप्रमाणे बनविण्याचे काम ते अगदी अशक्य करून सोडतील ! घटना-समितीमध्ये पदोपदी मतभेद निर्माण होतील जाण ते मतभेद मिळविण्यासाठी तुम्हांला दर वेळेला ब्रिटिशारूढे धांव घ्यावी लागेल. या परिस्थितीचा फायदा ब्रिटिश घेतल्यावाचून राहतील होय ! घटना-समिति जनतेच्या सामर्थ्यामधून निर्माण झाली तरच प्रभावी होऊ शकेल ! स्वातंत्र्याच्या वातावरणानेच घटना-समितीचे कार्य यशस्वी होईल. ब्रिटिश सत्ता जोंपयत या देशांत नांदत आहे, तोंपयत हे स्वातंत्र्याचे वातावरण या देशांत कसे निर्माण होईल ? आपण सरकारला स्पष्टपणे सांगू या की, असली मर्यादित स्वरूपाची घटना समिति आम्हांला नको आहे. प्रांतीय राज्यकारभार स्वीकारून आम्ही आधीच दुबळे झालेलो आहोत. आतां ही घटना समिति पत्करून आपण यामुळेही अधिक दुबळे व्हावयाला नको ! नुसत्या वाटाघाटीने आपले ध्येय साध्य व्हावयाचे नाही. पुन्हां झगडा सुरू करणे हा एकच मार्ग आपल्यापुढे आहे. तेवढ्यासाठी काँग्रेसच्या संघटनेचे सामर्थ्य आपल्याला वाढविले पाहिजे. त्या सामर्थ्याची तयारी झाली की, त्या क्षणी झगड्याचे शिंग फुंकून आपण ब्रिटिशांना या देशांमधून हाकून द्यावयाला पाहिजे. त्यांना आपण सामायला पाहिजे की, केवळ काँग्रेसशी वाटाघाटी करूनच त्यांना आपल्या सत्तेचा त्याग

करतां येईल !” मूळ ठरावाला विरोध करतांना रावसाहेब पटवर्धन म्हणाले कीं, “ अगदीं थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ब्रिटिश शिष्टमंडळानें काँग्रेस वार्किंग कमिटीला अगदी सपशेल बनविलेलें आहे. वार्किंग कमिटीनें शिष्टमंडळाच्या योजनेला मान्यता देणें हा राजागोपालाचारियरसारख्या माणसांचा विनय आहे ! कारण ‘ ब्रिटिशार्शी ’ संपूर्ण सहकार्य करा असा सदेश राजाजींनीं दोन वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या एका पुस्तकामध्ये देशाला देऊन ठेवलेला आहे ! मला नाहीं वाटत कीं, ही योजना स्वीकारून देशाला स्वातंत्र्य मिळेल. अधिकारग्रहण आणि घटनासमिति—स्वीकार हा काँग्रेसजनांचा मार्ग नाहीं ! त्यांचा मार्ग अगदी स्वच्छ आहे ! आणि तो म्हणजे ‘ चले जाव ’ चा झगडा पुन्हां सुरू करणें हा होय ! अद्यापिहि या देशांत ब्रिटिश सत्ता बलाढ्य आहे. ब्रिटिशांना या देशांतून घालवून देणें हा एकच मार्ग आपल्यापुढें मोकळा आहे. ”

दुसरा दिवस

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे रविवारी दुपारीं दोन वाजतां अधिवेशनाचें काम सुरू झालें. सव्वा दोन वाजतां महात्मा गांधी सभेंत आले आणि त्यांनीं ठरावाच्या बाजूनें एक तासभर भाषण केलें. (तें भाषण पान एक वर दिलेलें आहे.) त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेमधील सत्याग्रहाबद्दल बोलून महात्म गांधींनीं आपलें भाषण संपविलें.

गोऱ्या भांडवलदारांना सुसंधि !

काँग्रेस समाजवादी पुढारी भाई अच्युत पटवर्धन यांनीं ठरावाला विरोधाचें भाषण केलें. ते म्हणाले, “ मुख्य प्रधान अँटली असें म्हणाले होते कीं, आतां शेहेचाळीस सालीं वीस सालची किंवा बेचाळीस सालची आमची ‘ उष्णता ’ राहिलेली नाहीं. अँटलीसाहेबांचा हा भावार्थ या शिष्टमंडळाच्या योजनेमध्ये कुठें प्रतिबिंबित झालेला आहे तें मला दाखवा ! बेचाळीस सालीं आपण क्रिप्स योजना लाथाडली. त्या योजनेपेक्षां या योजनेमध्ये अधिक काय सुधारणा आहे ? घटनासमितीमधल्या गटबाजीच्या नियमाचा अर्थ काँग्रेस

वार्किंग कमिटीच्या वृष्टीने एक असला तरी तो जीनांच्या वृष्टीने दुसरा आहे. दोघांचेही अर्थ परस्पर-विरोधी आहेत. शिष्टमंडळाने काँग्रेसचा अर्थ मान्य केल्याचे कुठेही दिसत नाही. उलट तो आपल्याला अमान्य असल्याचेच शिष्ट-मंडळाने सांगितलेले आहे. मध्यवर्ती सरकारच्या अधिकारक्षेमधून 'खजिना खाते' काढून घेण्यांत आलेले आहे. देशाची तिजोरी ज्याच्या हातान नाही आणि देशाचे आर्थिक धोरण ठरविण्याचा ज्याला अधिकार नाही ते मध्यवर्ती सरकार 'बलिष्ठ' कसे म्हणता येईल ? गटबाजीच्या तत्वाला माझा विरोध आहे. तो ते तत्त्व मुस्लिम लीगला अनुकूल आहे म्हणून नव्हे, तर त्या गटबाजीच्या आड 'क्लाईव्ह स्ट्रीट' मधल्या गोऱ्या भांडवलवाल्यांना दडा-बयाला भरपूर वाव मिळणार आहे म्हणून मी त्याच्याविरुद्ध आहे ! या गोऱ्या भांडवलवाल्यांनी इतकी वर्षे देशाला पिळून खाल्ले आहे. आणि या नवीन योजनेमध्येही त्यांच्या या पिळवणुकीला भरपूर वाव मिळणार आहे. ब्रिटिश राज्यकर्ते म्हणताहेत की, 'आम्ही जातो !' पण दीडशे वर्षे या देशांत चरणारे हे गोरे ब्रिटिश भांडवलवाले म्हणताहेत का 'आम्हीही जातो' म्हणून ? एकदा आपण या घटनासमितीत शिरलो की, जातीय भांडणांच्या गुंतळ्यामध्ये आपण कायमचेच अडकलो म्हणून समजा ! मग आपल्याला कांहीही काम करतां यावयाचे नाही. देशामधली यादवी कशी वाढवावी याची सोय मात्र या शिष्टमंडळाच्या योजनेने उत्तम तऱ्हेने करून ठेविलेली आहे यांत शंका नाही ! ”

आतां तुम्ही आमचे ऐका !

त्यानंतर श्रीमती अरुणा असफअल्ली या ठरावाला विरोध करतांना म्हणाल्या की, वार्किंग कमिटीचे लोक तुरुंगामधून बाहेर आल्यापासून 'चले जाव' च्या गाण्याची चाल विसरून गेल्यासारखे दिसताहेत. तडजोडीने आणि वाटाघाटीने का ब्रिटिश सत्ता शरण येणार आहे ? तिच्याशी युद्ध करून तिच्या छातीवर बसले तरच ती वठणीस येईल; एवढी नव्हे ! झगडा केल्यावांचून जनतेच्या हाती सत्ता येणे शक्य नाही ! काँग्रेस श्रेष्ठीचे सध्याचे धोरण ब्रिटि-

शांशी सहकार्य करण्याचें आहे. लोकमताची जर या वेळीं नोंदणी केली तर निर्णय काँग्रेस अग्रेसरीच्या विरुद्ध लागेल हें मी निश्चयानें सांगतें. काँग्रेसनें घटना समितीचा स्वीकार करणें हा ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या युद्धोत्तर धोरणाचा विजय आहे. आतां दडपशाहीचें राजकारण या देशांत चालणार नाहीं हें ब्रिटिश कळून चुकले आहेत. म्हणून त्यांनीं आपल्या धोरणाचा मोह बदलला आहे इतकेंच ! पण त्याचें 'काळीज' मात्र बदललें नाहीं तें आहे तसेंच आहे ! घटनासमितीचा स्वीकार करून काँग्रेस वार्किंग कमिटीनें स्वतःची 'मुस्लिम लीग' करून घेतली आहे, दुसरें काय ? जनतेनें ब्रिटिश सत्तेचा बालेकिला अद्यापि जिंकलेला नाहीं ! म्हणून त्यांनीं देऊं केलेली ही घटनासमिति जनतेला मान्य नाहीं ! आगाखान वाढ्यामध्ये महात्मा गांधी उपास करून मरत असतांनाही आणि 'गांधीना सोडा, गांधीना सोडा,' अस सारें राष्ट्र आक्रोश करीत असतांही ज्या ब्रिटिश सरकारनें पर्वा केली नाहीं, तें ब्रिटिश सरकार आज गांधींची स्वातंत्र्याची मागणी त्यांच्या पदरामध्ये आपण होऊन टाकत आहे या गोष्टीवर तुमचा विश्वास बसला तरी कसा ? मी गांधीजींनाच बजावतें कीं, 'बापूजी', इतक्या वर्षे आम्ही तुमचें ऐकल आणि तुमच्या म्हणण्याप्रमाणेंच केलें. आतां तुम्हीं आमचें म्हणणें ऐकलें पाहिजे आणि तुम्हीं आमच्या म्हणण्याप्रमाणें वागलें पाहिजे !" टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटामध्ये श्रीमती अरुणा असफअल्ली खाली बसल्या.

वेळींच सुचलेला शहाणपणा

यानंतर मूळ ठरावाला अनुकूल प्रतिकूल अशीं कांहीं भाषणें झाल्या-नंतर चर्चेचें चव्हाट अधिक लांबू लागलें म्हणून, अध्यक्षानीं चर्चा थांबविली आणि मौलाना अबुल कलम आझाद यांना उत्तर देण्यास बोलावले. मौलाना-साहेब म्हणाले, " घटना समिति " ही ब्रिटिशांनीं आपल्याला दिलेली आहे अशी आक्षेपकांनीं आपली समजूत करून घेतली आहे हें चूक आहे. ब्रिटिश सरकारनें आपण होऊन या देशांत शिष्टमंडळ पाठविलें आणि घटना समितीचा मोफत नजराणा आपल्याला देऊं केला असें समजण्याइतका मूर्ख कोण आहे ? मेळी

पन्नास वर्षे आम्ही जिवावर उदार होऊन लढलो आणि आपल्या सर्वस्वाची आहुती दिली म्हणून ही घटना समिती आपल्या हाती आली ! बेचाळीस साली महात्मा गांधींनी जो निर्वाणाचा लढा सुरू केला त्यासुद्धे आमच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा वेग इतका वाढला ! हिंदुस्थानच्या लोकांनी स्वातंत्र्य मिळविण्याचा निर्धार केलेला आहे. आतां आकाश कोसळून पडलें तरी ते आपला स्वातंत्र्याचा लढा थांबविणार नाहीत, ही गोष्ट ब्रिटिश जनता आणि जनतेचें मजूर सरकार यांना पक्की उमगून चुकलेली आहे ! आपल्या हातामधून हिंदी जनतेने स्वातंत्र्य हिसकावून घेण्यापेक्षां तें आपण होऊनच त्यांना शहाणपणानें आणि शांततेने दिलेलें बरें असें आता त्यांनी ठरविलेलें आहे. घटना समितीमध्ये शिरल्याने काँग्रेस सघटनेमध्ये दुबळेपणा उत्पन्न होईल असें कोणीस म्हणाले ! तें कसे काय ? आपल्या अंतिम ध्येयाच्या मार्गांत जे जे अडथळे येतील ते ते आपण उचलून फेंकून देऊं. आपल्या लढ्याची मूलभूत तत्वे आपण केव्हाही बळी देणार नाही ! तशी वेळ आली तर आपण घटना समितीचाच बळी देऊन बाहेर पडूं ! विरोधकांना कसल्या तरी अज्ञात भयाचा मनोगंड झाल्यासारखा दिसतो आहे. मी म्हणतो, ज्याच्यात अडचणी नाहीत असा एक तरी प्रश्न जगांत आहे काय ? या अडचणीत आपण नुसतें भित्तिच बसलों तर आपला कार्यभाग कसा होणार ? घटना समितीमध्ये काँग्रेसला निःसंशय बहुमत मिळणार आहे. असें असूनही देशाचें भवितव्य आपण कसे ठरवू कोणास ठाऊक, अशी काहीना शंका वाटत आहे, हें हास्यास्पद नव्हे काय ? मोठमोठाले त्याग करून आणि दुःखें पचवून आपण जो लढा जिंकला आणि जो जय मिळविला त्याची फळे असे भेदरट रडतराऊपणानें वागून गमावूं नका असें माझे तुम्हांला सांगणें आहे. ”

घटनासमिति ‘ सांपळा ’ नव्हे !

“ कोणताही प्रश्न आपण व्यवहारी माणसाप्रमाणें सोडविला पाहिजे, तरच ती खरी मुत्सद्देगिरी. आपल्या ध्येयाच्या दृष्टीनें जी संधि आपल्यापुढें येईल तिचा फायदा आपण घेतलाच पाहिजे. कधी आपल्याला लढावें लागले

तर कधी वाटाघाटी कराव्या लागतील ! जो दरवाजा उघडा असेल त्यांतूनच आपण आंत शिरले पाहिजे झगड्याचें तत्त्व काँग्रेसनें कधी सोडलें आहे ! आपण तर स्वातंत्र्यासाठीं झगडा करण्याची शपथच घेतलेली आहे. शिष्टमंडळ येण्याच्या पूर्वीपासून आपण ब्रिटिश सरकारला बजावतों आहोंत की, आमचें स्वातंत्र्य आम्हांला देऊन टाका नाही तर झगड्याला तयार व्हा ! तर त्या वेळीं सरकारने आम्हाला असें उत्तर दिलें की, या तुमच्या निव्वळ धमक्या आहेत ! आम्ही सरकारला त्याच वेळीं समजावून सांगितले की, ह्या धमक्या नव्हेत ! आणि असें सांगून आम्ही दिल्लीच्या वाटाघाटी सुरू केल्या घटना-समिति हा एक 'सांपळा' आहे असें म्हणणें चूक आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना बनविण्यासाठीं आम्ही होऊन घटना समिति मागितली. ती शिष्टमंडळानें मान्य केली. मग ही घटनासमिति 'सांपळा' कशी बरे होते ? उलट मला ठांसून असें सांगायचें आहे की, घटनासमितीचा स्वीकार करून आम्ही देशातील एका दीर्घकालीन वैच्याला मूठमाती देऊन टाकली आहे. 'हिंदुस्थान' आणि 'पाकिस्तान' असे या देशाचे दोन निरनिराळे तुकडे करा आणि दोहोंच्या घटनासमित्या नेमा, अशी मुस्लिम लीगची पुष्कळ वर्षांपासूनची मागणी होती. तथापि सोळा मेची शिष्टमंडळाची योजना मान्य करून मुस्लिम लीगनें या आपल्या दोन्ही मागण्यांवर स्पष्टपणें पाणी सोडलेलें आहे ! सोळा मेची योजना म्हणजे अखंड हिंदुस्थानची घोषणा आणि एका केंद्रीय राज्याच्या घटनासमितीचा पुकार होय ! हा आमचा अलौकिक विजय नव्हे तर काय आहे ? या घटनासमितीमध्ये तुम्ही जाऊं नये अशाच तुमच्या शत्रूंची मनामधली खरी इच्छा आहे. बोला, तुमच्या ओंजळींत येऊन पडलेला हा विजय तुम्ही फेंकून देऊन त्या पराभवाला आमत्रण देणार कीं काय ? (प्रचंड टाळ्या) असें करू नका ! घटनासमितीचा दरवाजा उघडला आहे. आंत शिरा आणि आपल्या देशाची घटना बनविण्याचें काम पूर्ण करून टाका !

आमची स्वातंत्र्याची कल्पना

“मौलाना साहेबांच्या भाषणानंतर अध्यक्षानीं ठराव मताला घातला. दोनशेंचार सभासदांनीं ठरावास समति दिली आणि एकावन्न जणांनीं विरोध केला.

अर्थात्, टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटामध्ये मूळ ठराव प्रचंड बहुमताने मान्य झाला. त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेमधील सत्याग्रहाच्या लढ्याबाबतचा ठराव मंजूर झाल्यानंतर आणि इतर ठराव या खास अधिवेशनामध्ये घेता येत नाहीत असा अध्यक्षांनी निर्णय दिल्यानंतर त्यांचे समारोपाचे भाषण झाले. त्या भाषणात पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले, “स्वातंत्र्याविषयी या देशामध्ये आपण पुष्कळ वर्षांपासून बोलतो आहोत. प्रत्येकाची स्वातंत्र्याविषयीची कल्पना निरनिराळी आहे. व्हाइसरॉय आणि मुस्लिम लीगदेखील ‘हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्या’विषयी बोलतातच. काँग्रेसची हिंदी स्वातंत्र्याविषयी कल्पना या लोकांच्यापेक्षा निराळी आहे. आमची स्वातंत्र्याची कल्पना अशी की, हिंदुस्थानमध्ये परकी राज्यसत्ता अजिबात असता कामा नये ! बेहतर आहे ब्रिटिशांशी आपल्याला संबंध तोडावे लागले तरी ! आम्हांला हिंदु स्थानचे प्रजासत्ताक राज्य स्थापन करावयाचे आहे. आता घटनासमितीबाबत तुम्ही माझे मत विचाराल तर मी असे स्पष्टपणे म्हणेन की, ज्या घटनासमितीची आम्ही इच्छा करित होतो आणि जिच्यासाठी आम्ही झगडत होतो ती कांही नव्हे. ह्या घटनासमितीमध्ये पुष्कळ चोरकपे आहेत. तथापि, असेहि म्हणता येईल की, ती कांही तितकीशी वाईट नाही ! या घटना समितीमधून काय निष्पन्न होईल बरे ? कदाचित् ती फार वेळ टिकणार नाही, बद्द पडेल. किंवा कदाचित् आपण टिकाव धरला तर तिच्यातून देशाची एकादी कामचलाऊ घटना निर्माणही होऊ शकेल ! दोन्हीहि तऱ्हेची शक्यता आहे एक गोष्ट मात्र मला आवडली नाही दहा वर्षांनंतर तुम्ही असे करा आणि तसे करा असे शिष्टमंडळाने या योजनेमध्ये आम्हांला सांगितले आहे. आम्ही दहा वर्षांनंतर काय करू हे आम्हांला सांगणे हा निव्वळ मूर्खपणा आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर आम्ही काय वाटेल ते करू ! तुम्ही आम्हांला कोण सांगणारे ? - त्या वेळी कदाचित् आम्ही आमची क्रांतिकारक घटनासमिति बोलावू ! म्हणून सध्यांच्या या घटनासमितीचा आपण फायदा का घेऊ नये ? नाही आपले जमले त्याच्याशी तर आपण आपले धोरण बदलू शकतो ! शिष्टमंडळाच्या दीर्घकालीन किंवा तात्पुरत्या योजनेचा स्वीकार करावयाचा का नाही

असा आपल्यापुढें प्रश्न नाही. घटनासमितीमध्ये शिरावयाचें कां नाही हा आपल्यापुढें प्रश्न आहे, इतकेंच. याच्यापेक्षां कांहींहि जास्त आपण करित नाही की, कशाचा स्वीकारही करित नाही. ”

घाबरून जाऊं नका !

“ घटनासमितीमध्ये राहणें जोंपर्यंत देशाच्या हिताचें आहे असें आम्हांला वाटतें तोंपर्यंत आम्ही तेथें राहूं ! नाही तसें वाटलें, तर आम्ही त्या समितीवर लाथ मारून बाहेर येऊं आणि पुढील झगडा सुरू करू ! आम्ही कशानेही बांधले गेलों नाहीत ! देशाचे कांहीं मूलभूत पक्ष सोडविण्यासाठी आपण घटनासमितीमध्ये जावयाचें ठराविलेलें आहे इतकेंच ! सुरुवातीला एकादी गोष्ट आपल्या मनाप्रमाणें आपल्याला मिळाली नाही म्हणून तिला भ्यायचें काय कारण आहे ? नुसते हावभाव, शब्द, घोषणा आणि वीरश्रीच्या गर्जना यांना फाजील महत्त्व देण्याचें आपण आतां सोडलें पाहिजे. या गोष्टी घातुक आहेत, हें लक्षांत ठेवा ! हिंदुस्थान एक महान् राष्ट्र आहे. ब्रिटिशांच्या दरवाजाशी स्वातंत्र्याची भीक मागणारें हें कांहीं एकादें भिकारडें राष्ट्र नाही ! आपण स्वातंत्र्याच्या हद्दीवर आतां उभे आहोंत ! जे आपल्या आड येतील त्यांचा आपण कांटा काढूच ! पण क्रांतिकारक व्हांवयाचें म्हणजे मुत्सद्देगिरीकडे पाठ फिरवून बसावयाचें असें थोडेंच आहे ? राजकीय प्रश्नांकडे संधिसाधूच्य भावनेनें बघूं नका ! क्रांतिकारक मुत्सद्यांच्या दृष्टीनें बघा, एवढेंच माझे तुम्हांला सांगणें आहे. काँग्रेसकडून सारें जग महान्. निर्णयाची अपेक्षा करित आहे अशा वेळी तोंडाचा चंबू करून दुसऱ्यावर चढफडत आणि दुसऱ्यांना शिव्यागाळी देत स्वस्थ बसूं नका ! ” पंडित नेहरू यांच्या समारोपानंतर ‘ बंदे मातरम् ’ हें राष्ट्रगीत होऊन अधिवेशन संपलें. या अधिवेशनामध्ये झालेल्या ठरावावरील निरनिराळ्या पुढ्यांच्या वक्तव्यावरील आमचें सचित्र भाष्य पुढील अंकी देण्याचें आम्ही आमच्या वाचकांना वचन देतो.

नऊ ऑगस्टची क्रांति चिरायु होवो ! : : : ९

आज नऊ ऑगस्ट. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासातला हा एक अमर दिवस. शेंकडों स्वातंत्र्यवादी पुरुषांनी, स्त्रियांनी आणि मुलांनी आपल्या रक्ताने लिहून ठेवलेला हा बालदिनाचा दिवस. महात्मा गांधींनी आठ ऑगस्ट रोजी परकी राज्यकर्त्यांना 'चले जाव' असे गर्जन सांगितले. जगाच्या आणि मानवतेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपण युद्ध करित आहोत असे ब्रिटिश म्हणाले. महात्मा गांधींनी त्यांना विचारले की, हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावांचून त्याला या जागतिक स्वातंत्र्यसंग्रामात कसा भाग घेतां येईल ? देश स्वतंत्र झाला पाहिजे आणि तो आज या क्षणी झाला पाहिजे. आज स्वातंत्र्य मिळाले तर त्याची चव ! ती स्वातंत्र्याची चव उद्यां मिळणार नाही. चाळीस कोटी हिंदी जनता आज स्वतंत्र झाली, तरच ती जिवंत होईल आणि स्वातंत्र्यासाठी लढेल ! गांधीजींच्या आणि काँग्रेसच्या या मागणीचा सरकारने अव्हेर केला ! तेव्हा आठ ऑगस्ट रोजी या देशांत ब्रिटिश सत्तेचा अंत होईपर्यंत आपण कांही तरी 'करू वा मरू' असा काँग्रेसने निर्धार केला. या निर्धारामधूनच 'चले जाव'ची क्रांतिकारक घोषणा जन्माला आली.

देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्राण पणाला लावण्याचा आठ ऑगस्ट रोजी जनतेने निर्धार केला. त्या निर्धाराला साम्राज्यशाहीने नऊ ऑगस्ट रोजी उत्तर दिले. जवतेचे पुढारी सरकारने जबरदस्तीने कैद करून त्यांना कारागृहात टाकले. देशातल्या हजारों काँग्रेस कार्यकर्त्यांवर दडपशाहीचा प्रचंड बरबंटा फिरवला. तथापि सरकारच्या जुलुमाचे हे भेसूर आणि भयानक स्वरूप बघून जनता घाबरून गेली नाही. कारण महात्मा गांधींनी जनतेला आधीच

सांगून ठेवलें होतें कीं, आतां यापुढें जो तो आपला पुढारी. त्या संदेशाचें रहस्य जनतेनें बरोबर ओळखलें आणि सरकारी दडपशाहीला टक्कर देण्यासाठीं जनता दांत ओंठ खाऊन आपल्या पायावर उभी राहिली. जनतेवर सरकारनें अगदीं जंगली पशूप्रमाणें हिंस्र अत्याचार केले. पण ते सारे अत्याचार, जुलूम आणि छळ जनतेनें पचवून टाकले आणि आपला निर्धार जिवंत ठेवला. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात नऊ ऑगस्टला हें महत्त्व आहे कीं, त्या दिवशी आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं साम्राज्यशाहीशीं लढण्याची सर्व जबाबदारी जनतेनें आपल्या शिरावर घेतली. नऊ ऑगस्ट रोजी जनता जागृत झाली, जनता जिवंत झाली. म्हणून नऊ ऑगस्ट हा जनतेच्या जयजयकाराचा दिवस आहे.

साम्राज्यशाहीशी झगडण्याचे नवीन तंत्र जनतेने या दिवशी शोधून काढलें. देशावर राज्य करणारे सरकार हें बलिष्ठ होतें. त्याचें पाशवी सामर्थ्य अमर्याद होतें. तथापि, असा उन्मत्त आणि सशस्त्र सरकारला वठणावर आणण्याचें तंत्र देशामधल्या निःशस्त्र आणि दुबळ्या जनतेनें शोधून काढलें. भूमिगत होऊन सरकारी दडपशाहीचा प्रतिकार करण्याचें शास्त्र याच वेळीं जनतेला सुचलें या शास्त्रामधूनच प्रतिसरकारचा उगम झाला मिदनापूर, वालिया, बिहार आणि सातारा येथें जनतेनें ब्रिटिश सरकारला नेस्तनाबूद करून टाकलें आणि तेथें जनतेच्या सत्तेची आणि सरकारची निशाणें रोंवलीं. जनतेच्या प्रतिकारशक्तीचा विघ्नस करण्याची सरकारनें अगदीं पराकाष्ठा केली; पण जनता मारली गेली नाही—जनता मेली नाही. जनता अधिक जिवंत झाली. स्वातंत्र्य मिळविण्याबद्दलचा तिचा आत्मविश्वास आणि तिचें सामर्थ्य शतपटीनें अधिक वाढलें.

नऊ ऑगस्टला जनतेनें जें स्वातंत्र्ययुद्ध सुरू केलें, त्याची एक तेजस्वी आघाडी देशामध्ये भूमिगत वीरांनीं उघडली. या आघाडीचें नेतृत्व अच्युत पटवर्धन, अरुणा अमुफअल्ली आणि नाना पाटील यांनीं स्वीकारलें तर या युद्धाची दुसरी तेजस्वी आघाडी देशाबाहेर तेनाजी सुभाषचंद्र बोस यांनीं 'आझाद हिंद फौजे'च्या सहाय्यानें उघडली. गेल्या दिडशें वर्षांच्या निःशस्त्र

गुलामगिरीमध्ये जें कोणाला करून दाखवितां आलें नाहीं तें नेताजी बोस यानी करून दाखविलें आणि साम्राज्यशाहीच्या अभेद्य लष्करी सामर्थ्याला एक प्रचंड खिडार पाडलें. हें खिडार साम्राज्यशाहीला पुन्हां कधीही बुजवितां येणार नाहीं एवढें तें जबरदस्त आहे. 'चले जाव'च्या घोषणेमधून 'नऊ ऑगस्ट' जन्माला आला. तर 'नऊ ऑगस्ट'च्या जनता क्रांतीमधून 'जय हिंद'ची सिद्दगर्जना जन्माला आली. 'जय हिंद' ही चाळास कोटी स्वातंत्र्यप्रेमी जनतेची केवळ घोषणा नाहीं. तें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला जनतेने दिलेलें एक आव्हान आहे !

'नऊ ऑगस्ट' हा बलिदानाचा दिवस आहे. हा हुतात्म्यांच्या पुण्यस्मरणाचा आणि बंदनाचा दिवस आहे. बेचाळीसच्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये ज्या ज्या वीर पुरुषांनी, वीरांगनांनी आणि चिमुकल्या वीर अभिमन्यूनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी दडपशाहीच्या होमकुंडांत आपल्या प्राणांच्या आहुत्या दिल्या त्यांना आज आपण बंदन करूं या. त्याप्रमाणें सशस्त्र क्रांतीच्या झेंड्याखाली ज्या आझाद हिंद फौजेंतल्या शेंकडों वीरांनी देशाच्या आझादीसाठी लढतां लढतां आपले प्राण दिले त्यांनाही आपण आज 'जय हिंद' पूर्वक प्रणाम करूं या. जनतेच्या क्रांतिकारक लढ्याचें नेतृत्व ज्या ज्या वीरांनी पत्करलें आणि जनतेमध्ये जागृत झालेला प्रतिकाराचा अंगार ज्यांनी ज्यांनी बिझू न देतां आजपर्यंत प्रज्वलित ठेवला त्या क्रांतिवीरांच्या चरणी आज आपण आपलें मस्तक आदरांन ठेवूं या !

नऊ ऑगस्ट हा दिवस कांहीं सुतकाचा नाहीं. जे जे वीर स्वातंत्र्यासाठी लढतां लढतां पडले त्याच्या त्यांच्या स्मृतीला बंदन करण्याचा हा दिवस आहे. त्यांच्यासाठी रडण्याचा नाहीं. त्यांच्यासाठी दुःखानें छाती पिटण्याचा हा दिवस नाहीं. स्वातंत्र्यवीरांसाठी रडायचें नसतें. कारण जो मरतो त्याच्यासाठी रडतात. जो मरत नाहीं त्याच्यासाठी कोण रडतो ? स्वातंत्र्यवीर हे कधीही मरत नाहीं. ते मरून अमर होतात. 'जो देशासाठी मरतो तो जर्गी अजरामर होतो !' जे मरणाला मारतात त्यांना कोण मारणार ? बेचाळीसच्या लढ्यामध्ये कामी

आलेलें सर्व स्वातंत्र्य सैनिक हे देशाच्या इतिहासांत अमर झालेले आहेत. म्हणून नऊ ऑगस्टचा दिवस हा सुतकाचा दिवस आहे, हा दिवस आपण गंभीर चेहेरे करून आत्मपरीक्षणांत किंवा आत्मसंशोधनांत घालविला पाहिजे असें जे म्हणतात त्यांना 'नऊ ऑगस्ट' चें महत्त्व कळालें नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. तो जनतेच्या क्रांतीच्या विजयाचा दिवस आहे. अलौकिक त्यागाचा आणि पराक्रमाचा हा दिवस आहे. दीडशें वर्षे गुलामगिरीच्या बरवंट्याखाली चेंचलेलें आमचें भुके कंगाल आणि दुबळें राष्ट्र स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या निर्धारानें या दिवशीं प्रथम जिवंत होऊन आपल्या पायावर उभें राहिलें. म्हणून हर्षानें जयजयकार करण्याचा हा दिवस आहे.

नऊ ऑगस्टचें महत्त्व आणि तेज सूर्यापेक्षांहि स्वच्छ आणि स्पष्ट आहे. हा दिवस कसा पाळावयाचा याबद्दल कोणाच्याही मनांत कसलेंही संशयाचें धुकें असण्याचें कारण नाहीं. म्हणून काहीं थोर थोर काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या मनामध्ये या दिवसासंबंधानें जो मतभेद निर्माण झालेला आहे, त्याबद्दल आम्हांला वाईट वाटतें. या दिवशीं मोठमोठ्या मिरवणुका काढावयाच्या नाहींत, हरताळ पाडावयाचे नाहींत किंवा जहाल भाषणें करावयाचीं नाहींत किंवा दोन तीन काँग्रेस पुढाऱ्यांव्यतिरिक्त इतरांच्या नांवांचा जयजयकार करावयाचा नाहीं अशीं फर्मनें काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांनीं काढलेलीं बाचून आम्हांला खरोखरच विषाद वाटला. आज पंचवीस वर्षे जनता स्वातंत्र्याचा लढा लढते आहे. या लढ्या-मधले अनेक महत्त्वाचे दिवस कसे पाळावयाचे याचें शिक्षण आजपर्यंत जनतेला उत्तम तऱ्हेनें मिळालेलें आहे. तेव्हां कोणता दिवस जनतेनें कसा पाळावा हें जनतेला कोणाही पुढाऱ्यानें सांगण्याची बास्तविक जरूरी नाहीं. नऊ ऑगस्ट रोजीं जनता क्रांतिकारक बनली. स्वातंत्र्याच्या लढ्याचें नेतृत्व जनतेनें आपण होऊन त्या दिवशीं स्वीकारलें. त्या महान् दिवसाचा उत्सव कसा साजरा करावयाचा हें जनतेला आतां दुसऱ्यानें सांगण्याची आवश्यकता आहे काय ?

काँग्रेसच्या अधिकारी पुरुषांमध्ये आज ही उरफाटी क्रांति अचानक कशी झाली ? त्यांना जनतेच्या निदर्शनांचें, भाषणांचें आणि हरताळांचें भव

जेव्हापासून बॅर वाढू लागले ? नऊ ऑगस्ट या दिवशी मुंबई शहराच्या चौकाचौकामधून पोलिस शिपाई आणि अधिकारी सुसज्ज होऊन बसलेले आम्ही जेव्हा पाहिले, तेव्हा प्रांतिक काँग्रेस सरकारलाही आपल्या प्रांतामधल्या जनतेचे आतां भय वाढू लागले आहे हे आम्हांला कळून आले. खरे, 'नऊ ऑगस्ट' रोजी जागृत झालेल्या ज्या बडखोर जनतेच्या मतावर आणि पाठिंब्यावर काँग्रेसचे सरकार या प्रांतामध्ये प्रतिष्ठित झाले त्या काँग्रेस सरकारला 'नऊ ऑगस्ट' च्या जुन्या आठवणीने जनता आज प्रक्षुब्ध होईल याचे भय वाटवे ना ?

गोन्या शिष्टमंडळाच्या आगमनापासून काँग्रेसच्या क्रांतिकारक नेतृत्वावर सनदशीर राजकारणाचे एक जाडजूड सांवटच पडल्यासारखे झाले आहे. देशाचे स्वातंत्र्य हे देशाच्या दरवाज्याच्या पायरीवर येऊन उभे राहिलेले आहे याबद्दल त्यांची तर खात्री होऊन चुकलेली आहे. आतां घटनासमितीमध्ये नुसते शिरायचे आणि स्वातंत्र्याची घटना तयार करून ते दाराबाहेर कुडकुडत उभे राहिलेले विचार स्वातंत्र्य नुसते घरांत घ्यावयाचे एवढेच काम राहिलेले आहे, असे त्यांना प्रामाणिकपणे वाटते. म्हणून 'नऊ ऑगस्ट' च्या दिवशी लोकांनी फारच क्रांतिकारक घोषणा केल्या किंवा त्या दिवशी जनतेने आपल्या प्रक्षोभाची फारच जहाल निदर्शने केली तर हे दरवाज्याच्या पायरीवर येऊन उभे राहिलेले लाजाळू आणि भिजे स्वातंत्र्य एकदम बुजून किंवा घाबरून भुरकन् उडून जाईल अशी त्यांना भीति वाटते. आम्हांला काँग्रेस पुढाऱ्यांच्या या म्हाताऱ्या मनोवृत्तीचे हास्यास्पद केविलबाणे प्रदर्शन त्यांनी याच 'नऊ ऑगस्ट' च्या क्रांतिकारक पुण्य दिवशी करावयाला तयार व्हावे याबद्दल आम्हांला दया वाटते !

नऊ ऑगस्ट हा सरकारच्या अमानुष दडपशाहीचा दिवस आहे. सरकारचा हा निषेध जहाल शब्दांत करावयाचा नाही तर कसल्या शब्दांत करावयाचा ? इंग्रजांना या देशामधून आपण 'चले जाव' असे ज्या दिवशी सांगायला सिद्ध झाले, त्या 'चले जाव' च्या घोषणेचा पुनरुच्चार आपण त्याच संतापाने, त्याच त्वेवाने आणि त्याच निश्चयाने करावयाचा नाही तर काय दूधभात आणि भेंढ्याची भाजी खाल्यासारख्या नेभळ्या स्वरांत करावयाचा ?

नऊ ऑगस्ट हा जनतेच्या क्रांतीचा सण आहे. हा जनतेच्या जागृत शक्तीचा जयजयकार करण्याचा दिवस आहे. हा जयजयकार काय गंभीर आणि सुतकी चेहरे धारण करून करावयाचा ! देशाच्या इतिहासामधला हा एक अविस्मरणीय असा दिवस आहे. याचे स्मरण जनतेमध्ये चिरंजीव रहावे अशी जर इच्छा असेल तर गगनभेदी जयघोषांनीच आणि हर्षोत्कट घोषणांनीच तो दिवस साजरा करावयाला नको काय ? जनतेचे मानसशास्त्र ज्याना माहित आहे त्याना हे सांगण्याची वास्तविक काय जरूरी आहे ? नऊ ऑगस्ट या दिवशी लोकांनी कोणत्या पुढाऱ्यांच्या नावाने जयघोष करावा आणि कोणाच्या नावाने करू नये असे काँग्रेसमधल्या कांहीं मंदिराधिष्ठित गुऱ्यांनी आणि पुजाऱ्यांनी त्यांना सांगिते म्हणजे जनतेचा धडधडीत उपमर्द करण्यासारखे आहे ! नऊ ऑगस्टच्या क्रांतीचे खरे श्रेय कोणाला द्यावयाचे हे जनता पूर्ण ओखूठन आहे. जनता 'नऊ ऑगस्ट' रोजी त्यांच्याच नावाचा जयजयकार करित राहणार हे उघड आहे ! 'नऊ ऑगस्ट'च्या या पवित्र दिवशी स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत साम्राज्यशाहीर्षी आणि भांडवलशाहीर्षी लढण्याचा जनतेचा निर्धार पुन्हा प्रज्वलित होवो ! या जनतेच्या निर्धारामधूनच आपल्या देशामध्ये समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा उदय होईल हे अगदी निश्चित आहे.

‘नऊ ऑगस्ट’

मध्यंतर सरकारच्या सांपळ्यामध्ये

काँग्रेस अडकणार काय ? : : १०

शिष्टमंडळाच्या घटना समितीच्या योजनेवर बहिष्कार घालण्याचा आणि पाकिस्तानच्या प्राप्तीसाठी 'प्रत्यक्ष' लढा करण्याचा ठराव गेल्या महिन्यामध्ये मुस्लिम लीगने मान्य केल्यापासून देशाच्या राजकारणामध्ये एक निराळेंच वातावरण निर्माण होऊ बघत आहे. या वातावरणाचें पर्यवसान कोणत्या तेऱ्हेनें होणार हें या क्षणीं कांही सांगतां येत नाही ! पण काँग्रेसचा भविष्यकाळ कांहीं आम्हांला चांगला दिसत नाही ! काँग्रेसला एका महान् संकटामध्ये अडकविण्याचा ब्रिटिश सरकारचा आणि मुस्लिम लीगचा आंतून डाव शिजत असला पाहिजे अशी आतां आमची खात्री झाली आहे. कसें तें बंधू !

मुंबईमधल्या मुस्लिम लीगच्या घटनासमितीच्या बहिष्काराला काँग्रेस वार्किंग कमिटीने बध्दबिंदून आठ दिवसांपूर्वी उत्तर दिलें. घटनासमितीमधल्या कांही गोष्टी आम्हांला मान्य नाहीत हें खरें; तरी देखील त्या समितीची योजना आम्ही पूर्णपणे स्वीकारलेली आहे असें काँग्रेसनें लीगला सांगितलें आणि घटनासमितीच्या कामी आपल्याशी सहकार्य करावें अशी लीगला विनंति केली. पण काँग्रेसची ती विनंति जीनांनीं मान्य केली नाही. काँग्रेसनें आपली भाषा बदलली; पण भूमिका सोडली नाही, असा जीनांनीं खुलासा केला. पाकिस्तानसाठी आतां

प्रत्यक्ष लढ्याचें शिंग फुडून बसलेले माथेफिरू जीना घटनासमितीच्या कार्यात काँग्रेसशी यापुढें सहकार्य करतील ही आशा करणेच मुळीं वेढगळपणाचें होतें !

घटनासमितीचा आपण संपूर्णतया स्वीकार केलेला आहे आणि त्या योजनेतील सर्व कार्यपद्धति आपणावर बधनकारक आहेत असा कबुलीजबाब मुस्लिम लीगचें समाधान करण्याच्या मिषानें काँग्रेसच्या तोंडामधून मिळविल्या. नंतर बारा ऑगस्ट रोजी व्हाइसरॉयसाहेबांनी 'मध्यंतर सरकार' बनविण्याची योजना सादर करण्यासाठी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना पाचारण केलें. व्हाइसरॉयसाहेबांचा हा नवीन पवित्रा बघून सारे हिंदुस्थान चकित झालें. सहाजिकच आहे. हिंदुस्थानात काँग्रेसच्या मार्गे कोणीही नाही असें कांहीं वर्षांमार्गे म्हणणाऱ्या ब्रिटिश सरकारला आज या देशांतलें 'मध्यंतर सरकार' बनविण्यासाठी काँग्रेसच्या अध्यक्षकडे धांव घ्यावी लागते ही कांहीं सामान्य गोष्ट नाही. घटनासमिति मान्य करणारा एकच पक्ष किंवा बहुसंख्य हिंदी जनतेचा पाठिंबा असणारा मोठा पक्ष म्हणून व्हाइसरॉयांनी 'मध्यंतर सरकार' बनविण्यासाठी काँग्रेसला आमंत्रण दिलें हें वस्तुतः ठीकच झालें. तथापि असें करण्यांत मुस्लिम लीगची उपेक्षा करावी आणि काँग्रेसच्या सामर्थ्याला मान्यता द्यावी असा व्हाइसरॉयांचा हेतु आहे असें समजण्याचा मात्र मूर्खपणा कोणी करू नये !

व्हाइसरॉयांचें आमंत्रण राष्ट्रपति नेहरू यांनी स्वीकारलें. तें नाकारणें काँग्रेसला आतां शक्यच नाही. त्यानंतर 'मध्यंतर सरकारांत' मुस्लिम लीगनें यावें म्हणून नेहरूंनी जीनांना पत्र लिहून कळविलें आणि त्यांना समक्ष भेटण्यासाठी ते स्वतः मुंबईत आले. जीनांच्या बंगल्यावर गेले, चांगले पेशी मिनिटें त्यांच्याशीं बोलले. थोडासा पत्रव्यवहारही त्यांच्याशीं केला; पण यामधून कांहींही निष्पन्न झालें नाही. जनाब जीना व्हाइसरॉयांवर खूपच रुसलेले आहेत. ते नेहरूंना म्हणाले, "तुम्हांला 'तिकडचें' बोलावणें आलें आहे. मला आलेलें नाही. तुमच्या दोघांचं आंतून काय मेतकूट चाललें आहे तें मला माहीत नाही. मला तुमच्यांत सामील होतां येत नाही !" मध्यंतर सरकारसंबंधीं आपल्याला

काही एक बोलावयाचें नाही; वाटलें तर हिंदु-मुसलमानांच्या प्रश्नावर आपण चर्चा करूं या असें नेहरूना सांगून जीनांनीं त्यांची चांगलीच टवाळी केली ! 'मध्यंतर सरकारां'त मुस्लिम लीग सामील होत नाही. ही गोष्ट आतां स्पष्ट झाली. जीनांचा नकार घेऊन नेहरूना दिव्हीला परत जावें लागलें.

या मोठ्या नाटकांत शीख भंडळींचेही एक उपनाटक चालू आहे. हल्लीं आपल्या देशात धरसोडपणा आणि चंचलपणा हा राजकीय पक्षाचा एक स्वभावधर्मच होऊन बसलेला आहे. त्या नियमाला शीख तरी कसें अपवाद असणार ? त्यांनीं एका महिन्यांत चार वेळां आपली पगडी का फेटा ?— फिरविली ! घटना समितीवर कडक बहिष्कार घालावयाचें पहिल्यानें त्यांनीं ठराविलें होतें. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं घटनासमितीच्या निवडणुकांचे अर्जही भरून दिले. त्यानंतर चार दिवसांनीं त्यांनीं ते अर्ज एकदम परत घेतले आणि पुन्हां घटनासमितीवर बहिष्कार पुकारला. आतां 'मध्यंतर सरकार' बनविण्यासाठीं व्हाइसरॉयांनीं काँग्रेसला बोलाविलें आहे असें जेव्हां त्यांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं घटनासमितीत भाग घेण्याचें ठराविलें आहे. त्याचें कारण अगदीं उघडउघड आहे. तेव्हां मुस्लिम लीग आणि आंबेडकरी महार या दोन पक्षां-खेरीज मध्यंतर सरकारमध्ये भाग घेण्याच्या बाबत देशामध्ये कोणाचाही सध्यां विरोध नाही असें मानावयास हरकत नाही !

'मध्यंतर सरकार' बनविण्याची योजना सादर करण्यासाठीं व्हाइसरॉयांनीं नेहरूना सांगितलें आहे. याचा असा अर्थ नव्हे कीं, ते जी योजना सादर करतील. तिचा त्या स्वरूपांत व्हाइसरॉय स्वीकार करतील. कोणत्याही चांगुलपणाची व्हाइसरॉयांकडून अपेक्षा करण्यांत अर्थ नाही. 'राष्ट्रीय मुसलमानां'चा आग्रह काँग्रेसनें सोडावा म्हणून फिरून एकदां, व्हाइसरॉय कोशीस करून पहातील. बहुधा त्या मुद्यावर काँग्रेस नमते घेण्याचाही संभव दिसतो. तथापि, तेवढ्यानेंही खनाब जीनांचें समाधान होणें शक्य नाही. 'पाकिस्तान' साठीं प्रत्यक्ष लढा करण्याचें त्यांनीं आज जें नाटक उभें केलेलें आहे त्यावर ते इतक्या सुखामुखी

बडदा टाकणे मुळीच शक्य नाही ! म्हणून मुस्लिम लीगला बगळूनच काँग्रेसला हे ' मध्यंतर सरकार ' बनवावे लागलें, ही गोष्ट उघड आहे.

ब्रिटिश सरकारच्या राज्याला विरोध करून देशामध्ये काँग्रेसने स्वतःचें सामर्थ्य जसे वाढविलें तसे काँग्रेसच्या राज्याला विरोध करून स्वतःचें महात्म्य वाढवावे असा जनाब जीना आणि मुस्लिम लीग यांनीं आतां बेत केलेला दिसतो आहे. आणि त्याच्या बेतांत ब्रिटिश सरकारचें त्यांना आतून पूर्ण सहाय्य आहे, अशा आमची खात्री आहे. ' मध्यंतर सरकार ' च्या हातांत कोणतीही सर्वभौमसत्ता नसतांना आणि व्हाइसरॉयाच्या हातांतलें तें आज तरी एक खेळणें असतांना असल्या दिखाऊ सत्तेच्या पोकळ सिंहासनावर काँग्रेसला मारून मटकून बसवावयाचें आणि तिला पदोपदीं प्राणसंकटांत घालून तिची साऱ्या जगासमोर फटफजिती करावयाची हा ब्रिटिश सरकार आणि मुस्लिम लीग यांचा एक भयंकर डाव आहे. ' मध्यंतर सरकार ' चा काँग्रेसनें स्वीकार करणें याचाच अर्थ जनतेच्या स्वातंत्र्याचा लढा पांगळा होणें असा आहे. सनदशीर राजकारणाच्या चरकांत काँग्रेसचें पाय एकदां गुंतले की, तिचें ' चलेजाव ' चा लढा नेस्तनाबूद झालाच म्हणून समजा, हें ब्रिटिश सरकार ओळखून आहे.

हिंदी राजकारणांत काय वाटेल तें करून जीनांचा आणि मुस्लिम लीगचा भाव वाढवावयाचा हें ब्रिटिश सरकारचें आजचें एकच राजकारण आहे. जीना आणि मुस्लिम लीग यांना आज देशामध्ये काय वाटेल तें बोलावयाला आणि वाटेल तें करावयाला ब्रिटिश सरकारनें पूर्ण मुभा देऊन ठेवलेली आहे. आम्ही देशामध्ये चिंगीखखानापेक्षांही भयंकर कत्तल करून दाखवूं किंवा रशियाला या देशावर स्वारी करावयाला बोलवूं असें मुस्लिम लीगचे पुढारी उघड उघड बोलत असतांना ब्रिटिश सरकार काय करित आहे ? कांहीं सुद्धां नाही ! ' चलेजाव ' चा नुसता ठराव काँग्रेसनें केला नाही, तोच सरकारनें देशामध्ये दडपशाहीचें केषटें राखसी सत्र सुरू केलें ! आणि गेल्या महिन्यांत मुस्लिम लीगनें प्रत्यक्ष लढ्याचा ठराव केला. सनदशीर (Constitutional) राज-

कारणाचा मार्ग आतां आम्ही सोडला. आम्ही कायदेभग करूं. करबंदीची चळवळ हातीं घेऊं, वाटेल त्या शस्त्रांचा उपयोग करूं. काँग्रेसच्या बेचाळीसच्या लढ्यापेक्षांही कांहीं तरी भयंकर करून दाखवूं. अशा लीगच्या पुढाऱ्यांनीं घोषणा केल्या, तरी सरकार अजून मख्खासारखें स्वस्थ बसलेलें आहे ! सिंधचे मरहूम मुख्य प्रधान अल्लाबख्श यांनीं 'खानबहादूर' पदवी टाकल्याबरोबर सरकारनें त्यांना स्थानभ्रष्ट करून टाकलें आणि आतां 'सर' गुलाम हुसेन हिदायतुल्ला यांनीं आपल्या 'सर' की वर लाथ मारली तरी सरकार त्यांना गचांडी मारीत नाही !

बंडाच्या, कायदेभंगाच्या आणि रक्तपाताच्या धमक्या देण्याचा लीगवाल्यांनीं तर आतां सपाटाच लावला आहे ! 'लीगला चिरडून टाकाल तर मेलेल्या मुसलमानांची किंमत हिंदूंच्या रक्तानें सव्याज वसूल करण्यांत येईल !' अशी सिंधच्या एका लीग पुढाऱ्यानें परवांच घोषणा केलेली आहे. तर बंगालचे मुख्य प्रधान सुन्हावर्दी यांनीं अशी धमकी दिलेली आहे कीं, काँग्रेसला राज्याधिकार देण्याचें आणि मुस्लिम लीगला डावलण्याचें धोरण जर अंगिकारिलें तर आम्ही बंगाल हा पूर्ण स्वतंत्र आहे असें जाहीर करू आणि बंगालमध्ये प्रति-सरकार स्थापन करूं ! सगळ्यांत गंमत म्हणजे ज्या व्हाइसरॉयांनीं किंवा ब्रिटिश सरकारनें काँग्रेसला 'मध्यतर सरकार' बनविण्यासाठीं पाचारण केलें त्यांना हे लेकाचे मुस्लिम लीगवाले मुळींच शिव्या देत नाहीत ! ते काँग्रेस आणि हिंदू यांनाच शिव्या देत सुटले आहेत ! म्हणजे जुलूम आहे कीं नाही ? ब्रिटिशांच्या पदव्या टाकण्याचेंही मुस्लिम लीगवाल्यांनीं खूपच नाटक केलें; पण एकाही 'दौलतजादा' नें तसें लेखी पत्र अजून सरकारला लिहिलेलें नाही ! नुसत्या थापा आणि धमक्या यावरून ब्रिटिश सरकार आणि मुस्लिम लीग यांची दोस्ती किती अभेद्य आहे हें दिसून येतें.

जनतेचा स्वातंत्र्य लढा हतबल करण्यासाठीं व्हाइसरॉयांनीं हा 'मध्य-तर सरकार' चा सांपळा काँग्रेसपुढें उघडून ठेवलेला आहे असें आम्हांला वाटतें. काँग्रेसनें या सांपळ्यांत अडकून पडूं नये अशी आमची इच्छा आहे. निदान

‘मुस्लिम लीग’ने बहिष्कारलेल्या घटना समितीचें काम त्यांना बगळूनही पुढें चालविणार किंवा काय याचा स्वच्छ खुलासा ब्रिटिश सरकारकडून मिळविल्यावांचून तंत्री काँग्रेसने या सांपळ्यांत शिरण्याची घाई करू नये ! ‘मध्यंतर सरकार’च्या जोखडांत काँग्रेसने आपली मान अडकवून घेतल्याने देशांतील निर्भेळ स्वातंत्र्याच्या राजकारणाला फारच मोठा धोका पोहोचणार आहे, असे आम्ही दुःखानें सांगितों.

स्वराज्याचा अरुणोदय झाला ! : : : ११

आतां स्वातंत्र्याचा सूर्य कधी उगवणार ?

‘ मध्यंतर सरकार ’ बनविण्याचें जें काम व्हाइसरॉय वेव्हेल यांनीं राष्ट्रपति जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे बारा ऑगस्ट रोजी सोंपविलें होतें, तें अनेक वाटाघाटींनंतर शेवटीं एकदांचें गेल्या रविवारी संपलें. आणि त्या दिवशीं सायंकाळीं ‘ मध्यंतर सरकार ’ मधल्या काँग्रेसप्रणीत सभासदांचीं नांवें दिळीडून जाहीर करण्यांत आलीं. तदनंतर राजे व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आकाशवाणीवरून या नव्या सरकारची द्वाही पुकारली. वास्तविक हें द्वाहीचें भाषण हर्षाचें, आनंदाचें आणि अभिनंदनाचें हवें होतें, आणि खरें पाहता व्हाइसरॉयांच्या ऐवजीं तें भाषण राष्ट्रपति नेहरू यांनींच करावयाला पाहिजे होतें. कारण हें नवीन सरकार जर खरेंच ‘स्वराज्याचें मंत्रिमंडळ’ असेल, तर पडित नेहरू हें त्या मंत्रिमंडळाचे अग्रणी, म्हणजे पंतप्रधान ठरतात. म्हणून स्वराज्याची द्वाही पुकारण्याचा हक पंतप्रधान नेहरू यांचा होता. पण व्हाइसरॉयांनीं नेहरूच्या हक्कावर आक्रमण करून हें द्वाहीचें भाषण स्वतःच करून टाकलें. देशाच्या मध्यवर्ती राज्यकारभाराची जबाबदारी या अत्यंत बिकट काळामध्ये काँग्रेसनें स्वीकारण्यामध्ये जें अलौकिक धैर्य दाखविलें, त्याबद्दल व्हाइसरॉयांनीं आपल्या भाषणांत काँग्रेसचें जाहीर अभिनंदन करावयाला पाहिजे होतें; पण तें करण्याऐवजीं ‘ मध्यंतर सरकार ’मध्ये मुस्लिम लीग सामील होऊं शकली नाहीं आणि ‘ मध्यंतर सरकार ’ हें संमिश्र सरकार होऊं शकलें नाहीं, याबद्दल आपलें काळीज किती तुटतें आहे आणि आंतडीं किती पिळवटत आहेत हें मात्र व्हाइसरॉयांनीं अगदीं हुद्दके देत सांगितलें. स्वराज्याच्या द्वाहीचें हें भाषण हिंदुस्थानच्या विशाल जनतेसाठीं

नव्हतेच नव्हते ! तें केवळ मुस्लिम लीग पक्षाचा रुसरा काढण्यासाठीं म्हणूनच केलेलें होतें आणि ही गोष्ट खुद्द व्हाइसरॉयांनीच भाषणाच्या सुरुवातीला कबूल केली !

हे नवीन ' मध्यतर सरकार ' म्हणजे हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय सरकार आहे, अशी काँग्रेसची भूमिका आहे. तथापि व्हाइसरॉयांची मात्र तशी मुळीच समजूत नाहीं. त्यांच्या मतें जुन्या कार्यकारी मंडळांमध्ये आणि नवीन मध्यतर सरकार-मध्ये कायद्याच्या दृष्टीनें मुळीच फरक नाहीं. कारण हें ' मध्यतर सरकार ' बस्तीसच्या घटना कायद्यान्वयेच अस्तित्वांत आलेलें आहे. " देशांमधील एका महान् राजकीय पक्षाचे प्रतिनिधि राज्यकारभारांत माझे सहकारी झालेले आहेत याबद्दल मला आनंद वाटत आहे ! माझ्या मंडळांत मी त्यांचें स्वागत करतो. " या व्हाइसरॉयांच्या उद्गारावरून नवें ' मध्यतर सरकार ' म्हणजे व्हाइसरॉयांच्या मतें त्यांचें जुने कार्यकारी मंडळच होय हे अगदीं उघड आहे. तथापि, देशाच्या दैनंदिन राज्यकारभारांत देतां येईल तितकें स्वातंत्र्य नवीन सरकारला देण्यांत येईल असा व्हाइसरॉयांनीं निर्वाळा देऊन ठेवलेला आहे. त्यावरून आपला 'नकार' (veto) चा अधिकार आपण शक्य तितक्या कमी उपयोगांत आणूं असेंच आभिवचन त्यांनी काँग्रेसला देऊन ठेवलेलें आहे असें मानावयाला हरकत नाहीं. तथापि, याबद्दल फारसा आनंद मानण्याचें कारण नाहीं. कारण एका हातानें गोष्ट दिसल्यासारखी दाखवायची आणि दुसऱ्या हातानें ती हळूच काढून घ्यावयाची, ही ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची नेहमींचीच लबाडीची युक्ति असते. तिचा अवलंब याही घोषणेंत व्हाइसरॉयांनीं मोठ्या धूर्तपणानें केलेला आहे. दैनंदिन राज्यकारभारांत नवीन सरकारला शक्य तेवढें स्वातंत्र्य मिळेल असें व्हाइसरॉय एका तोंडानें म्हणतात, तर दुसऱ्या तोंडानें ते असे जाहीर करतात कीं, प्रांतिक राज्य-कारभाराच्या क्षेत्रांत हस्तक्षेप करण्याचा नवीन सरकारला मुळीच अधिकार राहणार नाहीं ! हाच प्रकार त्यांनी सैन्यखात्याबद्दलही केलेला आहे. नवीन सरकारमधलें युद्धखातें म्हणे हिंदी सभासदांच्या हातीं देण्यांत येणार आहे आणि गोरे सेनापति म्हणे या हिंदी सभासदांच्या हाताखाली काम करणार आहेत ! हें ऐकून हिंदी लोक कदाचित् क्षणभर हर्षानें हुरळून जातील; म्हणूनच

कीं काय त्या हर्षावर विरजण घालण्यासाठीं व्हाइसरॉयांनीं ताबडतोब असा खुलासाहि करून टाकलेला आहे कीं, हिंदी सैन्य हें आपल्या शपथेप्रमाणें केवळ बादशाहशीच एकनिष्ठ राहिल. या नवीन सरकारशीं नव्हे !

कलकत्त्याच्या दंग्याबाबत याच भाषणांत बोलतांना हिंदी सैन्याच्या उपयोगाबद्दल व्हाइसरॉयांनीं जो खुलासा केलेला आहे तोहि मोठा मासलेवाईक आणि मुत्सद्देगिरीचा आहे. ते म्हणाले, “ जनतेमधले दंगेघोषे मिटविणें हें कांहीं सैन्याचें काम नाही. तें प्रांतिक सरकारचें काम आहे. सगळे उपाय संपले, आणि अगदीं निरुपाय झाला म्हणजे सैन्याचा उपयोग करण्यांत येईल ! ” व्हाइसरॉयांच्या या सगळ्या वक्तव्यामध्ये आणि स्पष्टीकरणामध्ये केवळ ‘मुस्लिम लीग’ला खूष करणें हा एकच सूर वाहतो आहे हे न कळण्याइतकी हिंदु जनता मूर्ख आहे अशी त्यांची समजूत आहे कीं काय ? समजा, उद्यां सिंध किंवा बंगाल या प्रांतांमध्ये तेवढ्या पाकिस्तानी सरकारच्या प्रेरणेनें पुन्हां कलकत्त्याप्रमाणें हिंदु जनतेवर मुसलमान गुंड अन् मवाली अत्याचार करू लागले तर त्यांच्या संरक्षणासाठीं या ‘मध्यतर सरकार’ला कांहींही करतां येणार नाहीं ही गोष्ट व्हाइसरॉयांच्या या घोषणेमध्ये मात्र उघड झालेली आहे. प्रांतिक राज्यकारभारान हात घालण्याचा ‘मध्यतर सरकार’ला तर आतां अधिकारच राहिलेला नाही. बरें हिंदी युद्धमंत्र्याला आपल्या अखत्यारामध्ये त्या प्रांतांत सैन्यही पाठावितां येणार नाहीं कारण सैन्यावर हुकमतही बादशाहची आहे. प्रांतिक सरकारचे सगळ उपाय संपले म्हणजे मग सैन्याची त्या ठिकाणीं रवानगी करण्याचा निर्णय व्हाइसरॉय आणि सेनापति घेणार ! तोंपर्यंत दंग्यांत सांपडलेल्या हिंदु जनतेच्या घरादारांची तिकडे राखरांगोळीही होऊन जाणार ! प्रांतिक सरकार अशा दंग्याच्या वेळीं काय मासल्याची उपाययोजना करू शकते, याचें उत्कृष्ट प्रात्यक्षिक नुकतेंच सुझावर्दी सरकारनें देशाला दाखविलेलें आहे ! म्हणून नव्या ‘मध्यंतर सरकार’ची हिलीहून व्हाइसरॉयांनीं केलेली घोषणा ही अप्रत्यक्षपणें प्रधान प्रांतांमधल्या पाकिस्तानाची तर घोषणा नव्हे अशीच आम्हांला राहून राहून शका येते !

नवीन 'मध्यंतर सरकार'मध्ये एकंदर सभासदांची संख्या चौदा राहणार आहे. सहा काँग्रेसचे, पांच मुस्लिम लीगचे आणि तीन अल्पसंख्याकांचे असे मिळून हे चौदा सभासद होतात. मुस्लिम लीगने सध्या या सरकारवर बहिष्कार टाकला असल्याने चौदाही सभासदांची निवड करण्याचे काम काँग्रेसकडेच आलेले आहे. त्याप्रमाणे काँग्रेसने आतांपर्यंत बारा सभासद निवडलेले आहेत. त्यांपैकी सात काँग्रेसपक्षीय आहेत. त्यांत एक राष्ट्रीय मुसलमान आणि एक काँग्रेस हरिजन आहे. हरिजन हे अल्पसंख्याक नाहीत हे काँग्रेसचे म्हणणे व्हाइसरॉयाना मान्य झालेले दिसते. उरलेल्या पांचांमध्ये दोन स्वतंत्र मुसलमान आणि तीन अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी आहेत. आतां राहिलेले दोन स्वतंत्र मुसलमान सभासद निवडण्याचा विचार काँग्रेस सध्या करित आहे. तथापि, या 'मध्यंतर सरकार'ची पुनर्घटना केव्हा होईल हे कांहीं सांगता येत नाही. कारण मुस्लिम लीगसाठी व्हाइसरॉयानी आपला दरवाजा एकसारखा उघडाच ठेवून दिलेला आहे. मुस्लिम लीग जर या सरकारांत सामील झाली तर महत्त्वाच्या प्रश्नावर बहुमताचे दडपण तिच्यावर घालण्यांत येणार नाही; असे व्हाइसरॉयानी स्वतःच्या आणि काँग्रेसच्या वतीने तिला स्पष्ट आश्वासन देऊन ठेविलेले आहे. एवढेच नव्हे तर शिष्टमंडळाच्या सोळा मेच्या घटनासमितीच्या योजनेमध्ये कसलाही मुलभूत फरक करण्यांत येणार नाही, असेही व्हाइसरॉयानी अगदी जीव तोडून लीगला विनविले आहे. 'मध्यंतर सरकार'मध्ये आणि घटनासमितीत सामील होण्याकरितां हरउपायाने मुस्लिम लीगचे मन एकसारखे वळवीत रहावयाचे हे सध्यांच्या बारा सभासदांचे प्रधान कर्तव्य होऊन बसणार आहे ! देशामधला बाकीचा राज्यकारभार एक वेळ नाही चालला तरी चालेल, पण मुस्लिम लीग आधी खूप व्हावयाला पाहिजे, इकडे व्हाइसरॉयाना जास्त कटाक्ष आहे !

'मध्यंतर सरकार' जाहीर झाल्यापासून जीनांच्या क्रोधाचा पारा इतका उंच चढून बसला आहे की, सांगतां सोय नाही ! मुस्लिम लीग आणि देशामधील मुसलमान जनता यांजवर व्हाइसरॉयानी फारच जबरदस्त प्रहार

केलेला आहे, अशी जीनांनी आरोळी ठोकली आहे. “ मुस्लिम लीगची उपेक्षा करण्यात आलेली आहे. सर्व दोषांचे खापर तिच्या डोक्यावर फोडण्यासाठी देशांत प्रचंड खोटा प्रचार करण्यात येत आहे. व्हाइसरॉय आणि ब्रिटिश सरकार काँग्रेसला शरण गेलेले आहेत ! आपण प्रतिपक्षाशी चर्चा केली, वादविवाद केले. त्यांना विनंत्या केल्या, त्यांना मोठमोठ्या सवलती दिल्या, पण त्याचा कांहीच उपयोग झाला नाही. आतां भयंकर झगडा केल्यावाचून गत्यतर नाही.” हा जनाब जीनांनी ‘ ईद ’ च्या सणाच्या दिवशी देशामधील आपल्या मुसलमान बांधवांना संदेश दिलेला आहे. मुस्लिम लीगचे कांही पुढारी व्हाइसरॉयांच्या आश्वासनावर विश्वास ठेवून लीगने ‘ मध्यतर सरकारां ’ त शिरावे अशा मताचे आहेत आणि लीगच्या पांच जागा मोकळ्या कां ठेवण्यात आल्या नाहीत म्हणून ‘ चगीझखान ’ नून काँग्रेसवर आतिशय चिड्ढून गेले आहेत ! हे जरी खरे असले तरी ‘ मुस्लिम लीग ’ च्या सर्व मागण्या काँग्रेसने बिनतक्रार मान्य केल्यावाचून, म्हणजे काँग्रेस ही मुस्लिम लीगला सर्वस्वी शरण गेल्यावाचून जनाब जीना ‘ मध्यंतर सरकारा ’ मध्ये किंवा घटनासमितीमध्ये जाण्यास तयार होतील असे आम्हांला वाटत नाही. शिष्टमंडळाने दफन केलेले ‘ पाकिस्तान ’ चे भूत जीनांनी पुन्हा जिवंत केलेले आहे. निर्भेळ पाकिस्तान मिळाल्यावाचून आतां आपले समाधान होणार नाही, अशा किंकाळ्या मारावयाला पूर्वीप्रमाणे त्यांनी सुरुवात केली आहे. म्हणून ‘ मुस्लिम लीग ’ शी काँग्रेसची तडजोड होणे ही एक अत्यंत अशक्य गोष्ट होऊन बसलेली आहे. याचाच अर्थ असा की, ‘ मध्यंतर सरकारां ’ त किंवा घटनासमितीमध्ये मुस्लिम लीग आतां सहजासहजी येऊ शकेल असे आम्हांला वाटत नाही.

त्या खेरीज कलकत्त्याच्या कत्तलीपासून देशामधील हिंदु आणि मुस्लिम या दोन जमातींमध्ये भयाचे आणि संशयाचे दाट धुके निर्माण झालेले आहे. कोणत्या ठिकाणी आणि कधी हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्याचा ज्वालामुखी एकदम स्फोट घेईल याचा आतां धरबध राहिलेला नाही. प्रत्येक प्रांतामधल्या सरकारांनी जातीय दंगेघोषो चिरडून टाकण्याचा कडेकोट बडोबस्त करावयाचे

ठरविलेलें आहे. तशांत 'रमझान' आणि 'गणपति' हेही दोन सण नव्हते ते अगदीं समोरासमोर येऊन ठाकलेले आहेत. त्यामुळें दंग्याच्या गटारगप्पा, अफवा आणि भुभका यांना हल्लीं असा ऊत आलेला आहे कीं, विचारू नका ! जातीय यादवीचें हे भयानक वातावरण आज देशामध्ये जें निमार्ण झालेलें आहे ती सारी ब्रिटिश सरकारची कारवाई आहे हें साऱ्या देशाला कळून चुकलेलें आहे. मुस्लिम लीगवाले हे गेले पांच महिने जातीय अत्याचाराला एकसारखें उघड उघड प्रोत्साहन देत आहेत. कलकत्त्याची अमानुष कत्तल झाल्यानंतरही त्याची हिंस्र भाषा अद्यापि थांबलेली नाही. उलट त्यांनीं हिदूच्या नांवानें आतां अधिकच ठणठणा करावयाला सुरूवात केलेली आहे. याबाबत व्हाइसरॉय वेव्हेल हे डोळ्यावर कांतडें ओढून खुशाल स्वस्थ बसलेले आहेत. वास्तविक बंगालचें सुन्हावर्दी मन्निमढळ आणि गव्हर्नर बरोज यांची आतां-पर्यंत हकालपट्टी व्हावयाला पाहिजे होती. निदान कलकत्त्याच्या अत्याचारांची चौकशी करण्यासाठीं व्हाइसरॉयानीं एकादें 'कमिशन' नेमल्याचें तरी तांतडीनें जाहीर करावयाला हवें होतें, पण यापैकीं एकही गोष्ट व्हाइसरॉयानीं केलेली नाही. किंवा ते करतील असा रगही दिसत नाही. उलट 'मध्यंतर सरकार' मध्ये समील होण्यासाठीं तुम्ही मुस्लिम लीगची आणखी मनधरणी करा, असें दुमणें त्यांनीं काँग्रेसच्या मार्गे लावलेलें आहे. म्हणजे हा सारा निव्वळ जुलूम नव्हे काय ?

काय चमत्कारिक माणसे आहेत या जगांत ? जो उठतो तो म्हणतो कीं, काँग्रेसनें मुस्लिम लीगशीं काय वाटेल तें करून तडजोड करावी आणि त्यांना 'मध्यंतर सरकार' मध्ये ओढून आणावें. सर चिमणलाल सेटलवाड सारख्या मवाळ पक्षांतल्या बुद्बुद म्हाताऱ्यांची देखील आपली हीच टुटुर ! मुस्लिम लीगला खूष करावयाचें म्हणजे काँग्रेसनें काय तिच्यापुढें आपलें डोकें फोडून घ्यावयाचें ? का स्वतःच्या काळजांत कटचार खुपसून घेऊन तिच्या पायावर मरून पडावयाचें ! मुस्लिम लीग काय म्हणेल तें मान्य करून तिच्याशीं काँग्रेसनें तडजोड करावयाला हवी असें म्हणणाऱ्याच्या मुस्कटांत चांगल्या दोन झडझणीत चपराका लगवावयाला हव्यात ! नाही,, यापुढें मुस्लिम लीगचें

कोणतेही म्हणणे काँग्रेस ऐकून घेणार नाही ! दिल्ली येथे परबां काँग्रेस बार्किंग कमिटीची जी सभा झाली, तिच्यांत मुस्लिम लीगची अधिक आराधना करावयाची नाही आणि त्यांच्या अत्याचाराच्या धमक्याना यापुढे धूप घालावयाचा नाही असेच काँग्रेस नेत्यांनी ठरविले आहे.

‘मध्यंतर सरकार’च्या सांपळ्यांत काँग्रेसला अडकवून मुस्लिम लीगच्या सहाय्याने तिला नेस्तनाबूद करून टाकावी असा ब्रिटिशांचा डाव आहे, म्हणूनच या सांपळ्यांत काँग्रेसने स्वतःला अडकवून घेऊं नये असे आम्हांला वाटत होतें. तथापि देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्या अर्थी काँग्रेसने हा प्रचंड जबाबदारीचा आणि संकटाचा पर्वत स्वतःच्या होक्यावर उचलावयाचें ठरविलें त्या अर्थी आतां काँग्रेसला या कार्मी मनापासून सहाय्य करणे हेंच सर्व स्वातंत्र्यप्रेमी जनतेचें कर्तव्य ठरतें. काय वाटेल तें झालें तरी काँग्रेसला अपयश येतां कामा नये. काँग्रेसचा पराभव झाला तर तो देशाच्या स्वातंत्र्याचा पराभव झाला असें होईल. म्हणून उद्यापासून दिल्ली येथें स्थापन होणारें काँग्रेसचें ‘नेहरू सरकार’ जास्तीत जास्त यशस्वी कसें करून दाखवितां येईल याचाच आपण विचार केला पाहिजे. काँग्रेस सरकारला विरोध करण्यासाठीं मुस्लिम लीग, आंबेडकरी ‘शे. का. फे.’ आणि कम्युनिस्ट लालभाई हे पक्ष हातांत विस्तव घेऊन उभे राहिले आहेत. साम्राज्यशाही सरकार त्यांना आंतून सहाय्य करण्यासाठीं एका पायावर तयार आहे. तशात आंतरराष्ट्रीय परिस्थिति अधिकाधिक चिघळत चाललेली आहे. तिसरें महायुद्ध कधी सुरू होईल, याचा नेम नाही. दारिद्र्यानें आणि दुष्काळानें देशांतील जनता संव्रस्त होऊन गेलेली आहे. संपाची विलक्षण सांथ कामगारांमध्ये आणि मजुरांमध्ये पसर पाहात आहे. अशा दुस्तर परिस्थितींत देशाच्या राज्यकारभाराची कांटेरी धुरा खांद्यावर वाहण्यास पंडित नेहरू तयार झाले याबद्दल त्यांना जेवढे धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत !

व्हाइसरॉयानां दैनंदिन राज्यकारभारांत नेहरूंना कितीही स्वातंत्र्य वावयाचें कबूल केले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्या देशामध्ये पदोपदी सटके

उडतील आणि एकाही पेक्षा एक बिकट पेंचप्रसंग निर्माण होतील ! इराकमध्ये व्हाइसरॉयानीं हिंदी लष्कर जें नुकतेंच पाठविलें आहे तीच कदाचित् या नव्या स्वराज्याची पहिली कसोटी ठरण्याचा संभव आहे. असो, साठ वर्षांच्या अहर्निश झगड्यानंतर काँग्रेस उद्यां दिल्लीच्या सिंहासनावर आरूढ होत असलेली बघून स्वातंत्र्ययुद्धाचा एक मोठा टप्पा आपण गाठला या भावनेनें हिंदी जनतेच्या नेत्रामध्ये कृतार्थतेचे आनंदाश्रु उभे राहतील यांत संशय नाही. तथापि, देशाचें मध्यवर्ति राज्ययंत्र काँग्रेसच्या हातीं आलें याचा अर्थ देशाला स्वातंत्र्य मिळालें असा मात्र कोणीही करू नये. जनतेचें खरें स्वातंत्र्य अद्यापिही यावयाचें आहे. देशामधल्या दारिद्र्याचा आणि अज्ञाचा प्रश्न मिटाविण्याचें सामर्थ्य जनतेच्या अंगी ज्या दिवशीं येईल त्या दिवशीं देशाला स्वातंत्र्य मिळालें असें म्हणावयाला हरकत नाही. चाळीस कोटी जनतेमध्ये चैतन्य उत्पन्न करणारा तो स्वातंत्र्याचा सूर्य या स्वराज्याच्या अरुणोदयानधून लौकरच उदय पावावा हीच आमची उत्कट इच्छा आहे. नेहरू सरकार सिंदावाद ! आझाद हिंद सिंदावाद !

कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे

ललित साहित्य (प्रकाशित)

१ अमृतकण : वि. वि. बोकील	३
२ ठिगळ : वि. वि. बोकील	४
३ चंद्रज्योति : सौ. मालती दांडेकर	२
४ विद्वती ज्योति : शान्ता ज. शेळके	५
५ भूकंप : गं. भा. निरंतर मण. ए.	२॥
६ पहिलें चुंबन : ग. ल. ठोकळ	३
७ त्रिवेदमची सफर : सौ. कमला फडके	३
८ मोपल्यांचें बंड : स्वा. बि. दा. सावंकर	२।
९ भेळ : य. गो. जोशी	२
१० मालकंस : गोपीनाथ तळवलकर	३॥
११ स्वराज्याचा अरुणोदय : आचार्य प्र. के. अत्रे	३

आमर्ची आगामी आकर्षणें !

- १ शंझावात : प्रो. ना. सी. फडके एम्. ए.
- २ विखुरलेलें मोर्ती : सौ. शान्ता माडखोलकर जी. ए.
- ३ मीनाक्षी : शान्ता ज. शेळके एम्. ए.
- ४ सावरकरांच्या गोष्टी : वि. दा. सावरकर
- ५ कांटेरी मार्ग ! : सौ. मालतीबाई दांडेकर
- ६ मंथन : प्रो. ना. सी. फडके एम्. ए.
- ७ पूर्वचा वारा : प्रो. लीला देशमुख एम्. ए. बी. टी.
- ८ गुलमोहर : शान्ता ज. शेळके एम्. ए.
- ९ ? : आचार्य प्र. के. अत्रे
- १० ? : गोपीनाथ तळवलकर

कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे २

